

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНФРАСТРУКТУРИ І ТРАНСПОРТУ
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
НАУКИ І ТЕХНОЛОГІЙ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

МІРОШНИЧЕНКО ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94:271.2 – 86] (477) " 177/191" (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СТАРООБРЯДЦІ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

Галузь знань 03 – Гуманітарні науки

Спеціальність 032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Мірошніченко

Науковий керівник:

Кривчик Геннадій Георгійович,

доктор історичних наук, професор

ДНІПРО – ЗАПОРІЖЖЯ – 2022

АНОТАЦІЯ

Мірошниченко О.В. Старообрядці Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX століть. – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – «Історія та археологія». – Дніпровський інститут інфраструктури і транспорту Українського державного університету науки і технологій, Запорізький національний університет, Дніпро, Запоріжжя – 2022.

Дисертаційне дослідження присвячено проблемам появи та заселення старообрядцями Південно-Східної України у XVIII – на початку XX ст. Розглянуто процес становлення старообрядницьких громад на новоприєднаних територіях Російської імперії, проаналізовано економічне, культурне, духовне життя старообрядців.

Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. У вступі обґрунтовано актуальність, наукову новизну, визначено об'єкт, предмет та мету дисертації; сформульовані основні завдання; вказано практичне значення отриманих результатів.

Хронологічні межі охоплюють період останньої чверті XVIII – початку XX ст. Нижньою хронологічною межею роботи є остання чверть XVIII ст. Саме після підписання Кючук-Кайнарджийського та Яського мирних договорів до Російської імперії була включена територія Південно-Східної України, що послугувало початком старообрядницької колонізації регіону. Верхня межа – тим, що 1917 рік для Російської імперії та України зокрема став переломним. Курс Тимчасового уряду по відношенню до релігій та церкви відрізнявся від політики імперії, яка припинила своє існування. Нова влада декларувала проголошення релігійних свобод для громадян та релігійних організацій. Від цього часу почався якісно інший етап історії

старобрядництва.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Південного Сходу України йому відповідають території сучасних Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Кримський півострів.

Робота ґрунтується на принципах історизму, системності, доброчесності, об'єктивності, всебічності. Застосовані загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження. Сукупне застосування цих дослідницьких правил сприяло комплексному аналізу феномену старобрядництва на території Південно-Східної України у зазначений історичний період.

У чотирьох розділах дослідження комплексно проаналізовано процес заселення старобрядцями Південного Сходу України, дана характеристика особливостей їхньої віри, формування традицій, сімейного укладу, побуту, повсякденного життя та економіки. Перший розділ, поділений на три підрозділи, присвячений з'ясуванню стану наукової розробки теми в історіографії та інформативного потенціалу джерел, також теоретико-методологічним засадам дисертації. Другий розділ, який складається з двох підрозділів, присвячений причинам церковного розколу XVII ст. та віросповідним основам старобрядців. Також розглянуто передумови появи та заселення старобрядницькими громадами території Південно-Східної України. Третій розділ, поділений на два підрозділи, висвітлює еволюцію правового становища старобрядців із владними структурами та особливості їх взаємовідносин з офіційною церквою через інститути єдиновірства та місіонерства. Четвертий розділ, що складається з трьох підрозділів, присвячений особливостям економічного, соціального, духовного та культурного життя старобрядницьких громад останньої чверті XVIII – на початку XX ст. та простежено основні прояви взаємовідносин між старобрядцями на сімейно-шлюбному, господарсько-побутовому рівнях.

Актуальність вивчення феномену старобрядництва зумовлена

зростанням уваги з боку дослідників із даної тематики як в Україні, так і на батьківщині цього явища – у Росії. Проте спостерігаються певні відмінності у спрямованості історичних досліджень. Питання церковного розколу та появи старообрядців у XVII ст. досить неоднозначно розглядалися, як триста-чотириста років тому, так і в сучасному суспільстві. Його унікальність полягає не лише в захисті давньоруської православної традиції, але і в становленні нових тенденцій розвитку, еволюційному піднесенні. Про це свідчать стан та кількість сучасних старообрядницьких громад в Україні.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена передусім метою і завданнями роботи. Вперше висвітлено характерні для старообрядців риси виховання дітей та вплив релігійної складової на майбутнє життя молоді; запроваджено до наукового обігу низку неопублікованих джерел, які дали змогу розкрити особливості повсякденного життя старообрядців; розкрито роль та якість освіти у старообрядницьких громадах, простежено рівень підготовки вчителів, наявність стародруків для навчання дітей; виявлено основні напрями господарської діяльності старообрядницьких громад; детально вивчено роль духовенства у житті старовірів, прослідковано місіонерську діяльність та запровадження єдиновірства; розглянуто взаємозв'язок сім'ї та громади, яка контролювала «чистоту» віри у старообрядницькому середовищі.

Доповнено знання про взаємини старообрядців із владою російської держави. Життя старообрядницьких громад було повністю підпорядковане політиці уряду: лояльне ставлення одних імператорів докорінно змінювалося на репресії та гоніння з боку інших. Державна влада у цьому питанні не була послідовною, тому правові відносини старообрядців ніколи не мали під собою демократичних основ, вони носили або кон'юнктурний, або репресивний характер.

З'ясовано, що причини церковного розколу XVII ст. і як наслідок поява старообрядництва були різноманітними: прагнення влади уніфікувати церкву, поставити її на один щабель з іншими православними церквами;

запровадити під час богослужіння друковані книги; звільнитися від впливу монарха та його найближчого оточення.

Визначено роль церкви, яка через запровадження інститутів єдиновірства та місіонерства, намагалася підпорядкувати старообрядців єдиній системі та залучити останніх у православ'я. Єдиновір'я так і не стало об'єднуючим фактором офіційної церкви та старообрядництва. Перехід старообрядців до єдиновірської церкви відбувався повільно. Діяльність місіонерів тільки згуртовувала старообрядницькі громади, які протягом століть скрупульозно, навіть фанатично оберігали свою віру.

Проаналізовано діяльність старообрядницького купецтва, яке сформувалося у Південно-Східній Україні та було важливим структурно утворюючим елементом як конфесійно-економічної спільноти, до якої вони належали, так і для регіонального соціуму. Своєю економічною активністю купці зробили значний внесок у розвиток регіону – фінансували існування одновірців і їх церковні організації, а підприємницька діяльність стала прикладом соціально-економічної еволюції.

Виявлено характерні риси виховання та освіти дітей старообрядців. Система виховання нащадків протягом століть відбувалося у рамках традиційної культури, яка зберігала звичаї своїх предків. Специфічне, складне життя сформувало особливий для людини тип ставлення до трудової діяльності. Адже зазвичай гроші накопичувалися не заради збагачення, а заради служіння спочатку громаді, а потім і суспільству, його матеріальним та духовним запитам. Освіта мала насамперед релігійний характер. Діти зазвичай набували навичок церковного читання, письма, співу, а ставлення до інших предметів (дисциплін) в основній масі старообрядців залишалося скептичним.

Доведено, що на нових місцях проживання старообрядці намагалися налагодити церковне і соціальне життя. Цьому слугувала організація багатьох таємних молитовних будинків, каплиць. Звичайно, різноманітні

циркуляри з боку влади забороняли вести службу в старообрядницьких храмах, проте це не зупиняло старообрядців на шляху до збереження віри.

Простежено основні прояви взаємовідносин між старообрядцями на сімейно-шлюбному, господарсько-побутовому рівнях. Конфесійний чинник переважав у формуванні шлюбних відносин та проявлявся в усіх сферах їхнього життя – починаючи від родинно-побутового до інтимного. Але не визнавати зазначені відносини влада не могла, тому з часом видала низку законів та циркулярів щодо врегулювання сімейного життя старообрядців.

Набули подальшого розвитку систематизація та ґрунтовний аналіз джерел та наукової літератури з проблеми дослідження. Переосмислено низку оцінок, стереотипних тверджень та висновків історіографічних робіт щодо старообрядців досліджуваного періоду. Доведено теоретичну та інструментальну вагомість окресленої проблематики.

Ключові слова: церковний розкол, старообрядництво, православна церква, інститут місіонерства, єдиновір'я, колонізація, Південно-Східна Україна, Російська імперія.

S U M M A R Y

Miroshnychenko O.V. Old Believers of South-East Ukraine in the late XVIII – early XX centuries. – Qualifying scientific work as a manuscript.

A thesis on the degree of Candidate of Science (Ph.D.) on specialty 032. «History and Archaeology» – Dnipro Institute of Infrastructure and Transport of Ukrainian state university of science and technologies – Zaporizhzhia National University – Dnipro – Zaporizhzhia – 2022.

The thesis work is devoted to the problem of the appearance and resettlement of the Old Believers of South-East Ukraine in the late XVIII-early XX centuries. The process of formation of Old Believers communities in the newly consolidated territories of the Russian Empire, analysis of the economic, cultural and spiritual life of Old Believer is considered.

The research consists of introduction, four sections and a list of cited references. The introduction discusses the timeliness, scientific novelty and determines the object, subject and purpose of the research; the main tasks are formulated, the practical importance is indicated.

The chronology of the research covers the period last quarter late XVIII – early XX centuries. The lower part of the chronological line is the last quarter of the XVIII century. The South-Eastern Ukraine was incorporated into the Russian Empire only after the signing of the Treaty of Kucuk Kaynarca and the Treaty of Jassy. That historical event served as the land settlement of the Old Believer in these regions. The upper chronological line is a critical epoch for the Russian Empire and Ukraine, it is 1917. The course of police between the provisional government and the government of the empire was different. The attitude to religion and the church was the reason for their disappearance. The new government pronounced religious liberties for townsman and faith organisation. Since then, another stage in history Old Believers has begun.

As for territorial boundaries the research describes the South-East of Ukraine. In particular, such regions as: Dnipropetrovsk, Donetsk, Zaporizhia, Lugansk, Mykolaiv, Odessa, Kherson and the Crimean Peninsula.

The research based on consistency, virtuousness, objectivity comprehensiveness and historical method. The thesis work used methods as general scientific, sociohistorical, concrete-historical and cross-disciplinary. The developed methods in a complex made it possible to study the Old Belief on the territory of South-Eastern Ukraine in the specified historical period.

The process of Old Believers in the South-East of Ukraine is analyzed in four sections. They describe the particularities of beliefs, folk traditions, patterns of family life, lifestyle, daily and industrial life. The first section consists of three subsections dedicated to the degree of scientific development of the issue in historiography, informative potential according to sources, theoretical and methodological foundations of the thesis research. The second section consists of two subsections dedicated to the reasons of Church dissent in the XVIII century and beliefs of the Old Believers. Similarly, the approach of the appearance and resettlement of the Old Believers of South-East Ukraine are considered. The third section consists of two subsections dedicated to the relationship of the Old Believers with the legal framework and the Established Church community through religions and missionary activities. The fourth section consists of three subsections dedicated to the particular branches of life of the Old Believers as industrial, social, spiritual and cultural. The main relations between the Old Believers in the late XVIII-early centuries in the marital and social spheres are discussed.

Such a phenomenon as the Old Belief is popular in research articles and described in detail by Ukrainian and Russian scientists. However, numerous studies are varying significantly. Church dissent and the appearance of the Old Believers are controversial topics both now and always. The uniqueness of Church dissent consists in the fact that championing Old Russian process of history. All this evidence testifies to the status of the modern Old Believer community in Ukraine.

The scientific novelty of the results obtained in accordance with purpose, objectives of research and issues under investigation. The paper is the first

demonstrated the parenting practices of Old Believers and the influence of religion on youth. Dates are given with unpublished sources that describe the feature of the daily routine of the Old Believers. The role and quality of education was revealed, the method competence of teaches was analyzed, and established the availability early printed books for pupils. As a result of the research, the main direction of farming activities was established. The role of spirituality and missionary activities in the life of Old Believers has been studied in detail. It also explored the relationship between the families and the commune that controlled the purity of the faith.

The research contains information about the relationship between the Old Believers and the Russian state. The government policy held in hand the life of the Old Believers community. While some emperors were supportive, others provoked repression and religious persecution. In this issue, the state power was completely inconsistent; therefore, the relations governed by law were opportunistic or repressive but by no means a democratic approach.

In the course of the research, the reasons for Church dissent in XVII century were identified. Furthermore, the variety of these reasons influenced the appearance of the Old Believers. The reasons were as follows: the Church was universalized by the authorities, it was equated with the Orthodox Church, and the divine service was celebrated with printed books, not to succumb to the monarch and his immediate circle.

The role of Church was to instill a community of faith and missionary activities in the Old Believers community and their adepts. The unifying factor of the Established Church and the Old Believers was a community of religion. Vice versa, missionary activities only united the Old Believers for many centuries. They guarded their faith very scrupulously and fanatically.

The activity of merchants of Old Believers was analyzed, which was formed in the South-East of Ukraine. It was important element in a confession and a community. Merchants made a great contribution local development, in particular, they financed generated the activities of the Old Believers Church.

The particularities of the parenting and education of children were conceptualized. For many centuries, the parenting system was based on culture, traditions and manners. Old Believers had a special relevance to working life, which was not about making money for personal gain, but to help the community, society and spiritual demands. First of all, the education was of a religious nature. Children mainly studied devotion, chant, epistolography and other subjects. However, the attitude of Old Believers remained skeptical.

The research demonstrated that Old Believers tried to establish church and social life in the new place of residence. Numerous houses of worship and chapels were proof of this. Then, Old Believers saved their faith despite the ban on church service.

The specific features of relationship between Old Believers on different spheres are identified as marital, marrieds, household and social trade. The faith community has influenced many aspects of life, from marital to sexual relationships. That is what affected the state power; it had to respond to these phenomena. As a result, laws and circulars were ordained, that could control the family life of the Old Believers.

Systematization, origin, evolution and scientific literature were further developed. Position papers, clichés, historiographical analysis about Old Believers have been studied in detail. It has been proved that problematic of the theoretical and practical relevance of the research.

Key words: *Church dissent, Old Belief, Orthodox Church, missionary activities, community of religion, colonization, South-East Ukraine, Russian Empire.*

ПЕРЕЛІК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Мірошніченко О.В. Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початку XX століть). *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. / редкол.: О.Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. Дніпро: Грані, 2019. Вип. 14. С. 16 – 24.
2. Мірошніченко О.В. Офіційна церква і старообрядці на Катеринославщині у XVIII – на початку XX століть. *Грані: науково-теоретичний альманах*. № 22/2019. С. 39 – 49 (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
3. Мірошніченко О.В. Купці-старообрядці Мінаєви: від промислової до добродійної діяльності на території Східної України другої половини XIX – початку XX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Вип. 2(54). С. 106 – 111 (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
4. Мірошніченко О.В. Сімейно-шлюбні відносини старообрядців в Україні в умовах політичного режиму Російської імперії у XIX – на початку XX століть. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. Вип. 32. С. 6 – 10. (Входить до наукометричної бази Slavic Humanities Index).
5. Мірошніченко О.В. Старообрядництво на тлі релігійного життя в Україні у XIX – на початку XX ст.: історіографія питання. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* / за заг. ред. О.Киричук; Львівський музей історії релігії; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії “Логос”, 2021. Вип. 31. С. 131 – 151.

Статті в іноземних фахових виданнях:

6. Мірошніченко О.В. Справжні та вигадані причини церковного розколу в Росії у XVII столітті. *Norwegian Journal of development of the International Science*. № 36/2019. С.17-21. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
7. Мірошніченко О.В. Взаимоотношение старообрядцев с государственной властью в Екатеринославской губернии в XVIII – начале XX веков. *Polish journal of Science*. Vol. 2. №33. 2020. С. 3 – 8.

Публікації, які засвідчують апробацію теми дисертації:

8. Мірошніченко О.В. Релігійна культура людини в епоху постмодерну. *Антропологічні виміри філософських досліджень*: матеріали 8-ої міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 18-19 квіт. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 82 – 85.
9. Мірошніченко О.В. Релігія в житті людини. *Проблеми та перспективи розвитку транспорту*: матеріали 79-ої міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 16-17 трав. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 399 – 400.
10. Мірошніченко О.В. Гендерна рівність: жінка і релігія. *Гендерні перетворення в сучасному українському соціумі в процесі цивілізаційних трансформацій в останніх десятиліттях*: матеріали міжнар. круглого столу, м. Дніпро, 26 листоп. 2019 р. Дніпро. 2019. С.38 – 40.
11. Мірошніченко О.В. Фактор найменування у формуванні старообрядницької конфесійної ідентичності. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах*: матеріали II всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20 лют. 2020 р. Маріуполь. 2020. С. 114 – 117.
12. Мірошніченко О.В. Освіта як гарантія виживання старообрядців у XVIII – на початку XX століть. *Освіта і наука у мінливому світі*:

- проблеми та перспективи розвитку*: матеріали II міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 27 – 28 берез. 2020 р. Дніпро. 2020. Частина II. С. 138 – 140.
13. Мірошніченко О.В. Україна та Катеринославщина XIX – поч. XX ст. через призму релігійного життя (історіографічний аспект). *Perspectives of world science and education: The 8th International scientific and practical conference*, (April 22-24, 2020) CPN Publishing Group, Osaka, Japan. С. 681 – 690.
14. Мірошніченко О.В. Церковний розкол в Росії у XVII столітті та причини появи старообрядців. *Каразінські читання (історичні науки)*: тези доп. 73-ї міжнар. наук. конф., (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.). Харків, 2020. С. 73 – 74.
15. Мірошніченко О.В. Старообрядництво в історіографічній традиції XIX – поч. XX ст. України та Катеринославщини. *Topical issues of the development of modern science: The 9th International scientific and practical conference*, (May 6-8, 2020) Publishing House «ACCENT», Sofia, Bulgaria. С. 586 – 595.
16. Мірошніченко О.В. Роль купців-старообрядців у житті Катеринославської губернії. *Проблеми та перспективи розвитку залізничного транспорту*: тези 80 міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро 17 – 18 верес. 2020 р.). Дніпро. 2020. С. 329 – 330.
17. Мірошніченко О.В. Надавати освячення життю молодій людині. *Проблеми та перспективи розвитку залізничного транспорту*: матеріали 81 міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 22 – 23 квіт. 2021 р. Дніпро. 2021. С. 293 – 294.
18. Мірошніченко О.В. Виховання молоді як ключ до збереження віри (на прикладі старообрядницьких громад). *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали III міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 26 – 27 берез. 2021 р. Дніпро. 2021. Частина II. С. 133 – 135.
19. Мірошніченко О.В. Господарювання старообрядців на освоєних територіях Півдня України у XVIII столітті. *Шляхи розвитку науки в*

сучасних кризових умовах: тези доп. II міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., (м. Дніпро, 3 – 4 черв. 2021 р.). Дніпро. 2021. С. 358 – 360.

20. Мірошніченко О.В. Акультурація старообрядців у сучасному світі. *Наукові тренди постіндустріального суспільства: матеріали II міжнар. наук. конф., м. Запоріжжя, 3 грудня, 2021 р. Вінниця, 2021. Т. 3. С. 99 – 101.*

З М І С Т

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Історіографія проблеми (загальний та регіональний аспекти).....	22
1.2. Джерельна база дослідження.....	40
1.3. Методологія дослідження феномену старообрядництва в історичному ракурсі та понятійно-категоріальний апарат дослідження.....	52
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ І РОЗСЕЛЕННЯ СТАРООБРЯДЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНОЮ УКРАЇНОЮ.....	61
2.1. Віросповідні основи старообрядців.....	61
2.2. Утворення старообрядницьких громад у Південно-Східній Україні.....	75
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ОФІЦІЙНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЩОДО СТАРООБРЯДЦІВ.....	93
3.1. Утиски старообрядницьких громад з боку російської влади.....	93
3.2. Протистояння державної православної церкви та старообрядницьких громад.....	106
РОЗДІЛ 4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТАРООБРЯДЦІВ.....	124
4.1. Релігійна практика у старообрядницьких громадах.....	124
4.2. Господарська діяльність старообрядців.....	136
4.3. Сімейні стосунки й виховання підростаючого покоління.....	147
ВИСНОВКИ.....	163
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	170
ДОДАТКИ.....	209

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток історичної науки в сучасній Україні знайшов своє відображення у відродженні інтересу до вивчення історії церкви та релігійних організацій, зокрема до такого явища як старообрядництво, або, як його часто називала офіційна російська церква, «розколу». Самобутня культура, що була збережена старообрядцями, знайшла прихисток від гонінь у багатьох куточках світу, стала надбанням всесвітньої історії.

Старообрядництво, яке орієнтоване на збереження традицій, було і залишається складним явищем, неоднорідним як у соціальному, так і в догматичному планах. Поділ на толки почався майже відразу після церковної реформи середини XVII ст. і не закінчився досі. Прагнення зберегти чистоту віри сприяло закріпленню у старообрядницькому середовищі уявлень про індивідуальну відповідальність. При цьому персональні дії та активність старовірів знаходили сенс у традиційній мирській солідарності – допомозі своїй релігійній громаді. Таке становище було в певній мірі результатом їх нестабільного соціального статусу, адже по відношенню до них політика духовної та світської влади Російської імперії варіювалася від переслідування та гоніння до терпимості і компромісів.

Вивчення теми старообрядництва як складової конфесійної культури України стало однією з найбільш популярних у вітчизняній історіографії. Його формування відбувалося внаслідок глибоких морально-релігійних пошуків у російському суспільстві XVII ст. У роки існування Російської імперії держава, а точніше влада та церква, не розглядалися як самостійні структури. Це був єдиний механізм, що працював на благо держави та її очільників. Ситуація на сьогодні зовсім інша, адже відповідно до ст. 35 Конституції України церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова [238]. Унікальність старообрядництва полягає не лише в захисті давньоруської православної традиції, але і в становленні

нових тенденцій розвитку, еволюційному піднесенні. Про це свідчать стан та кількість сучасних старообрядницьких громад в Україні.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до планів наукової роботи кафедри «Філософія та українознавство» Дніпровського інституту інфраструктури і транспорту Українського державного університету науки і технологій (до 2021 р. – Дніпровський національний університет залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна), у межах науково-дослідницької кафедральної теми: «Духовний і культурний світ українців в добу модерну і постмодерну» (державний реєстраційний номер 0121U113260) та відповідно до планів наукової роботи кафедри історії України Запорізького національного університету у межах науково-дослідницької кафедральної теми: «Глобальні та регіональні виміри суспільно-релігійних процесів в Україні XIX – XXI ст.» (державний реєстраційний номер 0122U000766).

Об'єкт дослідження – старообрядництво як історичний феномен Південно-Східної України останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Предмет дослідження – духовне, культурне та соціально-економічне життя старообрядців на території Південно-Східної України останньої чверті XVIII – початку XX ст.

Мета роботи полягає у комплексній характеристиці життя старообрядців на Південному Сході України, особливостей їхньої віри, формування традицій, сімейного укладу, побуту, повсякденного життя. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

- здійснити комплексний аналіз історіографії з теми дисертації, виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу, визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- проаналізувати передумови появи та розселення старообрядцями території Південно-Східної України;
- розширити уявлення про віросповідні принципи старообрядців;

- висвітлити становище та особливості діяльності старообрядницьких громад на території Південно-Східної України за часів Російської імперії;
- проаналізувати механізми взаємодії старообрядців із органами державної влади;
- прослідкувати місіонерську діяльність офіційної православної церкви по відношенню до старообрядців, її направленість та основні результати;
- охарактеризувати діяльність єдиновірської церкви в регіоні;
- визначити особливості економічного, соціального, духовного та культурного життя старообрядницьких громад наприкінці XVIII – на початку XX ст.;
- виявити характерні риси виховання та освіти серед молоді, визначити роль релігійної освіти старообрядців;
- простежити основні прояви взаємовідносин між старообрядцями на сімейно-шлюбному, господарсько-побутовому рівнях.

Хронологічні межі дисертації. Нижньою хронологічною межею роботи є остання чверть XVIII ст. Саме після підписання Кючук-Кайнарджийського та Яського мирних договорів до Російської імперії була включена територія Південно-Східної України, що послугувало початком старообрядницької колонізації регіону. Верхня межа – тим, що 1917 рік для Російської імперії та України зокрема став переломним. Курс Тимчасового уряду по відношенню до релігій та церкви відрізнявся від політики імперії, яка припинила своє існування. Нова влада декларувала проголошення релігійних свобод для громадян та релігійних організацій. Від цього часу почався якісно інший етап історії старообрядництва.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Південного Сходу України. Йому відповідають території сучасних Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей та Кримський півострів. Громадянська ідентичність населення, яке

там проживало, стала формуватися після початку активного освоєння цих земель Російською імперією. Це землі, які були освоєнні пізніше, ніж решта території України, де інтенсивний процес колонізації та розвитку відбувався у XVIII – XX ст. Наявність різної історії та історичної пам'яті серед мешканців регіону, результатом чого став специфічний склад населення та його самобутня культура.

Методологія дослідження. В основу дисертаційного дослідження покладено фундаментальні принципи наукового пізнання, а саме: історизму, системності, добросовісності, об'єктивності та всебічності. Для розв'язання визначених завдань було застосовано такі загальнонаукові методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції. У роботі серед спеціально-історичних методів дослідження були використані: історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний. Застосовані наступні конкретно-історичні методи: джерелознавчий, археографічний та ретроспективний. Дисертаційне дослідження вимагало використання міждисциплінарних методичних інструментаріїв, таких як релігієзнавство, культурологія, психологія. Сукупне застосування цих дослідницьких правил сприяло комплексному аналізу феномену старообрядництва на території Південно-Східної України у зазначений історичний період.

У результаті дослідження одержані результати, які мають **наукову новизну**:

Вперше:

- запроваджено до наукового обігу низку неопублікованих джерел, які дали змогу розкрити особливості повсякденного життя старообрядців;
- висвітлено характерні для старообрядців риси виховання дітей, вплив релігійної складової на майбутнє життя молоді;
- розкрито роль та якість освіти у старообрядницьких громадах, прослідковано рівень підготовки вчителів, наявність стародруків для навчання дітей;
- простежено взаємозв'язок сім'ї та громади, які контролювали «чистоту» віри у старообрядницькому середовищі;

- досліджено процес втручання світської влади у життя старообрядців.

Уточнено:

- роль духовенства у житті старовірів, прослідковано місіонерську діяльність та запровадження єдиновірства;
- розширено уявлення про віросповідні принципи старообрядців.

Подальшого вивчення набули:

- розкриття основних напрямків господарської діяльності старообрядницьких громад;
- з'ясування особливостей духовно-релігійне життя старообрядців.

Практичне значення дисертації визначається можливістю використання одержаних результатів у наукових роботах з історії України, історії релігії та церкви, історичного краєзнавства, лекційних курсів, спецкурсів та практичних занять для закладів вищої освіти; сприяти моральному вихованню молоді.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорювалися у ході наукового семінару кафедри історії України Запорізького національного університету, на засіданнях кафедри «Філософія та українознавство» ННІ «Дніпровського інституту інфраструктури і транспорту» Українського державного університету науки і технологій.

Положення і результати дисертаційного дослідження знайшли відображення на наукових і науково-практичних конференціях міжнародного і всеукраїнського рівнів: 8-ій Міжнародній науковій конференції «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпро, 18-19 квітня 2019 р.), 79-ій Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи розвитку залізничного транспорту» (Дніпро, 16-17 травня 2019 р.), Міжнародному Круглому столі «Гендерні перетворення в сучасному українському соціумі в процесі цивілізаційних трансформацій в останніх десятиліттях» (Дніпро, 26 листопада 2019 р.), The 9th International scientific and practical conference «Topical issues of the development of modern science» (Sofia, Bulgaria May 6 – 8, 2020), The 8th International scientific and practical

conference «Perspectives of world science and education» (Osaka, Japan April 22 – 24, 2020), II-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах» (Маріуполь, 20 лютого 2020 р.), II-й Міжнародній науковій конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (Дніпро, 27 – 28 березня 2020 р.), 73-й Міжнародній науковій конференції «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 24 квітня 2020 р.), 80-й Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи розвитку залізничного транспорту» (Дніпро, 17 – 18 вересня 2020 р.), III-й Міжнародній науковій конференції «Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку» (Дніпро, 26 – 27 березня 2021 р.), 81-й Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми та перспективи розвитку залізничного транспорту» (Дніпро, 22 – 23 квітня 2021 р.), II-й Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Шляхи розвитку науки в сучасних кризових умовах» (Дніпро, 3 – 4 червня 2021 р.), II-й Міжнародній науковій конференції «Наукові тренди постіндустріального суспільства» (Запоріжжя, 3 грудня, 2021 р.).

Основні результати дисертації та проміжні результати дослідження знайшли своє відображення у 20 авторських публікаціях: із них – 2 в іноземних спеціалізованих періодичних виданнях; 5 – у фахових наукових виданнях України; 13 – матеріалах наукових конференцій.

Структура роботи зумовлена логікою розкриття теми, метою дослідження та визначеними завданнями. Дисертація складається з анотацій українською та англійськими мовами, вступу, чотирьох розділів, які поділяються на 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (359 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 226 сторінок, обсяг основного тексту – 169 сторінок.

РОЗДІЛІ

Історіографія. Джерельна база. Методологія дослідження

1.1. Історіографія проблеми (загальний та регіональний аспекти)

Релігійне питання було й залишається в центрі уваги істориків. Досить цікавими та неоднозначними є роботи, присвячені старообрядництву на українських землях. Однак дослідники релігійного життя в Україні протягом тривалого часу майже не торкалися питання про життя старообрядців, які вже були складовою тогочасного суспільства з XVII ст. Попри те, що вони зайняли вагомий нішу в церковному житті держави і задавали тенденції до її трансформації та оновлення, офіційна православна церква також хотіла їх не помічати [280, с.132].

З огляду специфіки релігійної тематики, наявності відмінностей політичних, соціально-економічних умов, в яких працювали вчені в різний час, зміни впливу держави на історіографічний процес, а також на світоглядні трансформації та суттєві зміни мислення щодо релігій в цілому, історіографію дисертації можна поділити на три хронологічні періоди: дореволюційний (імперський), радянський та сучасний український. Вони характеризуються різними підходами до теми, різним ступенем об'єктивності, ідеологізації та документальної аргументованості узагальнень. Розуміючи всю умовність будь-якої періодизації, є доцільним використати її при викладенні матеріалу, поєднавши проблемно-тематичний і хронологічний принципи.

Історіографія першого періоду представлена роботами світських та церковних дослідників. Література дореволюційного періоду до сьогодні не втратила свого наукового значення. Дослідження релігійного питання в Україні починається ще з XIX ст. Зокрема з'являються праці, присвячені історії Російської православної церкви. Так, Чернігівський і Ніжинський архієпископ Філарет (Гумілевський) систематизував церковну історію держави до 1825 р. [195]. Його справу продовжив О.П. Доброклонський, який

висвітлював історію Російської церкви через викладення подій синодального періоду з 1700 до 1880-х рр. [198]. Паралельно зі написанням узагальнюючих праць створювалися роботи із окремих проблем церковного минулого держави. Ключовою подією в історіографії стала поява робіт професора Казанської духовної академії П.В. Знаменського [212]. Автор звернувся не лише до проблем освіти, яку надавала в цей період виключно церква, але і до інших великих блоків церковної історії, у першу чергу – історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду [213, 214].

Вивчення релігійної історії Півдня України започаткувала організація Одеського товариства історії і старожитностей. Зокрема, такі її члени, як Гавриїл (Розанов), І. Карелін, А. Лебединцев, Ф. Ляліков, М. Мурзакевич, К. Оранський, С. Серафімов, ігумен Анфім, М. Юрневич та ін., написали біографії найбільш яскравих церковних постатей, історію окремих храмів і монастирів, висвітили деякі помітні події релігійної історії. Також у цей період з'являються Херсонські, Таврійські та Катеринославські єпархіальні відомості, на шпальтах яких зазвичай публікувалися місіонери та священнослужителі. Як результат – на сторінках південноукраїнських єпархіальних відомостей світ побачив більше сотні публікацій, які мали відношення до церковної історії краю. Звичайно, вказані нариси з релігійного минулого були досить нерівнозначними за методологічними підходами, використаними при їх підготовці, за повнотою та ступенем науковості, достовірності [252, с. 4 – 5].

У XIX ст. старообрядців переважно розглядали як ізгоїв, відступників, грішників, «розкольників». Зацікавлення вітчизняними дослідниками теми старообрядництва пов'язане насамперед з їх розселенням територією України. Видатний український історик М.І. Костомаров у своїй праці «Історія російського розколу» називав старообрядництво «великим явищем народного прогресу та суспільної думки» [240, с. 210 – 310]. Дослідник у висновках до роботи зазначав, що причиною перших міграцій старовірів було переслідування з метою їх фізичного знищення. Старообрядці в знак

протесту новим обрядам здійснювали самоспалення, яке було притаманне рішуче налаштованим послідовникам старої віри, або масові втечі. [239, с. 378]. Ще один відомий дослідник старообрядництва Чернігівщини М.І. Лілеєв приділив увагу переселенню перших старообрядців та їх значенню в утворенні центрів старої віри [250; 251, с. 377–401]. Окремо варто зупинитися на дослідженнях розселення старообрядців Півднем України. Зокрема специфікою праць А.О. Скальковського, як зазначає Н.М. Буланова, було те, що ним на сторінках «Хронологических обзрений истории Новороссийского края» було надруковано багато джерел, зокрема і тих, які стосуються старообрядництва. Наприклад, № 9 «Документи про поселення старообрядців у Новоросійському краї та лист Потьомкіна депутатам від старообрядців за 1785 рік». У них розкривається державна політика Російської імперії стосовно старообрядців, ставлення єпархіальної влади до їх представників, що дозволяє проаналізувати взаємовідносини православної церкви та старообрядців у краї [315; 316, с. 289]. Д.І. Багалій, досліджуючи проблеми заселення південноукраїнських земель у XVIII – XIX ст., наводив статистичні дані щодо кількості старообрядницьких груп [90, с. 57]. На особливу увагу заслуговує його праця «Колонізація Новоросійського краю та перші його кроки на шляху культури», де мова йдеться про регламентацію правових норм переселення старообрядців у межі українських земель із російських губерній. Автор також робить спробу конфесійної диференціації самих старообрядців, виокремлюючи з їхнього осередку т. зв. духовних християн [90, с. 67].

Перебування старовірів, зокрема на Катеринославщині, зумовлене тим, що ця територія була певним буфером, тимчасовим місцем перебування для громад старообрядців – вони переселялися у південні регіони імперії, тому їх тут було не так багато, як у Подунав'ї чи Бессарабії. Так, одним з перших відомості про старообрядців подає І.А. Гельденштад. У його мемуарах є детальні дані про одну із слобід у Єлисаветградській провінції – Зибку, що була заснована старообрядцями, які, ймовірно, «переселилися ... 10 років

тому із Стародубу» [180, с. 93]. Згадував про старообрядців і перший катеринославський етнограф – Григорій Антонович Залюбовський. У своїй роботі «Заметки о селениях (из поездок на следствия)» він серед інших населених пунктів, що розташовані навколо Катеринослава, описував с. Троїцьке. Характеризуючи населення, етнограф підкреслював, що воно складається із росіян та малоросів. Росіяни походять із «сторожевых козаков украинской линии... много было старообрядцев» [261, с. 165].

Не менш важливим для вивчення релігійного життя регіону є звернення до історико-краєзнавчих праць очільника Катеринославської єпархії з 1871 по 1885 рр. єпископа Катеринославського і Таганрозького Феодосія (Макаревського). У 1873 р. він видав окремою книгою «Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь», де детально представив опис монастиря, навів багатий фактологічний матеріал [260]. А 1880 р. виходять друком «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия», де єпископом були наведені статистичні описи слобод єпархії, містяться відомості щодо заснування окремих населених пунктів. Також на сторінках видання представлена переписка настоятеля старообрядницького Корсунського монастиря Іоасафа із митрополитом Новоросійським і Дніпровським преосвященним Гавриїлом [259, с. 1051–1053].

Помітний внесок зробив Ф.Є. Мельников у дослідження історії Білокриницької старообрядницької ієрархії. Вчений відстоював думку щодо необхідності консолідації старообрядницьких толків під зверхністю Білокриницького митрополита. Він окреслив перспективи у вивченні міграції старообрядців за кордон: «За кордоном – означає поза Росією, за її межами. У наш час важко вказати хоча б одне царство або країну, де б зовсім не було старообрядців: розпорошені вони по всьому світу» [265, с. 128].

В історіографії початку ХХ ст. існувало декілька концепцій щодо походження, діяльності та значення сектантства в українських та російських землях. Звісно, старообрядництво завжди перебувало під особливою увагою

влади. Тому офіційний (охоронно-православний та відомчий) напрям склали роботи О. Я. Дородніцина [87, с. 37], Ф.Є. Мельникова [264, с. 258] та ін. Слід підкреслити, що література охоронно-православного напрямку є найчисленнішою серед дореволюційних досліджень. Крім того, авторами-місіонерами та чиновниками було введено до наукового обігу величезну кількість джерел. Вони відстоювали позицію про шкідливість релігійного дисидентства для країни та народу, вказували на іноземне походження багатьох духовних рухів, аморальність вітчизняних сект. Також підкреслювали, що всі без винятку секти є політично небезпечними, а їхня діяльність протизаконною. Так, О.Я. Дородніцин упродовж п'ятнадцяти років працював місіонером у Херсонській та Катеринославській єпархіях [171, с. 61]. У своїх поглядах він дотримувався офіційної точки зору російської православної церкви, вважаючи нові релігійні течії шкідливими для православних і ворожими для державного ладу Російської імперії [87, с. 42]. Також у цей період відбувається накопичення фактичного матеріалу, яким займалися О.С. Пругавін та В.І. Ясевич-Бородаєвська [180, с. 42]. Зокрема, О.С. Пругавін виступав за віротерпимість і повне рівноправ'я старообрядців, пов'язуючи виникнення течії з проблемами суспільного побуту, правовим і економічним становищем народу [306, с. 25]. В.І. Ясевич-Бородаєвська характеризувала сектантські рухи, які існували в Катеринославській губернії, та ввела до наукового обігу цінні матеріали про старообрядницькі громади [353, 354, с. 45].

Отже, переважна більшість дослідників цього періоду розглядали старообрядництво як таке, що шкодить офіційній церкві. Тому проблема взаємодії православної церкви та старообрядницьких громад розкривається здебільшого через призму місіонерської діяльності, проповідування ідей шкідництва останніх.

Дореволюційна (імперська) історіографія представлена досить великою кількістю праць, які були різноплановими за тематикою досліджень. Офіційна влада та церква всіляко намагалися контролювати релігійне життя в

державі, звертаючи увагу як на великі простори країни, так і на кількість людей різних релігійних конфесій, що в ній проживали. Велика увага приділялася вивченню науковцями старообрядництва, що не можна сказати про радянський період. Як релігія в цілому, так і старообрядці зокрема, знаходилися поза межами досліджень істориків за часів існування Радянського Союзу. А ті праці, які і були, вирізнялися певною однобокністю та заангажованістю. Все радянське суспільство було покликано до зрівняльного характеру життя, тому якщо і були віруючі люди, у незалежності від того старообрядці вони чи ні, то влада всіляко змушувала їх припинити свої релігійні шукання та симпатії. Можливо, із цим пов'язано відносно невелика кількість досліджень за часів існування СРСР як вивчення релігії в цілому, так і старообрядництва зокрема.

Вивчення релігії за часів існування Радянського Союзу підпорядковувалося існуючій панівній ідеології та атеїстичній пропаганді. Радянська історіографія розглядала церкву як «архаїчний релігійний пережиток», з яким влада вела непримиренну боротьбу. Одним із узагальнюючих досліджень, які публікувалися у Радянському Союзі, стала робота професора М.М. Нікольського – «Історія російської церкви», вперше видана в 1931 р. Цю монографію можна вважати основою, до якої апелювали всі інші дослідники. Так, має рацію М. Гордієнко, коли пише, що дослідження М.М. Нікольського понад п'ятдесят років залишалося єдиною узагальнюючою монографією з історії Російської православної церкви, старообрядництва й російського сектантства [290, с. 9]. Також автором були проаналізовані причини виникнення старообрядництва та дана характеристика процесам поширення цього віровчення. Окремої уваги у роботі М. Гордієнко заслуговує думка щодо ролі старообрядців у становленні капіталістичних відносин у Росії. Проте спроби докорінно не вплинули на стан вивчення старообрядництва, яке знаходилося під впливом політики войовничого атеїзму [290, с. 369, с. 374]. Колективна монографія «Церква в історії Росії (IX ст. – 1917 р.). Критичні нариси», що вийшла друком 1967 р. є

досконалішою за методологією та науковим рівнем за попередню, але бідніша за фактажем [337], інша збірка датована 1975 р. – «Релігія і церква в історії Росії (радянські історики про православну церкву в Росії)» була занадто фрагментарною [308].

Із кінця 1950-х рр. виходить чимало робіт з окремих проблем регіональної історії. Чільне місце посідають дослідження етнічної структури населення, у тому числі і Південної України. Так, у 1959 р., виходить у світ монографія О.І. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775–1800 гг.» [201, с. 52]. Автор розглядає географічні умови краю, висвітлює організацію управління. Не оминає вона в роботі питання заселення Півдня України іноземними колоністами, до яких відносить і старообрядців [203, с. 74]. Також дослідниця розглядає різні види господарювання та їх специфіку у зв'язку з особливостями клімату. Автор звертається до питань, що пов'язані із внутрішньою та зовнішньою торгівлею, яка безпосередньо стосується і старообрядців, бо в роботі йде мова про основні форми їхнього господарства [202, с. 34]. Тематично близькою до праць О.І. Дружиніної є робота В.М. Кабузана. Автор використовує введені раніше в обіг джерела, виокремлює правові підстави переселення, вказує на місця проживання старообрядців [224, с. 112].

Починаючи з 1960-х рр., з'являються роботи, присвячені вже економічному та політичному становищу Російської православної церкви у державі (Є.Ф. Грекулова, П.К. Курочкіна) [193] та ролі і місця в культурно-історичному процесі, аналізу її становища, взаємовідносин Церкви та держави (О.І. Клібанов, О.В. Шуба) [310, 344, 345]. Також О.І. Клібанов у своїх роботах акцентував увагу на ролі патріархальних традицій в соціально-економічному житті громад. Дослідник розглядає старообрядництво як суспільно-політичне явище, підкреслюючи, що течії «попівщина» та «безпопівщина» представляють собою замкнені соціальні системи [229]. Внесок О.І. Клібанова у розробку проблематики полягав у тому, що він спробував визначити характер старообрядницького руху [228, с. 73]. Окремо

слід зупинитися на дослідженнях В.Ф. Миловидова. Автор зосереджує увагу на процесі становлення старообрядництва, виокремлення його основних течій та їх боротьбу за часів Російської імперії [275, с. 53]. Проте в роботі відсутні будь-які дані про місця проживання старообрядців, їх чисельний склад, основні види занять.

У радянський період розвитку вітчизняної науки (1917–1991 рр.) історичні концепції були зміщені в бік ідеологічних інтересів. У цей час історична наука в УРСР розвивалася в своєрідних і специфічних умовах, визначених процесами становлення нової суспільно-економічної формації. У цей період наука взагалі відчувала вплив партійної марксистсько-ленінської ідеології. У результаті такої практики вітчизняна наука радянського періоду не мала необхідної свободи розвитку. Панувала ідеологічна кон'юнктура. Тематика історії православної церкви XIX – початку XX ст. та старообрядництва в Україні майже не досліджувалася. Вона послідовно вивчалася лише представниками української зарубіжної історичної науки.

Значні здобутки у вивченні історії православної церкви мала українська еміграція. Спрямованість історичних студій засвідчувала визнання саме православної церкви головним духовним репрезентантом українського народу. В історичному контексті вона розглядалася як самодостатня релігійна інституція, насильницьки залучена до лона Російської православної церкви. Нового значення набуло вивчення національних особливостей православ'я в Україні, модерної й новітньої історії церкви на тлі вітчизняного національного руху. Серед представників української історіографії були відомі вчені та суспільні діячі: І.Ф. Власовський [184], М.С. Грушевський [194], Д.І. Дорошенко [200], І.К. Смолич [317] та ін. Однією з найвідоміших узагальнюючих праць з історії православної церкви в Україні, які опублікували за кордоном, стала праця І.Ф. Власовського «Нарис історії УПЦ» 1957 р. [184].

Серед досліджень представників українських наукових кіл за кордоном вагоме значення мала праця М.С. Грушевського «З історії релігійної думки

на Україні» [194]. У ній подаються перші спроби аналізу релігійної ситуації у регіоні з урахуванням народних настроїв, ставлення простого люду до офіційної Православної церкви та протестантських течій, які посилювали свій вплив протягом другої половини XIX ст. Саме ці причини і підготували, на думку українського вченого, своєрідний ґрунт для посилення нових релігійних рухів, заснованих на євангелістській доктрині. Відсутність розгалуженої системи управління й достатньої кількості чиновницького апарату на півдні України, сусідство з німецькими колоністами та російськими сектантами прискорили процес формування нових для народу релігійних рухів, зокрема штундизму і баптизму. Представники відповідного історіографічного напрямку нерідко абсолютизували роль національного фактора у розвитку релігійної традиції, й унаслідок цього визнавали греко-католицьку церкву єдиним суспільним утворенням, здатним поєднати традиції східного християнства та інтереси українського народу. Найбільш виразно такий підхід було представлено в працях відомого греко-католицького теолога о. Івана Ортинського [291, 292, 293].

Питання державної та церковної політики щодо старообрядництва залишаються в центрі уваги і сучасних російських науковців. У дослідженні Д.В. Поспеловського детально розглянуті питання розробки урядових і церковних заходів щодо старообрядництва в різні історичні періоди [301]. Узагальнюючий характер носить монографія В.А. Федорова, яка висвітлює всі ключові моменти історії православної церкви синодального періоду. У дослідженні автор розкриває питання місіонерської діяльності церкви, конфесійної політики російських імператорів [334].

У багатьох публікаціях розглядається державна політика щодо старообрядництва в окремі історичні періоди. Так, робота А.М. Панченко «Початок петровської реформи: ідейне підґрунтя», в якій автор зупиняється на періоді найбільш драматичного протистояння держави і старообрядництва, розглядає укази, прийняті щодо старовірів і їхню реакцію на ці укази – численні самоспалення і втечі [298]. Так само знаний дослідник звертає увагу

на історію появи й особливості перших праць, спрямованих на розкриття старообрядництва, у числі яких – «Розшук про розкольницьку Бринську віру» митрополита Димитрія Ростовського. Значне місце відводиться характеристиці урядових заходів щодо старообрядництва в монографії Н.Н. Бородкіної, присвяченій двом взаємопов'язаним проблемам: церковним перетворенням Петра I та участі релігійних діячів першої чверті XVIII ст. в розвитку громадської думки [179]. Антистарообрядницьку політику часів Петра I аналізує В.М. Живов [210]. Історик зупиняється на релігійно-політичному протистоянні напередодні петровських перетворень, традиціях та інноваціях в церковній політиці першої чверті XVIII ст. На прикладі творів митрополита Стефана Яворського автор досліджує ідеологічні установки церковних ієрархів і полемічні заходи, до яких вони зверталися, відстоюючи свої погляди в диспутах як зі старообрядцями, так і з представниками державної влади.

Монографія Є.А. Вішленкової присвячена релігійній політиці, що проводилася в Росії урядом Олександра I. Автор реконструює культурний контекст, в якому приймалися урядові рішення, що регулюють релігійне життя в імперії, в тому числі – заходи, які контролюють життя старообрядців [182]. Окрім того, дослідниця виявляє сутність реформи духовної освіти 1808–1814 рр., яка заклала фундамент майбутнього розквіту церковної науки. Ю.Є. Кондаков поряд з релігійною політикою Олександра I розглядає релігійну політику Миколи I, зупиняючись, у тому числі, і на законодавчій політиці щодо старообрядців та сектантів [235].

Із 90-х рр. XX ст. спостерігаються певні відмінності та справжній сплеск зацікавленості до історії і сучасних проблем старообрядництва серед вчених, а також самих старообрядців. Саме древлеправославні християни стали ініціаторами різноманітних наукових конференцій із залученням фахівців, що займаються старообрядництвом, зокрема: «Жива традиція» (Москва, 1995); «Старообрядництво: історія, культура, сучасність» (Москва, 1995 – 1998, 2000, 2002, 2005, 2007, 2011, 2014, 2019;

Великий Новгород, 2009; Боровськ, 2018); семінар «Калузьке старообрядництво: історія, культура, сучасність» (Боровськ, 2016), круглого столу «Культура старообрядців та її збереження» (Боровськ, 2017) [319] та міжрегіональної науково-практичної конференції «Протопоп Аввакум і його спадщина в історії та сучасності. До 400-ліття з дня народження» (Новгород, 2020). На конференціях обговорюються методи і джерела дослідження історії старообрядництва; мова і література російського старообрядництва; історія і культура старообрядницьких громад Москви, Сибіру, Далекого Сходу, інших регіонів Росії та країн близького та далекого зарубіжжя.

Деякі автори звернулися до досліджень релігійно-філософських, духовних основ старообрядництва. У статті Я.Г. та О.Д. Шемякіних розглянуто комплекс питань, пов'язаних з розумінням старообрядцями навколишнього світу, місця людини в ньому [343]. За останні роки істориками зроблена спроба вивчити старообрядництво на матеріалах окремих регіонів Росії. Дослідники розглядають широке коло питань, пов'язаних з історією російського старообрядництва: його появою і поширенням в різних російських регіонах, динамікою, формами і методами опору старообрядців, гонінням і дискримінацією, місіонерською діяльністю РПЦ серед старовірів та ін.

Сучасна російська історіографія характеризується як різноманітністю тем, так і участю в її формуванні представників різних галузей науки: історики, філософи, економісти, соціологи, які розглядають історію старообрядництва з різних сторін. У дослідницькій літературі набуває поширення комплексний підхід до вивчення старообрядництва.

Із проголошенням незалежності України у 1991 р. відбулася активізація досліджень релігійної проблематики вітчизняними вченими. Значна увага стала приділятися питанням релігійної історії. Для третього хронологічного періоду характерною рисою був вихід у світ значної кількості дисертаційних досліджень з дотичної проблематики. Досвід комплексного висвітлення минулого Православної церкви було представлено у багатотомному виданні

«Історія релігії в Україні» (виходить із 1996 р. за редакцією А.М. Колодного і П.Л. Яроцького). Третій том цього академічного видання присвячено розвитку православ'я в Україні за період з 1686 до 1917 рр. Автори подали характеристику відносин між православною та греко-католицькою церквами, іншими релігійними напрямками. Представлено загальний аналіз розвитку духовної освіти, становища монастирів як опорних пунктів православ'я [222, с. 210–336, 516–544]. О.П. Крижанівський розглядає церкву через призму соціально-економічному розвитку [246].

Різні аспекти питань, пов'язаних з утвердженням православної церкви, майновим становищем та господарсько-економічною діяльністю загалом в Україні та її південному регіоні у XVIII – початку XX ст., досліджували Г.М. Надтока [286], Ю.А. Катунін [225, 226], І.І. Лиман [252], В.Г. Тур [333] та ін.

Цілу низку питань, пов'язаних з вивченням церковної історії, підіймає у своїх дослідженнях науковець В.Г. Меша [268]. Цілком слушним є його висновок про те, що православна церковна організація України у 1875 – 1900 рр., маючи жорстку вертикаль влади, стала невід'ємною частиною РПЦ та відчувала на собі зміни зі сторони реформованого суспільства, а архієрейський дім виконував функцію єпархіальної господарської установи. Визначено основні джерела прибутків православного духовенства [267, 269]. Важливі аспекти релігійних трансформацій та державно-церковних відносин Півдня України представлені у роботах О.П. Тригуба [329, 330, 331, 332], О.Ю. Бойкова [176, 177], О.М. Ігнатуші [218, 219], Н.М. Буланової [180, 181].

Не можна не відмітити, що достатньо тривалий час вивчення історії старообрядництва залишалося поза межами наукових пошуків дослідників. Із проголошенням незалежності України вони отримали можливість неупередженого та незаангажованого вивчення історії. Результат цього пошуку спостерігається зростанням зацікавленості у вивченні старообрядництва серед українських вчених. Перед дослідниками стоїть складне завдання, яке полягає у подоланні історіографічного, культурного

вакуумів радянського періоду та запровадження нових методологічних підходів, які принципово відрізняються від традиційних імперських трактувань старообрядництва. До кола інтересів дослідників потрапляють, окрім питань розселення та чисельності старообрядців, поширення місіонерства та єдиновір'я серед їх громад, які вже розглядалися істориками попередніх періодів також студії, що стосуються культурних, соціальних, економічних проблем древлеправославних християн. Так, для сучасного дослідника О.А. Пригаріна предметом досліджень стало старообрядництво Подунав'я. У його роботах порушуються питання про культурні та етнографічні особливості старовірів цього регіону. Приділяється увага історії появи та розселення старообрядців, сучасному стану та проблемам старої віри на зазначених територіях. Вчений дослідив історію старообрядців Добруджі та Буджаку, проаналізував чисельність населення старообрядницьких поселень Нижнього Подунав'я [303]. Бессарабія, як регіон розселення старообрядців, досліджується у працях А.І. Федорової [336], в яких авторка дала характеристику основним етапам утворення поселень старообрядців у зазначеному регіоні, вивчила їх монастирі на півдні Бессарабії, з'ясувала становище старовірів регіону у складі Російської імперії [335, с. 63–72]. Спільна монографія 2020 р. О.А. Пригаріна та А.І. Федорової «Русские старобрядцы Одессы: этноконфессиональность в условиях поликультурного города» присвячена старообрядцям міста Одеси, де на основі оригінальних джерел автори реконструюють процеси формування та розвитку різних груп старовірів в умовах урбаністичного соціуму [304].

Вивчає історію старообрядництва на території північної України Ю.В. Волошин. Вчений у своїй монографії докладно висвітлив явище «розкольницьких слобод», історію та причини їхнього утворення [186; 190, с. 14–27; 185, с. 130–162]. Деякі сторони старообрядницького повсякдення знайшли відображення у статтях дослідника. У них вченим були проаналізовані особливості життя старообрядницьких родин у «розкольницьких слободах», охарактеризована соціальну природу конфліктів

серед місцевих старовірів [188, с. 30–46; 189, с. 932–948]. Історик досліджує проблему проживання російських старообрядців на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини XVIII ст. Зокрема автора цікавить аспект взаємин старообрядців із місцевим населенням. Учений доходить висновку про початково добросусідський характер цих стосунків, попри конкуренцію в земельному питанні. Цікавим є факт захисту економічних інтересів старообрядців з боку імперського центру та ігнорування інтересів українських поміщиків [190, с. 14–27].

Грунтовне дослідження історії старообрядництва у вітчизняній історіографії міститься у роботах С.В. Таранця [322, 323, 327]. Його фундаментальна трьохтомна праця «Старообрядчество в Российской империи (конец XVIII – начало XX вв.» присвячена історії вивчення старообрядництва та появі цього явища загалом [324, с. 554]. Вченим було досліджено соціальну структуру старообрядництва, його взаємовідносини із державою та іншими релігіями, охарактеризовано найвідоміші центри старої віри. Також у роботі автор піднімає тему міграції старообрядців, констатує як факт, що їхні релігійні погляди поширилися на величезні території завдяки міграції прихильників старої віри. Окремої уваги заслуговує вивчення соціальних основ старообрядницького життя та їх культурних проявів в архітектурі, літературі, мистецтві, тощо [325]. Вчений також розглядає традиційну культуру, житло, одяг, продукти харчування, календарну та сімейну обрядовість, поетичну традицію, музичну творчість та говір старообрядців, які не дивлячись на замкнутий спосіб життя ввібрали в себе елементи народної культури українців, росіян, білорусів, латишів, литовців, поляків та молдаван [326].

До теми історії старообрядництва у своїх дослідженнях звертаються молоді українські науковці. Останнім часом збільшується кількість дисертацій за заданою тематикою. Зокрема, розглянув старообрядництво в Україні через призму еволюційного розвитку вчений В.Я. Мишков [270]. А.О. Сичевський досліджував старообрядницькі громади Житомирщини у

1945 – 1991 рр. [313]. Робота П.В. Єремєєв присвячена соціальній структурі старообрядців Харківщини, в якій автор зазначає час заснування старовірських спільнот та вказує причини їх переселення до цього регіону [205]. О.Є. Панарін розглядав основні етапи, форми та особливості міграційних процесів прихильників старообрядництва у др. пол. XVIII – на поч. XX ст. [294]. О.В. Бельський вивчав особливості формування старообрядницьких спільнот Південної України. Автор досліджував передумови, появу та розселення представників безпопівського та попівського толків на території Півдня України [173]. Л.М. Моїсеєнко розглянула розвиток та динаміку становлення християнських конфесій на Донбасі в період 1880 – 1914 рр. Зокрема, проаналізувала місіонерську діяльність православної церкви щодо старообрядців у регіоні [284]. О.С. Авдєєва досліджувала міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї наприкінці XVIII – на початку XX століть. Серед різноманітної палітри конфесій регіону знайшлося місце і старообрядцям. Так, дослідниця виявила особливості духовного та повсякденного життя старообрядницьких громад у Приазов'ї [162]. І.Ф. Кучерявенко проаналізувала Ізмаїльсько-Бессарабську старообрядницьку єпархію. У роботі дослідниця характеризує роль старообрядців на завершальному етапі колонізації Південної Бессарабії [248].

Вивченню старообрядництва присвячено окремий щорічник «Доля старообрядництва в XX – на початку XXI ст.: історія та сучасність». Він виходить на базі Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. На його сторінках друкуються статті та розвідки закордонних та українських науковців щодо різноманітних аспектів такого багатогранного феномену як старообрядництво. Його матеріали освітлюють як історію, так і актуальні питання сучасного старообрядництва. Вихід цього збірника протягом тривалого часу яскраво ілюструє збільшення зацікавленості даною темою у вітчизняній історичній науці та демонструє плюралізм поглядів на історію старообрядництва [296].

Серед дослідників є ті, котрі займалися проблемами саме взаємовідносин офіційної церкви із старообрядцями через призму місіонерства чи єдиновір'я. Зокрема, Ю.А. Катунін провів порівняльний аналіз між офіційними православними і сектантами Півдня України [226, с. 23]. Він дослідив діяльність Корсунського старообрядницького єдиновірського монастиря, соціальний та етноконфесійний склад населення Таврії [226, с. 30]. Дослідник О.В. Бельський простежує процес виникнення єдиновірства як релігійного руху в середовищі російських старовірів [173].

Особливості розвитку православної церкви в Південній Україні розглядає науковець І.І. Лиман у праці «Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття». Автор аналізує єпархіальну систему управління, структуру духовенства регіону, специфіку церковного землеволодіння. До загальноімперської ситуації з обмеженням втручання в справи інших конфесій, заборонаю примусу до переходу в православ'я додалися ще особливості політики Петербурга щодо Півдня, пов'язаної із забезпеченням переселенням якомога зручніших умов. У цій ситуації позитивним для православ'я був факт збереження заборони на пропаганду інших релігійних вчень серед православних. На цьому тлі православне духовенство знаходилося у дещо розгубленому стані. Особливо незручним для нього було врегулювання взаємин із старообрядцями (розкольниками). Адже офіційна церква традиційно насторожено ставилась до останніх, користуючись найменшою нагодою для доведення своєї правоти, причому доведення різними методами [257, с. 32]. Проте дослідник зазначає, що світська влада у свою чергу прагнула створити систему умов, які будуть привабливі для старообрядців задля їх перебування на Півдні України [254, с. 248]. Автор розглядає питання поширення єдиновір'я в регіоні, місіонерства серед старообрядців та характеризує неоднозначну позицію до них з боку імператорів [256, с. 54].

Однією із провідних сучасних дослідниць історії старообрядництва на теренах колишньої Катеринославщини є Н.М. Буланова. Авторка торкається

різних питань, що пов'язані з юридичними засадами проживання старообрядців в Україні, їх відносинам з офіційною церквою. Ці проблеми розглядаються у статті «Православна церква і старовіри на теренах Новоросії» [181, с. 69]. Узагальнюючий характер має монографічне дослідження Н.М. Буланової – «Християнські конфесії Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст.». Серед інших християнських течій певна частина роботи присвячена правовим та соціально-політичним аспектам проживання старообрядців у нашому краї [180, с. 232]. У монографії досліджується становлення та розвиток християнських конфесій на Катеринославщині останньої чверті XVIII – початку XX ст. в контексті суспільно-політичних, соціально-економічних, соціокультурних процесів Південної України. Розглядається адміністративно-територіальний устрій, система управління, клір російської православної, римо-католицької, лютеранської церков, особливості поширення християнських течій. Окрема увага приділена церковній політиці Російської імперії та генезі, особливостям і наслідкам міжконфесійних взаємин [180].

Також виходили друком і узагальнюючі праці. Так, у 2001 р. була опублікована книга Ю.Г. Скалозуба «История Екатеринославской епархии 1775 – 1917 годы». Автор розглядає історію Катеринославської єпархії через призму діяльності архієпископів, показує їх боротьбу «за чистоту православної віри». Проте при безумовній важливості цього видання для популяризації церковної історії, робота не має посилок на наукову літературу, присутня проста констатація фактів та републікацій робіт попередників у повному обсязі [314].

Протягом останніх десятиліть вийшло чимало розвідок, присвячених релігійній ситуації та питанням старообрядців у XVIII – початку XX ст. в Південно-Східній Україні. Необхідно виділити наукові здобутки Т.В. Арзуманової [164, 165, 166, 167, 168], С.О. Голдіної [191, 192, 258], І.О. Єрмакової [206, 207, 208, 209], в яких дослідниці вивчають різні сфери

життя старообрядців (чисельність, єдиновірство, формування релігійної свідомості). Певним аспектам поширення прав та економічних свобод старообрядницьких громад присвячені праці О.В. Крупенка [247], В.Я. Мишкова [271, 272] та О.В. Чернухи [338]. О.М Ігнатуша вивчає суспільно-політичні та релігійні процеси у старообрядницькому середовищі XIX – XX ст. [217].

До узагальнюючих праць досліджуваного періоду слід віднести колективну монографію за редакцією О.А. Репана «Нариси з історії Півдня України», яка присвячена історії Південної України XV – XVIII ст. У книзі висвітлюються різні аспекти історії поселень регіону в цей період та механізми освоєння просторів, які ввійшли до Російської імперії. У монографії авторами розглянуто час виникнення селища на місці сучасного міста Вилково та заселення місцевості старообрядцями-липованами [287, с. 177]. Проте одним із недоліків подібних праць є відсутність послідовного, логічного, хронологічного викладу матеріалу.

Цікавою є робота В.М. Константинової «Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.)», де дослідниця розглядає специфіку та строкатість етносів, які проживали в містах наприкінці XIX ст., та торкається питань соціокультурної складової урбанізації Південної України 1861 – 1904 рр. [236, 237].

Даючи загальну характеристику сучасної історіографії розвитку православ'я та старообрядництва в Україні, зазначимо, що, починаючи з 1990-х рр., дослідження церковно-історичної проблематики відбувалося у сприятливих умовах плюралізму думок і вільного наукового пошуку. З одного боку, формується світська історіографічна традиція, яка передбачає раціональний підхід до висвітлення минулого, зокрема до розвитку церковної інституції, а з іншого – відроджується історіографія розвитку православ'я та старообрядництва, котра охоплює представників духовенства і частину світських істориків, філософів та представників інших гуманітарних наук.

Питання церковного розколу та появи старообрядців досить неоднозначно розглядалися як триста-чотириста років тому, так і в сучасному суспільстві. Проблема полягає в тому, що досі не дано оцінки церковному розколу. Одні дослідники історії релігії та церкви називають означене явище трагедією, котра розділила православну церкву. Інші вважають, що старообрядництво не можна розглядати лише як трагічні сторінки в історії православної церкви. Це історія православ'я.

Таким чином, з часів виникнення явища старої віри у середині XVII ст. накопичилося чимало абсолютно різних за спрямуванням, жанром та фактологічним наповненням праць, які об'єдналися навколо єдиної центральної теми – старообрядництва. Дослідження історичного минулого, досвіду духовних дисидентів не раз ставало предметом наукових розвідок у різних галузях знань. Важливим для нас залишаються перспективи вивчення проблематики старообрядців в історіографічній традиції XIX–XXI ст.; розгляд основних сюжетів, які вже досліджені істориками, і тих, які потребують подальшого вивчення.

1.2. Джерельна база дослідження

Створення повноцінного комплексного дослідження вимагає формування репрезентативної джерельної бази. Вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань вимагає аналізу широкого кола джерел як опублікованих, так і неопублікованих (архівних), причому деякі з яких уводяться вперше до наукового обігу. Джерельна база дослідження представлена різними за характером, змістом і функціональним призначенням матеріалами: 1) справи архівних установ; 2) тематичні збірки документів; 3) законодавчі (нормативні) акти; 4) статистичні описи; 5) матеріали особистого походження (мемуари); 6) періодичні видання; 7) довідкова література. Залучення цієї групи джерел сприяло формуванню цілісних уявлень про розселення старообрядців у Південно-Східній Україні, про особливості економічного, культурного життя, специфіку

взаємовідносин старообрядницьких громад із представниками влади та церкви. Для виявлення таких матеріалів була проведена пошукова робота у зібраннях архівів та бібліотек міст Дніпра, Запоріжжя, Києва, Полтави та Херсона.

У зв'язку з тимчасовою окупацією м. Донецька та унеможливленням евристичної роботи в Державному архіві Донецької області (ДАДонО), були опрацьовані лише цифрові копії метричних книг архіву за 1835 – 1928 рр. Зокрема був проаналізований фонд «Свято-Покровська старообрядницька церква Катеринославської духовної консисторії, с. Ольховатка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії» (Ф. 442). Серед його документів вирізняється метрична книга реєстрації народжень с. Ольховатка Слов'яносербського повіту протягом 1904 – 1917 рр. Матеріали справи наочно демонструють, що старообрядці зазначеного населеного пункту були вихідцями із різних частин Російської імперії, зокрема з Чернігівської, Калузької, Могилівської, Харківської, В'ятської, Тульської, Херсонської губерній та Таганрозького округу Облaсті Війська Донського [1, арк. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 17, 18, 33, 79, 80, 82, 97, 104].

Незважаючи на досить широке потенційне поле для пошуку архівних джерел, не можна не відзначити проблему їх збереження і доступності у Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО). Справа в тому, що події лютого 1917 р. зумовили перетворення Катеринослава на місце різних революційних і військових подій протягом наступного періоду. У вогні та розрусі революційних і післяреволюційних років загинула основна частина архівних документів Катеринославського окружного суду, Катеринославського губернського правління, органів кримінальної та цивільної поліції, волосних і сільських правлень. Протягом наступних років господарської розрухи був практично знищений фонд «Катеринославська духовна консисторія» (Ф. 106), на зворотному боці документів якого у післяреволюційні роки писалися протоколи зборів та інші папери різних організацій. Вказаний фонд містить тільки 299 справ, які відносяться до

останньої чверті XVIII – середини XIX ст., причому 289 з них стосуються 1770-х – 1790-х рр. Серед наявних справ містяться відомості про пільги, які надавалися старообрядцям протягом 1780-х рр. [2, арк. 3].

Настільки ж трагічну роль у долі архівів відіграла і Друга світова війна, під час якої загинули або частково вивезені збережені після революції і громадянської війни комплекси документів. Тому Державний архів Дніпропетровської області має, мабуть, найбільш значний перелік втрачених фондів, порівняно з архівами інших колишніх губернських центрів. Зокрема таким втраченим фондом виявився «Ф. р. – 1684. Катеринославська Губернська Архівна Комісія. Оп. 2». Присутні нумерація та назви фондів, крайні дати документів, які в них зберігалися, кількість аркушів в описах, перелік справ у кожному фонді. Як зазначає Лиман І.І., однак відсутнє головне – самі матеріали. Ознайомлення з описом дає підстави стверджувати, що ці матеріали були досить багатими [253, с. 83]. Деякі прогалини щодо вивчення старообрядців заповнює фонд «Метрические книги церквей Екатеринославской губернии» (Ф. 193). Серед 2884 одиниць зберігання 1770 – 1934 рр. наявні метричні книги Свято-Троїцької (старообрядної) церкви с. Кам'янського Катеринославського повіту Кам'янської волості [4, 5], Катеринославської старообрядницької громади при храмі Святої Троїці м. Катеринослава [6, 7, 8], старообрядницької громади м. Нікополя Катеринославського повіту [9, 10, 11], де містяться записи реєстрації народжень та померлих осіб, укладання шлюбів серед старообрядців протягом 1907 – 1921 рр., що велися при зазначених церквах.

Низка документів, присвячених старообрядцям, знаходяться у фондах Державного архіву Херсонської області (ДАХО). Зокрема у фонді «Канцелярия Херсонского губернатора 1816 – 1916 гг.» (Ф. 1) міститься офіційне листування та рапорти місцевої влади з приводу порушень старообрядцями діючих законів та обрання щодо них запобіжних заходів [12, 13, 15, 16, 17]. У ДАХО також знаходиться фонд «Херсонське духовне правління» (Ф. 207), у справах якого розглядаються питання стосовно

взаємовідносин православних та старообрядницьких священиків, про важелі впливу на розкольників, відомості про їх чисельність у губернії тощо [18, 19, 20, 21, 24, 27]. Також приведені укази, які засвідчують, що старообрядницьке населення позбавлялося права мати власні молитовні будинки та священиків [22, 23, 26, 28].

Частина матеріалів з теми дослідження зберігається у Державному архіві Запорізької області (ДАЗО). Фонд «Олександрівська міська дума та управа м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 1872 – 1919 рр.» (Ф. 24) наприклад, включає документи, які забороняють старообрядцям обіймати громадські посади [29, арк. 103]; документи, які стосуються будівництва старообрядницького храму (постанова, листування, схема) [30, арк. 1-1 зв., 2-2 зв., 3-3 зв, 4-4 зв.] та відведення ділянки під цвинтар для поховання старообрядців (висновок земельної комісії, заява) у м. Олександрівську [34, арк. 1, 2-2 зв, 3, 4, 5, 6]. Також тут містяться списки купців, серед яких є й представники старообрядців, (зокрема, це родина Мінаєвих) [31, арк. 15 зв., 47 зв.]. Останні були присяжними засідателями Катеринославського окружного суду, благодійниками та всіляко сприяли розвитку старообрядницької громади у місті Олександрівську [33, арк. 6 зв., 19 зв., 31 зв., 43 зв.]. Також цікавими є циркулярні розпорядження губернатора, відповідно до яких необхідно фіксувати старообрядців, необ'єднаних у громади [32, арк. 8, 9, 11]. Фонд «Олександрівське міське комерційне училище м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії 1891 – 1920 рр.» (Ф. 58) включає заяви на вступ до училища, витяги із метричних книг, довідки про щеплення від віспи, тощо. Серед учнів навчального закладу також були й старообрядці [35, арк. 100, 101, 102].

Серед матеріалів Державного архіву Полтавської області (ДАПО) найбільший інтерес становлять документи фонду «Православні церкви Полтавської губернії» (Ф. 1011). Зокрема це метричні книги єдиновірської церкви посаду Крюків Кременчуцького повіту, до яких священики вносили

дані про віросповідання батьків новонароджених дітей та осіб, які брали шлюб [36, 37].

У Центральному державному історичному архіві в м. Києві (ЦДІАК України) наявні матеріали зі старообрядницької тематики представлені у фонді «Київська губернська канцелярія» (Ф.59). Серед них знаходяться укази Сенату про навернення старообрядців до православної віри [38], про обов'язкове носіння розкольницького одягу, а в разі невиконання – стягнення із винних у цьому штрафів [39]. У фонді «Канцелярия Киевского отдельного цензора» (Ф. 294) розкрито питання, які стосуються цензури в друкованих виданнях щодо старообрядців [40]. Фонд «Канцелярия Николаевского военного губернаторства» (Ф. 356) зосереджує циркуляри Міністерства внутрішніх справ 1880-х рр. про дозвіл старообрядцям ремонтувати молитовні будинки, проводити в них служби, обіймати громадські посади, тощо [43].

У фонді «Екатеринославское губернское жандармское управление» (Ф. 313) містяться статистичні дані та відомості про місця розселення старообрядців на території Катеринославської губернії [41]. Фонди «Прокурор Киевской судебной палаты» (Ф. 317) [42] та «Канцелярия Киевского военного Подольского и Волынского генерал-губернатора» (Ф. 442) зокрема включають циркулярні розпорядження за різні роки, які стосувалися закриття храмів старообрядців, заборон висвячувати у духовний сан священників, хрестити дітей, укладати шлюби [45, 46]. Фонд «Управление попечителя Киевского учебного округа» (Ф. 707) містить документи про відкриття освітніх установ для навчання старообрядницьких дітей [49] та розпорядження Міністерства Народної освіти щодо надання освітніх послуг дітям старообрядців [50]. Серед документів фонду «Киевская духовная академия» (Ф. 711) стосуються нашої теми виписки із постанов з'їздів місіонерів у Москві, де розглядалися питання боротьби зі старообрядцями [52].

Значна кількість документів присвячена старообрядцям України зберігається у зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (ІР НБУ). Вони переважно зібрані у фонді «Архів та зібрання історичних документів канцелярії обер-прокурора Святійшого Правлячого Синоду» (Ф. XIII) за 1726 – 1910-ті рр. Тут зокрема зберігаються листи священників до обер-прокурора Святійшого Синоду К.П. Победоносцева стосовно боротьби місіонерів із старообрядцями, рапорти про успіхи протирозкольницьких місій [53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62]. Матеріали зазначеного фонду також включають циркуляри, розпорядження, законодавчі акти Міністерств внутрішніх справ та юстиції щодо поширення загальних громадянських прав і на старообрядців [63, 64, 65]. Цікавими є документи, які демонструють, наскільки старообрядці становили небезпеку для Російської держави, а саме, справи, які стосувалися справ розколу, обов'язково позначалися грифом «секретно» [66, 67, 68, 69, 70, 71]. У справах фонду також наведені причини, які спонукали владу на боротьбу з розколом [72, 73, 74, 75]. Тут міститься листування вилковських старообрядців та вчителів училища щодо навчання їхніх дітей [78] та історія народної школи старовірів у Ізмаїльській єпархії [79]. Наведені листи до обер-прокурора К.П. Победоносцева щодо зростання розколу в Чернігівській єпархії та чисельності старообрядців, про нагальну необхідність послаблення розколу [76, 77]. Також представлені справи, які засвідчують боротьбу зі старообрядцями шляхом приєднання їх до єдиновір'я [80, 81, 82, 83, 84, 85, 86].

Важливу роль у структурі джерельної бази з теми дослідження відіграють тематичні збірки документів. У середині XIX ст. традиція едиційних студій лише формувалась. Археографічна культура публікацій у першу чергу залежала від персони дослідника, його професіоналізму, досвіду, уподобань. Так, значний інтерес становлять опубліковані єпископом Олексієм (Дородніциним) «Материалы для истории и исследования религиозно-рационалистических движений на Юге России во второй

половине XIX в.». Автор збирав їх із різних джерел під час його місіонерської діяльності в Херсонській (1886 – 1892 рр.) та Катеринославській (1894 – 1900 рр.) єпархіях [87]. Значна частина цих відомостей складає офіційне листування духовних та світських закладів, адміністративних осіб, архівних судових установ, тощо. Серед «Материалов» вирізняються відомості, які Дородніцин особисто отримав від старообрядців або через третіх осіб.

Для дослідження становить інтерес історико-етнографічний часопис «Київська старина», який видавався упродовж 1882 – 1906 рр. Видавцями було опубліковано та уведено до наукового обігу значну кількість джерел. На сторінках «Київської старини» зокрема висвітлювалася історія окремих храмів, монастирів, описувалися церковні пам'ятки. Разом з тим у часописі публікувалися відомості про старообрядницькі поселення [150, с. 398–400], про особливості розколу на Дону [102, с. 225–230] та історико-статистичний нарис про посад Вилкове [91, с. 358–361]. Зокрема суттєвий внесок у дослідження старообрядців здійснив історик та краєзнавець Д.І Багалій. На сторінках журналу ним були опубліковані матеріали щодо розселення старообрядців у Єлисаветграді протягом другої половини XVIII ст.; про особливості торгівлі, промисловості та ремісництва; про загальну чисельність старообрядців та греків [89, с. 117].

У радянський час у Ленінграді було опубліковано збірку «Памятники истории старообрядчества XVII в.», де зокрема вміщено листування ув'язнених старообрядницьких священників зі своїми родинами, житіє протопопа Аввакума, церковні таїнства, документи, які стосувалися страт послідовників старої віри Лазаря, Епіфанія, Федора, боярині Ф.П. Морозової та княгині Є.П. Урусової [122].

Після проголошення незалежності України мало місце певне поживлення в практиці археографічних видань документів дорадянської доби. Насамперед заслуговує уваги колективна монографія «Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття», додатки якої містять ряд

документів, окремі з яких стосуються історії міжконфесійних відносин на півдні України [274]. Почали публікуватися й окремі суто археографічні видання. Надзвичайно вагомим доробком з теми стала серія «Джерела з історії Південної України», заснована Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Зокрема, том 4 «Православна церква на півдні України (1775 – 1781 рр.)» уміщує архівні матеріали, що стосуються історії формування церковного устрою, земельного поділу, утворення монастирів на півдні України протягом останньої чверті XVIII ст., поширенню православної віри на приєднаних до Російської імперії землях після ліквідації Запорізької Січі. Серед документів можна знайти оголошення та укази видані Сенатом щодо питань управління єпархією, адресовані архієпископу Євгенію (Булгарісу) [149, с. 138, с. 187]. Особливий інтерес у контексті нашої теми становить збірник документів та матеріалів «Евангельское движение в Российской империи (1850 – 1917): Екатеринославская губерния», опублікований за редакцією О.В. Безносової [103]. До наукового обігу дослідниця ввела цілий ряд документів, які розкривали події виникнення та розповсюдження євангельського руху на території Катеринославщини. Окрім джерел про сектантів, у документах подаються рапорти чиновників, офіцерів, поліцейських приставів про чисельний склад старообрядців у губернії [103, с. 191, 193, 194, 196, 197, 198, 199]. Окремі з джерел стосуються питання щодо розселення їх на території губернії та позбавлення майнових прав [103, с. 81].

Цікавою для роботи є колективна 5-ти томна праця «Історія державної служби в Україні», опублікована до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. Перші 2 томи присвячені аналізу взаємовідносин давніх держав та суспільств на території України і завершуються характеристикою державотворчого процесу незалежної України. Аналізується широкий спектр проблем, пов'язаних з державотворчим процесом, політико-адміністративним устроєм, організацією державного управління та державної

служби, діяльністю державних службовців [220, 221]. Органічною складовою п'ятитомного видання є документальний тритомник, який нараховує близько 900 документів і матеріалів, починаючи з V ст. до н.е. до сьогодення. Збірник містить документи і матеріали різнопланового характеру: грамоти, статuti, універсали, листи, постанови, протоколи тощо, більшість з яких, виявлені у державних архівах України, а також в архівах Російської Федерації, Польщі, Угорщини. Зокрема, для нашого дослідження цікавими є документи, які стосувалися адміністративно-територіальної реформи Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., а також формування губерній у досліджуваній період [110, с. 201, с. 230].

Велику цінність у реалізації дослідницьких завдань мають законодавчі (нормативно-правові) акти. Найбільш повним і систематизованим виданням імператорських указів, урядових положень, постанов та інших офіційних документів, які стосувалися й території Південно-Східної України як складової частини держави, до нині залишається «Повне зібрання законів Російської імперії» (ПЗЗРІ). Завдяки зібранню можна встановити правові норми, що регламентували юридичне становище старообрядців, оскільки джерела розкривають принципи конфесійної політики імперії. У документах зібрання визначається коло громадянських та релігійних прав прибічників старообрядництва. Крім того, у нормативних актах містяться положення, безпосередньо пов'язані з міграцією старообрядців та їх розселенням у Південній Україні [133, 139, 146, 147, 148]. Матеріали ПЗЗРІ є дуже різними за змістом та формою: тут представлені документи як нормативного, так і казуального змісту. Вони вважалися узаконеннями лише тому, що виходили від верховної влади [124–132; 134–145]. Однак, на жаль, не всі законодавчі документи вищих органів влади були включені до цього зібрання [295, с. 9]. Причини цього полягають у незадовільному тодішньому веденні архівної справи, особливостях зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації, у намаганні укладачів дотримуватись задекларованого ними принципу не включати до зібрання документи тимчасових та приватних. Зокрема

документи про нагородження, внутрішній режим в установах, тощо (щоправда, на практиці цього принципу дотримувалися далеко не завжди). ПЗЗРІ не є бездоганним з науково-археографічної точки зору: мають місце помилки в нумерації сторінок, друкарські помилки у номерах документів та датах їх прийняття [257, с. 44].

Іншим важливим за значенням зібранням опублікованих документів є «Собрание постановлений по части раскола». Воно містить нормативні акти Міністерства внутрішніх справ. Слід зазначити, що у різні періоди боротьба зі старообрядництвом реалізовувалася таємно – за завісою секретності – то, і чималий масив таких документів не був включений до офіційно опублікованих зводів законодавства. До даного зібрання переважно були включені документи діловодства Міністерства внутрішніх справ та документи, які передавалися до виконання з губернських канцелярій. Серед них були такі, що стосувалися заселення окремих територій старообрядцями та їхнього господарювання [153].

Наступну групу джерел складають статистичні матеріали. Цінні статистичні дані, спостереження стосовно рис різних релігійних конфесій Південно-Східної України містяться у «Военно-статистическом обозрении Российской империи» [97], «Материалах для географии и статистики России, собранных офицерами генерального штаба» [113]. Проте, ці збірники статистичних даних зазвичай не відображають реальної кількості прихильників старообрядництва. Адже останні намагалися приховати власну релігійну приналежність, бо жоден із таких описів не проходив для старообрядців безкарно. Ще однією цікавою статистичною збіркою є «Обзор Екатеринославской губернии», де, окрім господарської, економічної діяльності, податків, благоустрою, стану лікарень та навчальних закладів регіону, піднімалися питання щодо чисельності старообрядців протягом відповідних звітних років, їх розселення по повітах, записи у метричних книгах народжених та померлих [114].

До п'ятої групи джерел належать джерела особового походження, до яких відносяться мемуари, щоденники, подорожні нотатки тощо. Вони дозволяють подивитися очима очевидців на події, які мали місце в Південно-Східній Україні більше півтора століття потому і краще зрозуміти атмосферу історичної епохи. Так цікавими є «Исследования внутренних отношений народной жизни в особенности сельских учреждений России», написані й опубліковані німецьким бароном, економістом і юристом, дослідником аграрних відносин у Пруссії та Росії Августом Людвігом Гакстгаузенем. У 1843 р. він здійснив подорож землями Російської імперії, під час якої відвідав Харківську, Катеринославську, Херсонську, Подільську, Волинську, Київську та Чернігівську губернії, Крим та м. Одесу. Автор звернув увагу на побут, звичаї, освіту старообрядців. Також він відвідав єдиновірську церкву й лікарню та написав власні враження, вказав на причини появи старообрядництва у XVII ст., дав характеристику та витлумачив їх значення у суспільстві [100].

Ще одну групу джерел складають матеріали періодики, а також церковної та світської публіцистики, які дають додаткову інформацію про віросповідну політику уряду по відношенню до старообрядців. Цінність періодики полягає у тому, що у ній факти висвітлювалися сучасниками. Інформативними у вивченні старообрядців виявилися «Епархиальные ведомости», а саме «Екатеринославские епархиальные ведомости», які видавалися з 1869 по 1917 рр. [104, 105, 106, 107] та «Херсонские епархиальные ведомости» за 1860 – 1918 рр. [154, 155, 156]. «Епархиальные ведомости» видавалися при духовних семінаріях, мали дві частини – офіційну та неофіційну. На сторінках видань уміщувалися накази, розпорядження та звіти епархіального керівництва, звіти місіонерських комітетів та заходи парафіяльного духовенства, спрямовані на боротьбу із старообрядцями та сектантами.

Важливим джерелом для вивчення історії старовірів стала газета «Слово правды: старообрядческая газета», на шпальтах якої подавалася

інформація про стан єдиновір'я, ведення метричних книг, старообрядницькі громади [111]. Доповнюють подібну картину газети «Церковный вестник» та «Народная правда», де друкувалися полемічні бесіди з питань церковного розколу XVII ст., оприлюднювалися повернені старообрядцям святині (книги, ікони, хрести, мощі святих) [112, 98].

Наступна група джерел включає довідкову літературу, енциклопедії, словники. Одним із дореволюційних видань є енциклопедичний словник Брокгауза й Ефрона, опублікований у Російській імперії акціонерним видавничим товариством Ф.А. Брокгауз – І.А. Ефрон у 1890 – 1907 рр. За цей час було вийшло друком 86 томів. У 61 томі видання упорядники подали визначення «старообрядства» та наголосили на тому, що його послідовники не були прихильниками старовини у вірі, а лише в проявах церковного життя [160, с. 454].

Інформативним виданням також є «Справочная книга Екатеринославской епархии» 1908 р., на сторінках якої містяться відомості про церковні парафії (приходи) губернії, наявні при них церкви, зазначені прізвища священнослужителів, кількість прихожан із вказівкою національності та віросповідання (православні, розкольники, штундисти) [152, с. 500, 520, 624, 816]. Також тут указані відстані від губернського міста до повітових, назви приходів та сіл [152, с. 236, 328, 478, 520, 624, 640]. Цікавим для дослідження є «Екатеринославский адрес-календарь», на сторінках якого містяться дані про місцезнаходження та очільників старообрядницької громади у Катеринославі станом на 1915 р. [108, с. 178].

Сучасним довідковим виданням є «Энциклопедия Бердянска. Историко-краеведческий, общественно-политический справочник». У публікації є матеріали про перші старообрядницькі громади, які освоювали край. Також у ньому подані відомості про старообрядців, які переїхали до м. Бердянськ і займалися там садівництвом та виноградарством, рибальством і торгівлею. Містяться відомості про будівництво протягом 1906 – 1912 рр. старообрядницького храму [161, с. 202–203].

Слід зазначити, що вивчення історії старообрядництва певним чином ускладнюється відсутністю джерел власне старообрядницького походження. Умови, в яких старообрядці змушені були виживати, не передбачали створення значної кількості документів, а тим паче передавання їх на зберігання до архівів чи офіційних установ. Та обмежена кількість документів, які створювалися при монастирях та у старообрядницьких центрах, зникла або ж була знищена під час їх ліквідації або за часів панування атеїстичної ідеології. Тому історію старообрядництва ми вивчаємо здебільшого за джерелами владних структур та пануючої церкви, які вимагають від вчених критичної до них оцінки.

Таким чином, джерельна база, зважаючи на її видову різноманітність і змістовну насиченість, надає можливість для глибокого та різнопланового аналізу життя старообрядців Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Сукупність джерел з теми являє собою масив як неопублікованих, так і опублікованих документів та матеріалів. Найбільшим ступенем інформативності відрізняються архівні матеріали та тематичні збірки документів.

1.3. Методологія дослідження феномену старообрядництва в історичному ракурсі

Методологія дослідження зумовлена завданнями, метою, предметом та ступенем опрацювання теми. Передусім, слід визначити ключові поняття, які використовуються у дослідженні. Окрім питань про життя, побут та обряди старообрядницьких громад, у науковій літературі досі відсутній єдиний категоріально-понятійний апарат щодо назви цих громад. Як саме їх називати: сектанти, старовіри, старообрядці чи «стародавні православні християни»? Серед дослідників досі немає єдності у цьому питанні.

Останніми роками робляться спроби охарактеризувати внутрішні й зовнішні кордони старообрядництва. Зокрема з'ясувати, чи існував жорсткий поділ на старообрядців та інші напрями російського релігійного

дисидентства, визначити рівень диференціації в середині «старої віри». При цьому відповіді дослідників на дані питання нерідко суперечать одне одному. На сучасному етапі це питання набуває особливої актуальності, адже інтереси гуманітарних наук усе більше зосереджуються на межі різних громадських і культурних сутностей (мов, культур, країн). Однак, як визнає відомий сучасний релігієзнавець Є.І. Арінін, кордони старообрядництва до сих пір залишаються недостатньо окресленими [169, с.141].

Слід зазначити, що характеристика суті поняття «старообрядництво» є окремою науковою проблемою. Як зазначає М.О. Шахов: старообрядництво – це загальна назва духовенства і мирян, які не визнали реформу в Російській Православній Церкві, здійснену в середині XVII ст. патріархом Никоном. Її суть полягала в наближенні російських обрядів і богослужбових текстів до грецьких зразків. Визначення старообрядництва як соціальної категорії, у рамках якої існували групові соціальні спільності (згоди), дозволяє повному подивитися на питання про межі старообрядництва й інших напрямів російського релігійного інакодумства (так званого раціоналістичного і містичного сектантства). Здавалося б, виділення їх як особливої соціальної категорії засноване на чіткому критерії – приналежності особи до старообрядництва. Однак серед дослідників точаться дискусії щодо того, якою мірою старообрядництво і сектантство перетиналися й впливали одне на одне на рівні повсякденних практик, релігійних ідей, тощо [282, с. 115].

Одні дослідники (П.І. Мельников, І.А. Кирилов) вказують на принципову відмінність цих двох напрямів російської релігійної опозиції та їх ізольованість один від одного [266, с. 242]. Прихильники протилежної точки зору (А.М. Еткінд, А.А. Панченко) вважають безперспективним протиставлення старообрядництва й сектантства, вказуючи, що всередині цих течій були значні групи, які були взаємозалежними [297, с. 131; 348, с. 33]. В якості підтвердження цієї думки наводяться факти використання деякими сектантами двуперстного хреста, дониконівського варіанта ісусової молитви та інших елементів культу, характерних для старообрядництва.

Деякі дослідники пояснюють поширення серед старообрядців практики самоспалень впливом хлистовства [309, с. 65].

У Московському царстві, Російській імперії старообрядців зазвичай позначали терміном «розкольники» [204, с. 20]. Термін «секта» та похідні від нього також використовувалися в імперському законодавстві. Як правило, цим словом чиновники та священники православної церкви позначали представників так званого раціоналістичного (наприклад: духобори, молокани) і містичного (наприклад: хлисти, скопці) напрямів російського релігійного інакодумства, хоча нерідко термін вживали розширено, позначаючи ним і старообрядців [204, с. 19].

У архівних джерелах ми зустрічаємо термін «розкольники». Так, у доповіді Херсонському Цивільному Губернаторові єпископ Дмитровський Віталій повідомляв про втечу *розкольника* (курсив мій – О.М.) Дмитра Кононова, який згідно наказу Святійшого Синоду від 15 вересня 1839 р. № 12584 був поміщений 10 березня 1844 р. у Коломенський Старо-Голутвін монастир та перебував під цілодобовим наглядом [14, арк. 2]. В іншій архівній справі читаємо наступне: Канцелярія Міністерства внутрішніх справ згідно з наказом управляючого цим міністерством виконує припис Його Ясновельможності від 7 грудня 1840 р. про заборону використання дзвону на *розкольницьких* каплицях [12, арк. 15].

Окрім терміну «розкольники», у документах знаходимо термін «старообрядці». Зокрема, згідно з рапортом священника Василя Галенкова села Вшивого Катеринославській духовній консисторії, Херсонському духовному управлінню, Його Високопреосвященству Іову йдеться про те, що в селі Вшивому, в Покровському молитвеному будинку *старообрядців* під час богослужіння в святкові дні не було. [27, арк. 7]. Ще одна справа говорить наступне. Згідно з листом жителів села Привольного та резолюції Його Високопреосвященства Архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Платона священнику Тимофію Бочарову забороняється здійснювати богослужіння для *старообрядців* [25, арк. 10].

Самі прихильники старообрядництва називали себе істинними православними християнами, тому термінологія тут вельми спірна. Справа в тому, що розкол російської православної церкви, який стався внаслідок реформ патріарха Никона, розділив усіх віруючих на дві частини. Одні пішли за новими правилами й були визнані церквою як православні християни, а інші відмовилися їм слідувати й залишилися прихильниками старої віри. Слід взяти до уваги, що серед старообрядців склалося кілька релігійних організацій, кожна з яких вважає себе істинною православною церквою [340]. Старообрядництво ніколи не було організаційно та ідейно єдиним. На рівні теоретично сформульованих релігійних ідей практично в усіх старообрядницьких громадах існувало уявлення про свою конфесію як єдину істинну Церкву Христову. Інші ж напрями старовір'я сприймалися як розкольницькі або єретичні [341].

Тому до сьогоднішнього дня немає уніфікованого терміну щодо старообрядницьких громад. Деякі дослідники вказують на наявність відмінних смислових відтінків у термінах «древлеправослав'я», «старообрядництво» та «старовір'я», «розкольники» та «сектанти». Однак, враховуючи, що загальновизнаний варіант розмежування цих понять відсутній, науковці використовують всі ці терміни як синоніми. Щодо самих старообрядців, то вони продовжують називати себе істинними православними або «староправославними християнами». Видається доцільним називати такі громади старообрядцями, що дає змогу науковцям чітко визначати, що це за спільноти, в який час і чому вони з'явилися. Інтерпретація інших термінів та понять, які використовуються у дисертаційному дослідженні, буде подано у наступних підрозділах, відповідно до логіки викладу матеріалу.

Питання методології досить складне, адже саме поняття у вітчизняній науці завдяки методологічному плюралізму трактується по-різному. Так, останнім часом з'явилося чимало публікацій, присвячених цій темі. Нам ближча дніпровська школа вчених (В.В. Іваненко [215, 216], О.І. Журба

[211], Г.Г. Кривчик [242, 243, 245], І.І. Колесник [230, 231, 232, 233], В.К. Якунін [352] та ін.), яка характеризується увагою не тільки до визначення і використання різноманітних методів дослідження, але й формулюванням і неухильним дотриманням принципів історичної науки. Порухення останніх призводить до негативних наслідків для дослідника, зокрема помилок та упущень, порушення повноти та достовірності, що неминуче стане причиною втрати його значення для науки й практики.

Тож дана дисертаційна робота ґрунтується насамперед на принципах діалектики, системності, всебічності, історизму, об'єктивності, добросовісності. Зокрема, дотримання принципу діалектики дозволило відображати увесь спектр суперечностей між старообрядницькими громадами та держави на різних етапах їх розвитку. Дотримання принципу системності привело до використання різноманітного джерельного та історіографічного матеріалів. Принцип всебічності, який на думку В.В. Іваненка, передбачає вивчення і врахування усіх елементів, фактів і даних, недопущення висмикування лише тих фактів, що можуть підтвердити авторську концепцію [216, с. 11], забезпечив вивчення явища старообрядництва як єдиного цілого в контексті життя російської держави. Він дав можливість розглянути з усіх боків економічну, культурну, соціальну складову спільнот, громадську позицію, політичні погляди, тощо. Принцип історизму зумовив вивчення старообрядництва як явища на території Південно-Східної України в контексті релігійної складової Російської імперії другої половини XVIII – початку XX ст. Цей принцип дав змогу виявити не лише причини появи та розселення старообрядців у регіоні, але й прослідкувати особливості їх господарювання, повсякденного життя та взаємодію із владними структурами в історичній ретроспективі. Принцип об'єктивності зумовив неупереджене ставлення до всіх подій, процесів, характеристики конкретних осіб тощо. Як слушно зауважив автор низки публікацій з методології історичної науки Г.Г. Кривчик, якщо принцип

історизму можна порівнювати з віртуальною машиною часу, то принцип об'єктивності – з поліграфом («детектором брехні») [244, с. 61].

Ще одним принципом, яким науковцям не можна нехтувати, – це принцип доброчесності. У дисертації переважна більшість документів була опрацьовані особисто автором. Усі фактичні дані, які запозичені з наукової літератури, мають відповідне посилання на авторів наукових публікацій.

Окрім загальнонаукових методів дослідження (аналізу і синтезу, індукції та дедукції), у дисертаційному дослідженні застосована низка спеціально-історичних методів, насамперед історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний. Історико-порівняльний метод використано задля порівняння особливостей взаємовідносин державних структур та старообрядців як у просторовому, так і в часовому вимірах. Тривалий час до них відносилися зверхньо, зневажливо, адже жодних проявів толерантності до інших релігійних поглядів, виваженості рішень по відношенню до старовірів у XVIII – першій половині XIX ст. з боку владних структур годі було й сподіватися. Певне «потепління» відносин спостерігається наприкінці XIX – на початку XX ст. – держава та церква все ж таки змирилися із релігійним дисидентством та надали старообрядцям релігійні права. Історико-типологічний метод застосовано з метою визначення загальних, характерних для старообрядців процесів, особливостей їх життя, виживання в умовах, в яких вони опинилися. Серед особливостей варто вказати на замкнутість громад, адже одружувалися старообрядці переважно зі своїми одновірцями, укладення шлюбу із представниками інших віросповідань відбувалося вкрай рідко. Закритість старообрядницьких спільнот породила практику благодійництва та меценатства, самі ж старообрядці, які мали певні статки допомагали менш заможним людям. Це вважалася нормальною практикою, адже накопичення благ негативно сприймалося у старообрядницькому середовищі. Історико-генетичний метод дослідження розраховує вивчення будь-якого явища з позиції його розвитку: зародження, становлення та занепаду, пошуку

причинно-наслідкових зв'язків у межах еволюції явища. Даний метод дозволив проаналізувати причини появи старообрядництва, їх взаємодію із владними структурами на ранніх етапах, пошуки шляхів збереження віри. Було простежено генезу та розвиток заселення старообрядців як невіддільну складову цього явища, підкреслено конкретно-історичну обумовленість та індивідуальні прояви життя на території Південно-Східної України.

Джерелознавчий та археографічний методи дозволили сформувати достатню, достовірну та репрезентативну джерельну базу. Ретроспективний метод був застосований у визначенні імперської державної політики та позиції церкви щодо старообрядців, дав можливість реконструювати основні напрями роботи щодо останніх (єдиновір'я, місіонерство) упродовж минулих століть.

Метод актуалізації дає можливість використати отримані історичні знання, результати та висновки дослідження для подальшої практичної діяльності. Застосувати нові знання можна у лекціях, на семінарах, конференціях, також робити прогнози та розробляти рекомендації з питань взаємовідносин старообрядців та держави на сучасному етапі.

Особливістю дисертаційної роботи є застосування регіонального підходу, який на думку професора О.І. Журби, має стати плідним у дослідженнях істориків [211, с. 157]. Цей метод допоміг сфокусувати увагу на заселених просторах Південного Сходу України старообрядцями у рамках досліджуваного періоду. Саме тут яскраво проявилися усі складнощі, особливості проживання, ведення господарства старообрядницьких громад, адже ні влада, а ні умови життя не були поблажливими до поселенців.

Дисертаційне дослідження, в якому розглянуті деякі питання релігієзнавства, культурології, психології тощо, було неможливим також без застосування низки міждисциплінарних методів, зокрема теологічного – при висвітленні особливостей старообрядницьких вірувань, психологічного – для розуміння фанатичного відстоювання старобрядцями своїх релігійних

переконань, культурологічного аналізу – для розкриття деяких особливостей духовного життя старообрядців.

Отже, у процесі дослідження було використано комплекс методів наукового пошуку. Достатньо широко застосовувалися загальнонаукові, конкретно-історичні, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи. Обрана методологія дозволила результативно вирішити поставлені завдання у роботі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Отже, проведений огляд історіографії, джерельної бази та методології дослідження дає підстави для підведення наступних підсумків.

Вивчення теми старообрядництва Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. не було предметом спеціального, повного і об'єктивного дослідження істориків-науковців імперського та радянського періодів, зацікавлення нею вченими відбулося із проголошенням незалежності України.

Вивчення історичного минулого та досвіду старообрядців ставали предметом наукових розвідок у різних галузях знань:

1. Серед досліджень достатньо широко представлені роботи, які відображають релігійні причини виникнення старообрядців, розкривають релігійний фактор, як основний чинник їх міграції. Автори в різний період використовували різноманітні джерела, проте деякі роботи не змогли оминати ідеологічних нашарувань чи фактологічних неточностей.

2. Достатньо вичерпно дослідники представили студії та нариси стосовно взаємовідносин старообрядницьких громад із органами державної влади та офіційною церквою. Адже в широкому доступі для істориків є різноманітні рапорти, укази, циркуляри. Саме вони і регулювали то ліберальні, то жорсткі умови щодо існування старообрядницьких громад.

3. Дослідники попередніх періодів у своїх працях оминули проблему використання старообрядців-переселенців у політиці приєднання та

русифікації нових земель, яку активно здійснювала російська влада. Проте, наявність значної кількості робіт демонструє стабільно зростаючу зацікавленість суспільства та науки історією старообрядництва.

4. Сучасні наукові дослідження, в яких порушувалися питання міграції старовірів вирізняються описовістю та регіональною обмеженістю у розгляді цього питання. У висновках авторів таких праць простежується лише загальне уявлення про культурний, релігійний та соціальний розвиток окремих громад.

5. В існуючій історіографічній традиції прослідковуються умови появи та поселення на теренах України старовірів, їх етнічний та соціальний склад. Також у працях дослідники розглядають побут та культуру старообрядців.

6. Досі відкритими залишаються питання духовного, суспільного та економічного життя старообрядницьких громад.

Важливим залишаються перспективи вивчення проблематики старообрядців в історіографічній традиції XIX – XXI ст.; розгляд основних сюжетів, які вже досліджені істориками і тих, які потребують подальшого вивчення.

Джерельна база, зважаючи на її видову різноманітність і змістовну насиченість, надає можливість для глибокого та різнопланового аналізу життя старообрядців Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX століть. Джерела з теми являють собою комплекс як неопублікованих, так і опублікованих документів. Найбільшим ступенем інформативності вирізняються архівні матеріали та тематичні збірки документів. Застосування всього комплексу джерел дозволило досягти мети й розв'язати окреслені в дисертації завдання. Проте, джерела дуже розпорошені та представлені документами різних хронологічних періодів. За походженням джерела є різноманітним, а їх інформативність не завжди відображає глибину того чи іншого явища. Загалом використані у роботі джерела дають можливість прослідкувати за розселенням старообрядців територією Півдня України, виявити взаємовідносини із органами державної

влади, проаналізувати їх особливості віросповідання, традицій, соціального устрою та культурних надбань.

Обрана методологія дозволила продуктивно вирішити поставлені завдання у роботі, що дало можливість систематизувати матеріал та зробити відповідні висновки. У процесі дослідження було використано комплекс методів наукового пошуку. Широко застосовувались загальнонаукові, конкретно-історичні, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ І РОЗСЕЛЕННЯ СТАРООБРЯДЦІВ ПІВДЕННО-СХІДНОЮ УКРАЇНОЮ

2.1. Віросповідні засади старообрядців

Як відомо, із прийняттям християнства в Київській Русі у X ст. прийшло принципово нове бачення на природу влади, згідно з яким князівська влада стала розглядатися як така, що дана Богом. Подальший політичний розвиток держави пішов по шляху зосередження всієї повноти не тільки світської, але й духовної влади в руках великих князів, пізніше – царів Московської держави. У другій половині XVII ст. у Московському царстві, як слушно зауважив В.М. Мордвінцев, затвердився намісницький варіант релігійного устрою, коли глава держави став сприйматися як «намісник Ісуса Христа» і в цій якості виступати одночасно як світська і як жрецька Месія – Помазаник Божий. Усі ці фактори негативно відбилися на становищі православної церкви – виникає старообрядницький рух, що був тісно пов'язаний з українськими землями. Старообрядництво заслуговує на більш гідне місце серед нині досліджуваних історичних проблем. Його прихильники становили могутній опозиційний табір царизму всередині країни [285, с. 35].

Звичайно, слід погодитися з точкою зору дослідників, які вважали, що головна причина розколу полягала в суперництві між світською і духовною владами. Як зазначила Л.М. Шугаєва, розкол у православній церкві не міг бути результатом дій декількох осіб або одного ідеологічного конфлікту. Соціальні й політичні мотиви, економічне невдоволення, недовіра до церковного і державного керівництва, особисті образи відіграли значну роль у рості і розвитку старообрядницького руху. Очевидним є той факт, що саме духовні спонукання поставили величезну кількість населення в лави супротивників церковної ієрархії та її нововведень. Прихильники старих книг і обрядів – звідси й назва «старообрядці», «старовіри» – відчули себе охоронцями старовинного благочестя і вороже поставились до Никонових перетворень, вбачаючи в них «порчу віри» батьків і дідів [346, с. 14–15].

У середині XVII ст. у Московському царстві виникла нагальна потреба у реформуванні церкви. Сутність офіційної реформи полягала, що було необхідно уніфікувати богослужбові чини. Російська православна церква не мала єдиного богослужбового чину і в цьому відрізнялася. На що постійно вказували і Никону, і його попередникам східні патріархи – адже у церкви повинен бути єдиний культ [290, с. 130]. Проте ключова проблема полягала в тому, що російська церква була закритою, закорузлою, не спроможною до змін не одне століття. Натомість грецька церква, як і константинопольська, весь час модернізувалися та змінювалися. Відсталість російської церкви зумовлена і небажанням щось змінювати в системі богослужіння самими церковними діячами, і територіальною віддаленістю Москви від інших релігійних центрів. Події церковного собору 1666 – 1667 рр., а саме нововведення, які запропонував Никон, і викликали бурхливу реакцію священників. Це спричинило розкол суспільства на прихильників нової та старої віри, примирення якого, на жаль, не відбулося й досі. Протопоп Аввакум стосовно цього собору висловився так: «Чудо! Нічого пізнати не хочуть: вогнем, батогом та шибеницею хочуть віру затвердити» [313, с. 44].

Проте, окрім офіційної версії реформування церкви, були ще й інші, не менш важливі для церкви середини XVII ст. Ще на Соборі 1580 р. московський уряд провів постанову, згідно з якою заборонялося давати монастирям вотчини на спомин душі і замість цього пропонувалося здійснювати грошові внески, а церковним особам і установам взагалі заборонялося купувати та брати в заставу землі. Дворянство пильно стежило за церковним господарством та вживало заходи проти його росту. Смутний час тимчасово паралізував дію цього правила; але у 1649 р. при складанні Уложення воно було відновлено, розширене і втілено в життя, проте вже не у вигляді специфічної церковної постанови, а в якості загальнодержавного закону. Нарешті Уложення завершило процес знищення церковної юрисдикції по відношенню до церковних людей у цивільних і кримінальних справах. До 1649 р. цей процес був опублікований у виданнях т. зв.

тарханних, або несудних грамотах, які давалися за адресами окремих монастирів. Соборне Уложення постановило для всіх кліриків, не тільки монастирських, однакову підсудність з усіма мешканцями держави у цивільних справах. Ця боротьба за юрисдикцію була насамперед боротьбою за прибутки, а не за владу. Фактичне відправлення судових функцій в патріаршій і єпископських куріях знаходилося в руках світських чиновників, які контролювалися царським урядом. Усе церковне управління, починаючи з патріарха, підпорядковувалося цареві [290 с. 115–117]. Церковні собори XVI – XVII ст. скликалися царськими указами, члени соборів запрошувалися особисто царськими грамотами, регламент роботи визначався самим монархом, а проекти доповідей і постанов складалися заздалегідь боярами та думними дворянами. На засіданнях соборів завжди був присутній або монарх, або його уповноважений боярин, який пильно стежив за чітким виконанням визначеної програми [279, с. 19].

Якщо таке було становище соборів, які за канонічними правилами були органами влади в церкві, то й не дивно, що єпископи і патріарх були, по суті, простими чиновниками. Царське втручання в церковне управління мало місце не лише в адміністративних, фінансових і судових справах. Монарх видавав розпорядження також щодо дотримання постів, про служіння молебнів, про порядок у церквах, про «життя ченців», і зазвичай адресував такі укази не архієреям, а чиновникам, які повинні були стежити за їх виконанням і карати неслухняних. Таким чином, верховенство – у всіх відносинах в церкві фактично належало не патріарху, а царю. Таке положення справ у церковних колах не тільки не вважалося ненормальним, а навіть визнавалося офіційним [290, с. 118]. Певна річ, священство хотіло зосередити церковну владу у своїх руках, відтіснивши від управління церквою монарха.

Також до причин реформ слід віднести появу друкованих книг. Доки були рукописні книги, які виготовлялися на місцях місцевими переписувачами та за місцевими оригіналами, питань про реформу і бути не

могло. Але у другій половині XVI ст. у Москві відкрився Печатний двір, тому було вирішено всі церкви забезпечувати богослужбовими друкованими книгами. Справщики, тобто редактори друкованих видань, відкрили для себе надзвичайне розмаїття у рукописних книгах. Були описки та помилки як з боку окремих слів та виразів, так і з боку чинів богослужбових обрядів. Ці описки та помилки неважко було й виправити; але справа була дещо складнішою – необхідно було обрати якийсь один, найбільш правильний чин та зафіксувати його в друкованих книгах, знищивши і ліквідувавши тим самим всі інші варіанти. Найбільшою складністю виявився вибір зразка для виправлення. Для царя і патріарха Никона це були тодішні грецькі чини, а для величезної більшості кліриків – стародавні російські чини, закріплені в «харатейних» (рукописних) книгах [290, с. 130].

Очевидно, редактори нових книг не змогли порозумітися один з одним або ж не простежили за друком і тим самим зашкодили введенню єдиного зразка книг. Можна тільки собі уявити, яка піднялася буря серед парафіяльного духовенства, коли по церквах були розіслані нові книги. Адже сільське духовенство було малограмотним. Священники, які навчалися службам на слух, мали або відмовлятися від нових книг, або поступатися місцем новим колегам (про останнє ніхто навіть не думав). Про навчання думки ніхто не допускав. У такому ж становищі була більшість міського духовенства і навіть монастирі. Нова віра вимагала, очевидно, і нових служителів церкви. Старим же залишалося до останньої можливості боротися, а потім або підкоритися, або остаточно порвати з церквою та поступитися своїм місцем новим священникам [290, с. 134].

Згідно із вказівками влади, стародруки повсюдно мали замінити на нові книги. І дійсно деякі монастирі, зокрема Соловецький та Палеостровський неухильно виконали розпорядження та відправили стародруки до Москви, за що їм «за чистое серебро и медные денежки» виписувалися нові книги. А якщо говорити про віддалені, зубожілі монастирі та приходи, то заміна книг проводилася із затримкою: елементарно не вистачало коштів, щоб закупити

нові книги та відправити в Москву до Печатного двору старі екземпляри [312, с. 29]. Цікавим виявився той факт, що старообрядці скуповували стародруки чи вимінювали їх на нові книги. З одного боку, вони виручали ці монастирі, поповнюючи їх бібліотеки новими книгами, а з іншого – отримували свої стародруки та могли безперешкодно вести церковну службу [312, с. 30].

Окремо варто зупинитися на реформуванні церковних обрядів. Серед дослідників та богословів викликає подив, як елементарне виправлення подробиць богослужбового чину, могло викликати такі запеклі суперечки. Найбільш важливими нововведеннями та змінами були такі:

1. Натомість двоєперстного хресного знамення, яке було прийнято Київській Русі від грецької православної церкви було введено триперстя.
2. У рукописних книгах завжди писалось і вимовлялося ім'я Спасителя «Ісус», у нових книгах це ім'я було перероблено на грецьке «Ісус».
3. У стародруках вказувалося, що під час хрещення, вінчання та освячення храму необхідно робити обхід за сонцем (посолонь). Цей обхід робився у знак того, що православні християни ідуть за Сонцем-Христом. За новими книгами було введено обходження – вінчання, хрещення, тощо проти сонця (осолонь).
4. У давніх книгах, у Символі Віри, зазначається: «І в Духа Святого Господа істинного і Животворчого», після виправлень у новодруках слово «істинного» вже не знаходимо.
5. Натомість «сугубої», тобто подвійної алілуя була введена «трегуба» (потрійна) алілуя.
6. У старообрядницьких церквах було заборонено ходити із засуканими рукавами. Адже під час проведення реформ у такому вигляді ходили тільки кати, а багатьох прихильників старої віри у цей період було страчено.
7. Старообрядці використовували тільки восьмикутний хрест з написом «Цар Слави» на табличці. На натільних хрестиках зображення Господа не було.

Згідно нововведень у православ'ї стали визнатися шести- і чотирьох кінцеві хрести з написом «І.Н.Ц.І.» (Ісус Назорей, Цар Іудейський) на табличці.

8. Божественну літургію проводили на семи просфорах, нові «справщики» ввели п'ятипросфор'я, тобто дві просфори виключили [223, с. 7].

Зазначені зміни церковних обрядів, переказів і узаконень не могли не викликати різкий опір з боку населення, що берегли давні святі книги та перекази. Крім самого факту зміни церковних звичаїв та стародавніх книг, супротив серед людей викликали ті засоби та методи, за допомогою яких цар Олексій Михайлович та патріарх Никон насаджували ці нововведення.

Патріарх Никон почав свої реформи із скасування двоєперстного складання. Вся православна російська церква здійснювала тоді хресне знамення Двоперстя: три пальці (великий, безіменний і мізинець) православні складали в ім'я Святої Трійці, а два пальці (вказівний і середній) в ім'я двох природ у Христі – божественної і людської. Так складати пальці для висловлювання головних істин православної віри вчила стародавня грецька церква. Никон же скасував його. Триперстя було явним нововведенням. Незадовго до Никона воно з'явилося у греків, які привезли його і до Московського царства [223, с. 9].

Навіть після розколу священники здійснювали в старообрядницькій церкві всі таїнства і треби: хрестили, сповідували, причащали, вінчали, відспівували небіжчиків, здійснювали миропомазання та елеєосвячення. Проте вони не мали повноважень освячувати миро – ця влада належала єпископу. У священників у запасі було багато святого миру, яке ще освячував благочестивий патріарх московський Йосип. Навіть збереглося миро, освячене патріархом Філаретом. Проте з часом його кількість природно зменшувалася, і щоб якось йти із ситуації, його стали розбавляти освяченим елеєм (олією), що в разі потреби допускалася церковними правилами.

Священники також не мали права освячувати церкви, якщо у них не було антимінса (антимінс – хустка з часткою св. Мощей, освячених єпископом і необхідний для храму). Але в православній старообрядницькій

церкві збереглися стародавні антимінси. На цих антимінсах старообрядницькі священники і освячували церкви, і здійснювали божественну Літургію [223, с. 20].

Дійсне нововведення Никона полягало не у формі хреста і поясних поклонах, а в застосованих ним методах управління церковними справами. Культіві нововведення вперше вводилися не собором, а одноосібною владою патріарха. Своєю «Пам'яттю» Никон завдав першого по-справжньому нищівного удару по соборності, по автономії місцевої церковної влади та іншим засадам російського православ'я. Щоправда, після цих подій були скликані церковні собори. Але вони збиралися не для вирішення питань реформи, а для схвалення вже здійснених кроків та дій. Саме ці претензії Никона на одноосібне управління церквою викликали бурю протестів з боку Аввакума та його однодумців, розділили на два ворогуючі табори раніше єдиних «ревнителів благочестя» [223, с. 15]. Очолюване Никоном духовенство розуміло необхідність централізації церкви, але воно ставило собі за мету збереження верховенства церковної влади над світською. Причому ця ідея верховенства поділялася і феодалним духовенством, а його союзники – бояри були прихильниками перетворення церкви на знаряддя влади [223, с. 21].

Напрошується логічне питання – чи погодилися б старообрядці на реформи церкви у середині XVII ст., якби їм дали такі можливості та повноваження? Серед прихильників старої віри було чимало грамотних та освічених священників, бояр та князів, які дещо пізніше були позбавлені життя за свої переконання. Вони ж тільки все відкидали, критикували та висували претензії, а в дійсності жодних компромісних рішень не пропонували. Чи наскільки реформи церкви патріархом Никоном та царем Олексієм Михайловичем були безглуздими та нелогічними? Можливо, у них і не було іншого виходу – адже держава знаходилася у глибокій економічній, політичній, культурній, духовній кризі і необхідні були рішучі, навіть радикальні кроки для її подолання.

Коли собори 1666 і 1667 рр. офіційно «відсікли» старообрядництво від православної церкви, перед старообрядцями постало питання власної церковної організації. У середовищі духовенства, які не прийняли никонівські реформи і опинилися в зв'язку з цим у числі старообрядців, була одноставною думка про створення відокремленої, древлеправославної церкви зі своєю ієрархією. Однак здійснити це було не просто: у старообрядців не було ніякого керівного центру. Не залишилося в їх середовищі жодного єпископа: одні з них до цього часу померли або ж прийняли церковну реформу, інші були ув'язнені в тюрми або страчені. Як висновок, й утворювати ієрархію було нікому. Нікому було і вводити сан нових служителів культу, тобто поповнювати склад священників. У результаті цього у різних районах держави у кінці XVII – на початку XVIII ст. виникли місцеві відокремлені об'єднання (згоди) старообрядців, які істотно відрізнялися одне від одного [223, с. 30–31].

Для старообрядців надзвичайно важливими стали духовні центри, де були зосереджені сили старообрядництва та була можливість реалізовувати свою духовну діяльність. Переважно це були монастирі та скити, де перебували і священники, і монахи. Із Москви та інших великих міст старообрядці були змушені тікати у віддалені окраїни держави, дуже часто у зовсім не заселені місця. Там люди осідали і створювали монастирі, які ставали для них джерелом духовного життя. Із таких центрів відбувалося керівництво церквою, із монастирів відправляли священників до парафій. Таких духовних центрів у старообрядців було декілька. Серед них найбільше прославилися своєю діяльністю: Керженець, Стародуб'я, Ветка, Іргиз і Рогозьке кладовище у Москві [223, с. 21].

У 80-х рр. XVII ст. на річці Керженець (Вятська губернія) утворилося кілька старообрядських скитів. У 1685 р. на Дону віруючими була відкрита Чирскова старообрядницька церква. У 1694 р. за Онезьким озером виникла Виговська громада старообрядців. У 1695 р. була заснована старообрядницька церква в Ветці на річці Сожі (Польща). У 70 – 90-х рр. XVI

ст. виникли старообрядницькі громади в Чернігівській губернії (Стародуб'я) [227, с. 30–31].

Одні з цих громад очолювалися священниками, інші – особами, які не мали священного сану. Тим самим вже у той час намічалися два основних напрямки старообрядництва – попівство, що визнавало необхідність служителів культу в священному сані, а також традиційної для православ'я церковної ієрархії, і безпопівство, яке заперечувало священнослужителів і православну церковну ієрархію. Однак оформлення цих напрямів у закінченому вигляді відбудеться пізніше, починаючи з останнього десятиліття XVII століття [279, с. 20]. Спочатку попівцями були ті священники, яких було висвячено до собору 1666 р. після того, як вони всі померли, старообрядницькі громади стали приймати до себе священнослужителів, які переходили з офіційної церкви. Таким способом утворилося біглопопівство. Його центром на українських теренах стало Стародуб'я на Чернігівщині. Біглопопівці мали схожу з офіційною церквою ієрархічну систему, богослужіння здійснювали у приміщенні церкви чи каплиці, за своєю суттю вони не суперечили основам православного вчення, а відрізнялися за обрядовими деталями. Серед яких: сугуба алілуя, хрещення двома пальцями, хресний хід за ходом сонця. При переході священників із офіційної церкви у ряди старообрядництва на перших порах перехрещували як єретиків. Згодом їх лише по-новому помазували, здійснюючи при цьому відповідний обряд «очищення» [222, с. 307–308].

Біглопопівство згодом розділилося на кілька згод (течій). На українських теренах діяли зокрема лужковська згода, дияконова згода, перемазанці та ін. Лужковська згода отримала назву від села Лужки (біля Стародуб'я на Чернігівщині), де була заснована на початку XIX ст. Приводом для цього стало неприйняття лужковцями священників, призначених урядом, і незгода з виписуванням метрик для новонароджених. Дана згода характеризується різкою критикою церковної та світської влади. Біглопопівці відмовлялися присягати та молитися за царя, служити в армії, тощо.

Дияконову згоду засновано дияконом Олександром у кержинських скитах (нині нижньогородські ліси). Її послідовники були і в Стародубщині. Вона характеризувалася найбільш поміркованою політикою серед біглопопівських згод щодо офіційної церкви та владних структур. Зокрема, прихильники згоди допускали виконання світських обов'язків і навіть спілкування з вірними офіційного православ'я.

Згода перемазанців виникла у другій половині XVIII ст. серед утікачів Рогозького цвинтаря. Вони вчили, що всіх священників слід «перемазувати святим миром». Причому олію вони не освячували, вважаючи, що «за віру нашу прийме Бог це замість святого мира».

На початку XIX ст. найбільш помірковані біглопопівці стали шукати компромісу з офіційною церквою та урядом і відділилися від біглопоповців, відновивши первісне попівство [222, с. 308]. Вони визнавали всі православні таїнства, окрім священництва. Як зазначав А.М. Колодний, у їхньому складі були окремі згоди-церкви, з яких в Україні діяли єдиновірці, білокриницька та біловодська ієрархії, афіногенівці [223, с. 309]. Біглопопівці сприймали елеосвячення, так як і попівці австрійського толку від своїх священників [105, с. 456–457].

Ще однією перепоною для старообрядців за створення відокремленої церковної ієрархії стало єдиновір'я. Офіційна влада дала дозвіл на його створення у відповідь на клопотання старообрядців. У такій церкві, яка оформилася на початку XIX ст., служби здійснювалися за старими церковними книгами. Керівництво ж церквою і призначення священнослужителів здійснювалося єпископами православної церкви. Царська влада, даючи дозвіл на створення подібної церкви, розглядала її як своєрідний щабель для переходу старообрядців в офіційне православ'я. Однак віруючі відносилися до єдиновір'я з пересторогою. Тому воно так і не змогло виконати ту роль, яку відводилося йому офіційною владою. Отже, єдиновір'я не було остаточним варіантом розв'язання релігійних конфліктів між пануючою церквою та старовір'ям. Воно виконувало функції виключно

проміжного етапу на шляху тотального переходу старообрядців до офіційного православ'я [311, с. 242]. Отже, намір старообрядців-поповців у кінці XVII ст. створити свою, єдину для всього старообрядництва церковну ієрархію виявився нездійсненим.

Ще інтенсивніше йшов процес дрібнення та утворення відокремлених згод безпопівства. Формування перших організацій безпопівства почалося в останньому десятилітті XVII ст. Їх виникнення було зумовлене заявами керівників розколу про те, що реформа Никона є передвісником «кінця світу», ознакою початку «Царства антихриста» і що тепер «в містах та селах не знайдете жодного православного єпископа і попа» [227, с. 35]. Безпопівці, як показав А.Є Катунський, також поділилися на багато згод і напрямів: поморці, або данилівці, федосіївці, новопоморці, пилипівці та інші [227, с. 40]. На думку безпопівців православна церква була церквою антихриста, який нею і керує. На їх переконання антихрист управляв і урядовцями, оскільки останні сприяють розвитку офіційної церкви [222, с. 310]. Безпопівці з семи таїнств відмовилися від трьох: священства, миропомазання і елеопомазання у зв'язку з відсутністю служителів в священному сані. Це і спричинило до виключення з церковних служб молитов і дій, які повинен вимовляти і робити священник під час цих таїнств [227, с. 71].

Безпопівці поділилися також на багато згод (толків) та напрямків. На території України були відомі наступні: спаська згода (нетовщина), бігуни, феодосійці, пилипівці та ін.

Спаська згода виникла у Нижньгородській губернії наприкінці XVII ст. Вона була названа так, бо на думку старообрядців, урятується лише той, хто покладає надії та молиться Спасу (Христу). Друга назва згоди нетовщина пов'язана з тим, що влада та церква в очах старовірів були втіленням «царства антихриста», тому нема у світі ні таїнств, ні благодаті, ні православного священства [222, с. 310]. Прихильники цієї згоди вирізнялися тим, що не здійснювали багато служб (ранкової, вечірньої), не

перехрещували новоприбулих вірян, не визнавали сповідь, намагалися хоронити своїх небіжчиків за межами цвинтаря [222, с. 311].

Феодосіївська згода була заснована новгородським безпопівцем Феодосієм Васильєвим, який разом з родиною переселився на територію тодішньої Польщі та організував свій напрям. Він проповідував аскетизм (безшлюбність) та непримиренність до церкви та влади.

Уже наприкінці XVIII ст. із феодосіївського толку виділився бігунський на чолі з Євфимієм із Переяславля. Прихильники цієї згоди закликали тікати (бігти) у незаселені місця, переховуватися і не підтримувати жодних зв'язків із суспільством. Основи віровчення вони черпали у книгах «Цветник» і «Нравственный цветник», де були викладені ідеї нетерпимості до інакомислячих.

Филипівська згода виділилася із поморського напрямку. В Україні найбільші її осередки були на Одещині. Вона була названа на честь стрільця Филипа, який поблизу Вигорецького монастиря заснував свій скит [222, с. 311]. Серед особливостей слід відмітити, що филиповці вважали самоспалення та голодну смерть мучеництвом за віру. Вони не визнавали інституту сім'ї, виступали проти існуючого суспільного ладу, відмовлялися молитися за царя [222, с. 312].

На Московському церковному соборі у 1667 р. патріарх Йоасаф II на старообрядців наклав анафему. І з того часу при першій слушній нагоді православні священнослужителі, зокрема ректор семінарії протоієрей М. Разногорський, не забував про це нагадувати. Особливо у перший тиждень Великого Посту, щоб вони схаменулись і прийшли до церкви з покаєнням [105, с. 468].

Збіг всіх цих обставин перетворив старообрядців із правовірних християн у грішників. Тому такий стан речей не міг не відбитися на їх духовному та культурному житті. Як зазначив О.А. Прігарін – духовні вірші – це потенціал одного із жанрів у старообрядців [302, с. 66]. Вони були поетичним втіленням їх історії та вчення: осмислення реформи Никона,

розгром та закриття монастирів, вигнання у віддалені місця держави, подвиги та муки героїв та страждальців – протопопа Аввакума, боярині Морозової, княгині Урусової, Симеона Верхотурського та ін., вчення про антихриста, суперечки про шлюб, вказівку шляхів до порятунку – все це ставало предметом поетичного опису. Однак основна функція вірша у старообрядців залишалася та сама – вони пов'язували світ християнської книги зі світом народних уявлень, тлумачили складні тексти зрозумілою мовою [349, с. 14]. Так, можна привести один із старообрядницьких віршів присвячених протопопу Аввакуму:

Он погиб за великое дело –
За преданье родной старины,
Защищая свободно и смело
Веру праотцев Русской земли.

Повинуясь законам лишь Бога,
Он отступникам карой грозил
И в силу великого долга
Их могучею речью разбил.

И за эту глубокую веру,
За большую любовь к старине
Уподоблен он был изуверу
И врагами сожжен на костре.

Так погиб этот славный подвижник,
Постоявший за совесть людей,
И погиб, как великий защитник,
Кончив жизнь от руки палачей [318].

Важливе значення для старообрядців мав календар. Адже він становив у розумінні картини світу світоглядну основу. Його вселенське значення виражалось в вічно повторюваному принципі народження – вмирання –

воскресіння. Історична важливість проявлялася у духовному проживанні людських доль, в їх цивільній, подвижницькій, місіонерській, мученицької, чудотворної діяльності, у відновленні та зміцненні історичної пам'яті. Природна роль їх календаря заключалася у долученні до відомому циклу обертання доби, тижнів, року з непорушним порядком буднів та свят, праці й відпочинку, де свято та відпочинок також сприймалися як рід «роботи» – творчої діяльності, що здійснювався в рамках традиції за стійкими канонами. Суворі регламентація, негласні правила у світоглядному осмисленні календаря сприяли формуванню поведінкового комплексу старообрядця [349, с. 29]. Слід відмітити, що на південно-російській обласній сільсько-господарській, промисловій і кустарній виставці 1910 р. у Катеринославі серед великої кількості найменувань літератури для старообрядців було й видання Місяцеслова – календаря на 1910 р. Ця публікація і не тільки, користувалася великим попитом у відвідувачів виставки. Серед видань можна було зустріти друковані твори Московського Союзу старообрядницьких начотчиків, Московської старообрядницької «книгопечатни», Київського видавництва «Знаменний спів», друкарні церковно-слов'янських книг Сімакова в Уральську, старообрядницької друкарні Г.К. Горбунова при Преображенському богадільному будинку в Москві і книги видані А.І. Морозовим у Богородську. Усі виставлені зразки, привертали увагу не самих тільки старообрядців. Видання були міцні, у гарних палітурках, з чітким шрифтом та були за цілком доступною ціною [350, с. 526]. Тобто старообрядці з часом змогли не тільки зберегти стародруки, але й при першій нагоді друкували і нові книги.

Отже, розмірковуючи над реформами патріарха Никона, напрошуються наступні питання: як можна було, не підготувавши фахівців, не надрукувавши нові книги, грамотно і кваліфіковано працювати із мирянами? Спершу священникам все одно доводилося проводити служби за стародруками, адже інших у їх розпорядженні все одно не було. Від собору 1666 – 1667 рр. минуло більше 350 років – і можна було навчитися на

помилках попередників, але ж ні, ми вперто наступаємо на одні і ті ж граблі вже не одне століття.

Таким чином, XVII ст. у житті православного населення охарактеризувалося такою драматичною подією як розкол у церкві. Поштовхом до якого послужила діяльність Московського патріарха Никона. Саме він провів реформи церковних обрядів за грецьким зразком та за його вказівкою були виправлені богослужбні книги. Частина духівництва і мирян відмовилися приймати виправлення. Відтак їх стали називати старообрядцями, старовірами і зовсім несправедливо розкольниками. Винятковість старообрядництва полягає в основній його ідеологемі – необхідності збереження православного обряду, таким, яким він склався в російській православній традиції до середини XVII століття. Звичайно, старообрядці не були єдиними у релігійних пошуках і поділилися на три основні напрямки: попівці, біглопопівці та безпопівці, які у свої чергу з плином часу утворили безліч згод. Такими різними, неоднозначними, до кінця не сформованими й не оформленими старообрядці стають колонізаторами Південно-Східної України у XVIII ст.

2.2. Утворення старообрядницьких громад у Південно-Східній Україні

З другої половини XVIII ст. у Російській імперії відбувалися важливі військово-політичні, адміністративно-територіальні, соціально-економічні зміни, які вплинули на церковний устрій південноукраїнських земель. Успішні військові дії забезпечили приєднання до складу держави території між Південним Бугом і Дніпром до чорноморського узбережжя і привели до подальшого збільшення православного населення Південно-Східної України [224, с. 53]. Після укладання Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 р. і проголошення незалежності Кримського ханства Запоріжжя фактично втратило своє значення важливого форпосту в боротьбі проти турецько-татарської агресії і наступного року було ліквідовано: «...весь

уклад запорозького життя й тенденція його розвитку йшли в розріз із укладом життя Російської імперії, з тими порядками, які там здобували щораз більшу силу, – писав Д.І. Дорошенко, – й Запоріжжя мусило впасти, як упала перед тим автономія Гетьманщини та Слобідської України» [199, с. 50].

Забезпечення чіткого управління регіоном стало необхідною умовою для його подальшого заселення і господарського освоєння. У 1775 р. Новоросію розділено між двома губерніями: Новоросійською, з Катерининською, Єлисаветградською і Херсонською провінціями та Азовською, з Азовською і Бахмутською провінціями [224, с. 54; 288, с. 15]. Територіальний поділ, як слушно зауважив М.С. Дністрянський, не лишався незмінним і проводився довільно, без урахування економічної доцільності, регіональних, етнічних особливостей краю. Створена 1775 р. система губернських установ ґрунтувалася не на господарсько-економічних ознаках, а майже виключно на чисельності населення: 300 – 400 тис. осіб для губернії і 20 – 30 тис. осіб для повіту [197, с. 45]. Для управління церковними справами була утворена згідно з Указом Катерини II від 7 вересня 1775 р. Катеринославська єпархія [196, с. 13]. Церковне управління Новоросійською й Азовської губерній знаходилось під юрисдикцією 4 єпископів: Переяславського та Бориспільського (Єлисаветградська провінція), Білгородського (Катерининська провінція), Воронежського (Бахмутська і Азовська провінції), Київського (колишні Вольності) [249, с. 44; 290, с. 95].

Через труднощі управління виникла необхідність реформування церковно-адміністративного устрою приєднаних територій. Початком процесу становлення нової церковно-адміністративної одиниці було скасування колишнього церковного устрою. Київська митрополія у тих її межах, в яких вона існувала до 1775 р., була ліквідована. Височайшим маніфестом від 9 вересня 1775 р. для православного населення Новоросійської та Азовської губерній заснована Слов'янська і Херсонська єпархії [180, с. 29].

Міграційний рух старообрядців збігався із планами Гр. Потьомкіна про заселення величезних територій Новоросійського краю. Так, 5 травня 1777 р. вийшов указ № 14870, який кликав з-за кордону селян-утікачів, запорожців, українських посполитих і військових нижчих чинів, яким оголошувалося прощення й давалася можливість повернутися на батьківщину протягом 2-х років. За це їм були обіцяні землі в новому краї, особиста воля й тимчасове звільнення від податків. Через рік ще один указ розширив пільги та привілеї для тих, хто повертаються, і продовжив термін повернення [174, с. 58].

Новоутворена церковна одиниця простягалася з північного заходу від берегів Дніпра, поза містом Кременчуком, до південного берега Тавриди, а зі сходу до заходу від Чорномор'я до гирла Дніпра [121, с. 5]. Вона охоплювала територію майбутньої Катеринославської губернії, східну частину Херсонської, південну частину Харківської губернії, окремі Області Війська Донського і Таврійської губернії. Управління цим величезним відомством було доручено відомому богослову, філософу, історику, архієрею Євгенію Булгарису (1731 – 1787) – греку болгарського походження. Він досконало володів кількома мовами, що мало важливе значення в різноманітному за національним складом православному середовищі нової єпархії [290, с. 367].

Карта Південно-Східної України впродовж 1776 – 1782 рр. зазнала змін щодо кордонів губерній. 30 березня 1783 р. замість Новоросійської й Азовської губерній створена нова адміністративно-територіальна одиниця – Катеринославське намісництво із 15 повітами, адміністративні центри яких розміщувалися у заснованих містах [351, с. 142]. 2 лютого наступного року вийшов указ про створення на кордоні з Катеринославським намісництвом Таврійської області. Це мало б сприяти розбудові адміністративної системи новоприєданого Криму. Згідно указу Катерини II від 8 квітня 1783 р. до Російської імперії приєднано Крим зі значною кількістю християнських святинь. Південно-Східна Україна перестала бути окраїною Російської імперії, адже зникла загроза татарських набігів. Це відкривало нові

можливості для розбудови православної церкви у краї і спричинило подальші зміни церковно-територіального устрою [180, с. 44].

Особлива увага зверталася на заселення земель між Дніпром і Сивашем. 50 родин було відправлено Гр. Потьомкіним 25 травня 1784 р. у район Олешок. Пропонувалося відвести кожному переселенцеві по 8 десятин землі, видати по парі волів, по одній корові й коню. Туди ж у червні 1785 р. було переведено ще 258 осіб. Великий інтерес для переселення становили казенні селяни-старообрядці, серед яких існував значний прошарок заможних і багатих. Для них і для закордонних старообрядців уряд підготував указ, опублікований 13 серпня 1785 р., із призначенням зручних місць у Таврійській губернії та правом на спеціальні пільги. Розвиваючи колишній напрям міграційної політики, уряд підготував черговий указ № 16559 від 3 серпня 1787 р. для економічних та інших категорій державних селян (особливо з найбільш перенаселених районів Центральної Росії) про право переселятися на південь і, зокрема, у Таврійську область. Переселенцям надавалася робоча худоба, землеробські знаряддя праці, готові окремі хати для родин. Нова міграційна політика покотилася на південь. Тільки на р. Конку (Нова Українська лінія) 1787 р. переселилося 3000 старообрядців. Меншими групами селилися селяни в Криму у нових населених пунктах або ж розміщувалися в татарських селах [174, с. 58–59]. Тоді ж, у другій половині XVIII ст., із дунайського району нинішньої Одеської області уздовж чорноморського узбережжя Миколаївської й Херсонської областей розселялися козаки-некрасівці, що являли собою часовенну та інші старообрядницькі згоди й толки. Назустріч їм із Області Війська Донського уздовж чорноморського лівобережжя рухався інший потік козаків-старообрядців. Вони осіли в Катеринославській губернії (нині Луганська область) [174, с. 60].

Новим етапом у процесі уніфікації церковного управління стало запровадження провінційного поділу. Катерина II дійшла висновку про необхідність приведення єпархіальних кордонів у відповідність до кордонів

намісництв: у травні 1784 р. вона доручила Святішому Синоду й Сенату провести таку реформу. Цей проект стосувався всієї імперії; у кожному намісництві мала бути одна єпархія, кордони якої співпадали б з адміністративними. Указом Катерини II від 28 листопада 1786 р. Слов'янська й Херсонська єпархії були ліквідовані, натомість засновані Катеринославська і Херсонсько-Таврійська з місцеперебуванням архієрейської кафедри у Кременчуку [93, с. 23].

Очаківська область увійшла до Російської імперії указом від 26 січня 1792 р., вона приєднувалася до Катеринославського намісництва. Невдовзі після смерті князя Гр. Потьомкіна, П. Зубов, якому було передане керівництво південним краєм, зміг переконати Катерину II у доцільності нових адміністративно-територіальних перетворень. 1795 р. було утворене Вознесенське намісництво, до складу якого увійшов ряд повітів утвореної на землях колишніх польських володінь Брацлавської губернії, кілька повітів Катеринославської губернії та Очаківська область. Також до складу Катеринославської губернії приєднали частину Київського намісництва. Новий імператор Павло I, тільки-но зайнявши престол, суттєво трансформував губернський поділ Російської держави. Іменним указом монарха Сенату від 12 грудня 1796 р. було запроваджено новий адміністративно-територіальний поділ Російської імперії. Були утворені Слобідсько-Українська та Новоросійська губернії замість Харківської та Катеринославської відповідно. Ліквідована Таврійська область, а повіти, які до неї входили, були приєднані до Слобідсько-Української губернії згідно кількості населення та протяжності території [110, с. 201]. Новоросійська губернія була з адміністративним центром у Катеринославі, перейменованому на Новоросійськ [255, с. 79]. Відбувалися зміни церковно-адміністративно устрою єпархії. Заселені північні території відійшли до складу Слобідської України. Іменними указами від 14 і 21 грудня 1797 р. Катеринославську й Херсонсько-Таврійську єпархії в її колишніх межах

скасовано та створено нову церковну одиницю – Новоросійську й Дніпровську [93, с. 27].

Прихід Олександра I на російський престол відкрив нову сторінку в історії адміністративно-територіального устрою Південно-Східної України. Указом Сенату від 8 жовтня 1802 р. відбувся поділ Новоросійської губернії на Миколаївську, Катеринославську й Таврійську та створені відповідні губернські та повітові установи, призначено службовців. До складу Миколаївської губернії згідно нового поділу входили 4 повіти: Херсонський, Єлисаветградський, Ольвіопільський і Тираспольський. Губернським містом став Миколаїв. Катеринославська губернія із губернським містом Катеринославом складалася із 6 повітів – Новомосковського, Павлоградського, Бахмутського, Маріупольського, Ростовського і Катеринославського. Таврійська губернія – із 7 повітів, у число яких входили: Сімферопольський чи Акмечетський, Перекопський, колишній Фанагорійський перейменований у Тмутараканський, Феодосійський (Кефійський), Євпаторійський (Козловський), Дніпровський і Мелітопольський. Губернським містом став Сімферополь [110, с. 230]. Згідно з указом від 27 березня 1803 р. від Катеринославської до Полтавської губернії передавалася місцевість між річками Берестовою та Оріллю [255, с. 79]. Церковно-адміністративний устрій єпархій залишився в колишніх межах, але відповідно вони змінили назви [180, с. 74].

До складу Херсонської губернії у 1806 р. включався Олександрійський повіт. Вже після 1806 р. зовнішні межі Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній до 1850-х рр. вже не змінювались [252, с. 80]. У 1887 р. Ростовський повіт із Таганрозьким градоначальство був відділений від Катеринославської губернії і переданий Області Війська Донського [172, с. 55].

Серед передумов появи старообрядців на теренах Південно-Східної України та подальшого заселення регіону О.В. Бельський називає адміністративно-територіальний, міграційно-демографічний і політичний

аспекти. До політичних передумов вчений відносить занепад та загибель Золотоординської імперії та Речі Посполитої, що призвело до великого територіального зростання Московської держави; ліквідація національної або етнічної державності й автономії Слобожанщини, Гетьманщини та Запоріжжя; необхідність закріплення цих просторів за державою [174, с. 50]; утворення анклавів росіян, що духовно, культурно, фізично, а іноді й матеріально, були залежні від центральної влади і служили їй природною, надійною та стабільною опорою.

Адміністративно-територіальні умови змінювалися в такій послідовності: спочатку на своєму кордоні та у сусідніх держав засновувалися фортеці і військові поселення або підкорялися чужі міста; керівництво належало військовим воєводам; згодом проводилися приєднання і перетворення колишніх держав та автономій на мілітаризовані воєводства. Створювалися на базі нових адміністративних структур – приказів (наприклад, Малоросійський) і військових адміністрацій з питань керівництва над воєводствами. Потім ці воєводства були поділені на відносно невеликі, звичайні вже для всієї Росії території (краї, губернії, градоначальства); засновувалася цивільна адміністрація (губернатори) та воєнізовані (військові губернатори та градоначальники) на прикордонні.

До міграційно-демографічних аспектів варто віднести такі: природна і штучна депопуляція цих земель (порівняно негусте кочове насення степу мало потребу у великих пасовищах, території яких неухильно скорочувалися під натиском землеробських поселень). У новоутворених фортецях, військових поселеннях або скорених містах, як правило, окрім адміністрації, розміщувалося стороннє воєнізоване населення (сторожа, стрільці, козаки). На майже повністю спорожнілі землі хлинув потік великоросійських переселенців, серед яких велику частку становили старообрядці; згодом усі колоністи офіційно перетворилися на місцеве осіле населення, якому надавалися спеціальні земельні пільги [174, с. 51]. Так були заселені

Белгород, Сєвськ і Київ, утворилися великоросійські анклавни в Бахмутському, Азово-Таганрозському та Донецькому регіонах [174, с. 52].

Зміни адміністративно-територіального устрою в регіоні були міцно пов'язані з процесами колонізації, які в історії Південно-Східної України мали принципово важливе значення. Як слушно зауважив І.І. Лиман, керівництво держави чудово усвідомлювало, що саме колонізація мала слугувати передумовою для розвитку обширного краю, який станом на початок останньої чверті XVIII ст. мав досить незначну кількість населення. Варто наголосити, що на політику Катерини II щодо заселення переселенцями Південної України значний вплив мало захоплення імператриці ідеями фізіократів, квінтесенція яких була досить простою. Оскільки силу держави становлять люди, а не гроші, кожен правитель повинен дбати про розмноження та збільшення народу, щоб велика кількість людей була в державі [255, с. 81]. Значна частина населення, яке переселилося на територію України, не була автохтонною, а свого часу прийняла так званий «виклик нових земель», і кожна група або особа, що переселялись сюди, була змушена шукати шляхи адаптації до нових реалій. У переселенців теоретично існувала альтернатива: обрати шлях боротьби «всіх проти всіх» або ж більш-менш мирно співіснувати з іншими. Перший варіант в умовах наявності у влади досить дієвих засобів, у тому числі і каральних, навряд чи підходив. Отож, за власним бажанням чи під впливом обставин переселенці намагались пристосуватись, одні обравши шлях намагань зберегти свої особливості, інші – асимілюючись [255, с. 82].

Великий розмах колонізаторської політики Російської імперії, тісно пов'язаний з швидким заселенням безмежних степових просторів, мав одним із наслідків значне послаблення монополії православної церкви. Це стосувалося як іноземних колоністів, так і вихідців із російських губерній, представників різних суспільних верств і прошарків, віросповідань, зокрема, старообрядців.

У середині XVIII ст. розпочалася стихійна колонізація краю старообрядцями під виглядом сільськогосподарської міграції разом з офіційними переселенцями. Починаючи із 1763 р., унаслідок низки імператорських указів, намітилася стійка тенденція спрямувати стихійні переселення старообрядців в організоване русло. Відповідно до указу Катерини II від 18 жовтня 1762 р. дозволялося приймати старообрядців у фортеці Св. Єлисавети та інших слободах Новоросії. Щоб «серед них біглих як прямо з Великої і Малої Росії, так і тих, що проходять в ті місця через Польщу різного звання людей приймаємо не було, але якщо такі об'являться, то їх відсилати до поміщиків» [224, с. 101].

Згодом указ Катерини II від 11 червня 1763 р. офіційно дозволив оселятися в Південно-Східній Україні емігрантам з Речі Посполитої – російським, українським і «всяких народів біглих людей» [224, с. 102]. Упродовж 1764 – 1767 рр. старообрядцями засновані селища Нова Вись, Іванівська, Плоска, Галаганівська, Злинка, Красноярска, Золотаревська, Покровська, Гончарівка, Калантаївська, Зибка, Антонівка, Пухівка, Веселий Кут, Нікольське в Єлисаветградській провінції [224, с. 105]. Короткі дані про походження засновників старообрядницької слободи Зибка знаходимо в мемуарах німецького природодослідника, академіка І.А. Гільденштадта: «... у ній мешкало близько 100 родин, що переселились сюди 10 років тому із Стародубу» [289, с. 16].

Щоб якомога швидше включити старообрядців, які переселилися на нові землі, в економічне та суспільне життя держави, князь Гр. Потьомкін дозволив у січні 1788 р. мешканцям старообрядницьких слобід Катеринославського намісництва записуватися до козацьких військ. Очільник наголошував на тому, що розкольники зможуть принести велику користь у розвитку та добробуту губернії. Окрім цього, старообрядці, які підуть служити, будуть звільнені від подушного податку, отримуватимуть платню, фураж для коней, як і донські козаки [96, с. 178]. Вже наступному керівникові Катеринославського намісництва – В.В. Каховському Катерина II

надіслала рескрипт від 27 серпня 1792 р. стосовно того, що імператриця забажала побачити на власні очі старообрядців, які проживали в Слов'янському повіті. Тому наказала очільнику намісництва виділити транспорт для людей, які прибудуть до столиці, супроводжуючих солдат та офіцера. Також наголосила на тому, щоб під час відсутності старообрядців, їх майно не постраждало [95, с. 472]. Із вище вказаного, напрошується думка, що влада була зацікавлена у старообрядцях. Вони селилися в місцях із суворим кліматом, неродючою землею, далеко від інших поселенців. Зазвичай дотримувалися суворого аскетизму і мало контактували з владою. Тому для держави вони були майже ідеальними колоністами.

Ставлення влади до старообрядців впродовж досліджуваного періоду постійно змінювалось і варіювалась, проте це не впливало суттєво на їх чисельність, яка стабільно збільшувалась. Окремо слід зупинитися на єдиновір'ї, як певній «перехідній» формі від старообрядництва до офіційного варіанту православ'я. Це явище не набуло широкого розповсюдження через зміни у державній політиці по відношенню до старообрядців трохи згодом після появи єдиновірства.

Активна колонізаторська переселенська політика влади (у тому числі й примусова) призвела до суттєвого збільшення кількості старообрядців у регіоні. Так, старообрядці Приазов'я, які прибули з Курської, Тамбовської та Орловської губернії на початку XIX ст. в основній своїй масі були селянами. Їх спочатку приписали до м. Ногайськ, а з утворенням міста Бердянська (1827 р.), вони на правах колоністів його заселили. За підрахунками О.С. Авдєєвої, у 1830 р. у м. Бердянську нараховувалося 229 безпоповців. Цього ж року у м. Ногайськ було зафіксовано 225 старообрядців, на 1831 р. – 254. У 1841 р. в м. Бердянську проживала 491 особа [162, с. 82]. Заселення старообрядцями території Донбасу почалося у XVIII ст. Так, уже перепис Азовського намісництва 1778 р. вказує поселення Білу та Ольховатку «розкольничими слободами», в яких проживали 793 особи. Перші поселенці були вихідцями із Курської губернії Севського повіту села Хомутівки. Саме

вони заснували с. Городище. Сюди стали прибувати старообрядці стародубських слобод. Переселенці з Чернігівської та Могилівської губерній заснували с. Ольховатку. У 1840-х рр. тут проживало 1000 осіб. У 1886 р., як зазначила Л.М. Моїсеєнко, у Слов'яносербському повіті старообрядці проживали у Городищинській, Чернухівській, Петропавлівській волостях. У с. Городище на той час було зареєстровано 529 старообрядців, у с. Ольховатка – 856, а с. Оріхове налічувало – 777 осіб [284, с. 69].

Соціальна неоднорідність і невизначеність поняття «стара віра» викликали суперечки між різними групами віруючих і зрештою привели до численних розколів у старообрядництві. Становлення відбувалося після фактичного розділу на два основних напрямки – попівщину та безпопівщину. Основні течії старообрядництва зовнішньо поширилися під гаслом боротьби за збереження старої догматики і церковної обрядовості. Як слушно зауважила Н.М. Буланова, у суперечках і відмінностях між ними проблеми догматики і культу з часом нівелювалися, на перший план все більше висувалися світські проблеми: ставлення до влади і офіційної церкви, законодавство про шлюби, участь у суспільно-політичному житті, тощо [180, с. 93]. Окремо необхідно виділити біглопопівство. Це православні священники, які переходили на бік старообрядців. Вони переслідувалися офіційно церквою. Легкість переходу цих священників пояснюється тим, що біглопопівці мали схожу з православною церквою ієрархічну систему, їхні богослужіння за суттю не суперечили основам православного вчення, а відрізнялися лише обрядовими деталями. Тому богослужіння біглопопівських громад відбувалися в лісах, таємно, з порушенням канонів, а іноді – із залученням осіб без духовної освіти взагалі. Наприклад, першим священником громади біглопопівців с. Городище Слов'яносербської провінції став звичайний селянин Никифор Григор'єв і його наступник Лев Фадєєв теж належав до цього стану. У подальшому вони передали священство у спадок своїм нащадкам [109, с. 38].

У другій половині ХІХ ст. унаслідок релігійних бродінь у громадах біглопопівців на хвилі загального незадоволення станом моральності в середовищі пастирів, виникла Австрійська або Білокриницька ієрархія. Структура церковної ієрархії австрійців створювалася на зразок православної. Переважна більшість біглопопівських громад краю приєдналися до нової течії. Для парафіяльного життя Австрійської ієрархії характерна наявність попечителів, яких вибирали парафіяни зі свого середовища. До обов'язків останніх входило спостереження за поведінкою кліру та розв'язання суперечок між ними, перевірка діяльності церковних старост, забезпечення участі парафіян у бесідах з місіонерами. З часом Білокриницька ієрархія стала головною течією громади австрійців – округників, яка знаходилася в селищах Городище, Ольховатка, Оріхове Слов'яносербського повіту та Ростові – місцях традиційного поширення біглопопівства. Ці первісні церковні одиниці, очолювані трьома священниками, складали два благочинія, підпорядковуючись старообрядницькому архієпископу Московському [151, с. 332]. Поблизу с. Городище знаходився Преображенський старообрядницький монастир на чолі з ігуменом Аристархом та двома ієромонахами. Внутрішній розкол та виділення із середовища біглопопівства Австрійської ієрархії призвели до ослаблення громад. Багато вірян не визнали новий напрямок. Найбільша громада біглопопівців лишилася в Ростові [180, с.94].

Певна річ, старообрядці завжди були під пильною увагою держави. Церква чітко відслідковувала де, коли і при якому храмі мав служити старообрядницький священник. Так, згідно з повідомленням із Миколаївського міського правління – у м. Миколаєві у 1794 р. при старообрядницькому храмі служив священник Григорій Дорофєєв. Як відомо, місто було засноване тільки 1789 р. і буквально через 5 років у Миколаєві вже існував старообрядницький храм. У цей час була написана грамота преосвященного Феодосія єпископа Коломенського, згідно з якою Гр. Дорофєєв мав знаходитися в храмі Святого Великомученика Федора

Старатиглавого Коломенського повіту у селі Количено. А в дійсності виявилось, що старообрядницький священник приїхав до міста за вимогою Артамона Михайлівського. Крім того, він проводив служби та здійснив самовільне освячення води 1 серпня 1794 р. [20, арк. 1]. Миколаївські старообрядці подали скаргу до голови Чорноморського адміралтейського правління Мордвінцеву, що їх священника Григорія Дорофєєва було арештовано без жодної вини. Згаданий священник був звільнений з-під варти та направлений до місця служби згідно з грамотою [20, арк. 16]. Проте згідно з рапортом у Херсонське духовне правління священника села Баротовки Іоана Золотаревського Гр. Дорофєєв станом на 27 квітня 1795 р. знаходився у станиці Придольній Херсонського повіту та проводив церковні обряди для населення [20, арк. 20]. Звісно, обурення Золотаревського цілком зрозуміле, оскільки старообрядець не тільки порушував існуючі закони, але своїми діями міг спричинити йому матеріальні збитки, пов'язані з переманюванням вірян.

Духовна влада мала стежити за тим, аби старообрядці не поширювали своє вчення серед православних вірян. Проте, як свідчать документи, єпархіальне керівництво певний час навіть не мало чітких відомостей про те, де саме на території єпархії розташовані старообрядницькі релігійні споруди. Підставою для збирання таких відомостей у 1801 р. став рапорт присутнього Катеринославської духовної консисторії ключаря і благочинного священника Феодора Дмитревського. Священник до відома консисторії доводив, що в старообрядницькій каплиці Новомиргорода майже кожного дня з початку посту по три рази на день дзвонять дзвони. З огляду на те, що це могло призвести до небажаного впливу на православне населення, єпископ Новоросійський і Дніпровський Афанасій видав відповідне розпорядження. Згідно нього була підготовлена довідка про те, яка чисельність і де саме розташовані такі каплиці в єпархії, чи кожна з них має дзвінницю, хто в них відправляє службу і чи не відбувається у них відкритих процесій. Оскільки в обов'язок парафіяльного духовенства не входило збирання інформації про

старообрядницькі каплиці, то для виконання розпорядження єпископа Херсонське духовне правління було змушене робити запит до Миколаївської міської поліції, яка і надала докладну довідку про каплицю, споруджену старообрядцями в Миколаєві [254, с. 250].

За старообрядцями здійснювався постійний контроль, і будь-яка провина з їх боку не лишалася поза увагою влади. У листі Херсонському воєнному та цивільному губернаторові від Подільського цивільного губернатора читаємо наступне: у травні 1841 р. був затриманий Леонтій Мартинов у Брацлавському повіті із поселення Барокова. При чоловікові знайшли 2 пуди 10 фунтів (близько 36,5 кг) пороху. На допиті затриманий зізнався, що виміняв порох на борошно у м. Очаків у міщанина Федора Іванова. Надіславши запит до Очаківської міської поліції 28 травня 1841 р., Брацлавський міський суд відповіді не отримав. Подільський губернатор Нечай просив повторно допитати Мартинова та дізнатися, з якою метою він здійснив обмін на порох [15, арк. 2]. Старообрядець Л. Мартинов вже на допиті 17 травня 1842 р. підтвердив попередні свої свідчення. Він 1841 р. у м. Очаківі продав міщанину Федору Іванову 35 пудів борошна крупного помолу, а так як міщанин не міг йому заплатити відразу всю суму, то дав йому 2 пуди 10 фунтів пороху. Звідси напрошується логічне питання: звідки очаківський міщанин Ф. Іванов міг взяти порох і з якою метою продав його старообрядцю Л. Мартинову [15, арк. 3]? В іншому документі зазначалося, що відповідно до припису Міністерства внутрішніх справ від 28 травня 1834 р., керівники губерній та областей зобов'язані повідомляти керівника правління в Грузії про переселення до Закавказьких провінцій старообрядців. Проте переселяти можна тільки за їх згоди та власним бажанням [44, арк. 18]. Інше секретне розпорядження вже 20 червня 1847 р. за № 2125 вказувало на те, що старообрядці могли переселятися на Кавказ, але окремо від членів їх родин, які сповідують православ'я [44, арк. 79]. Тобто, згідно з правилами, затвердженими 14 грудня 1842 р., не допускалися до переселення в Закавказький край ті старообрядці, в яких члени сімей були православними.

Якщо такі охочі все ж були, то їм надавали дозвіл переселятися у випадку взаємної згоди всіх членів родини. Проте якщо родина знаходилася в черзі відбування рекрутської повинності, то дозвіл видавали тільки після проходження даної служби. Здійснювався жорсткий контроль за тим, щоб православне населення мало всі необхідні їм речі. У разі переселення родина старообрядців повинна на старому місці залишити будинок, господарські споруди, сільськогосподарські знаряддя праці, худобу на користь православного населення [44, арк. 80 – 80 зв.]. Як би не намагалися владні структури повністю контролювати життя, побут, економіку старообрядців – їм все одно це не вдалося. З одного боку влада всіляко намагалась заселити простори держави, а з іншого – наглядати за всім, що відбувається. І старообрядці були змушені виживати в тих умовах, в яких їх поставила влада. Звичайно, йшли на різноманітні хитрощі та виверти. Так, відповідно до циркуляру Міністерства внутрішніх справ від 16 січня 1844 р. за № 153 старообрядцям заборонено наймати замість себе в рекрути православних [44, арк. 45]. Тобто були випадки, коли старообрядець, щоб не йти служити, винаймав для цього іншу людину. Такі прецеденти не могли довго залишатися без уваги і як наслідок – вони закінчилися циркулярними приписами.

Певна річ, міграція старообрядців поширювалася не тільки на територію сучасної України. Починаючи із 1667 р., вони були змушені рятуватися втечею, адже піддавалися гонінням, переслідуванням, фізичному знищенню (спалювання живцем тощо) з боку влади. Так як простори Московського царства були великими, а потім Російської імперії ще більшими, то знайти прихисток у малолюдних, а часто безлюдних місцях держави старообрядцям було не так складно. Заснування великих старообрядницьких центрів таких як, Керженець, Стародуб, Клинци, Новозибків, Іргиз, Ветка не могли опинитися поза увагою влади – ці осередки знищувалися, священнослужителі страчувалися. Такі звірства змушували старообрядців тікати ще далі на Урал, до Сибіру, у Забайкалля. Мігрували вони і до Речі

Посполитої, Шведської та Османської імперій, Пруссії, до Китаю та Японії. Не змінилася ситуація і сьогодні. Проте зараз старообрядцям довелося зіткнутися ще з більшою кількістю проблем. Це і збереження особливостей віросповідання, міжконфесійні взаємини з народами держав, в яких вони проживають, протидія тотальній асиміляції з місцевим населенням. Зараз старообрядці проходять шлях акультурації, бо змушені пристосовуватися до нових умов культурно-мовного, економічного та правового середовища. Тільки на батьківщині старообрядництва – у Російській Федерації на сьогодні проживає понад 2 млн. прихильників даного віросповідання. Офіційно відомо близько 200 громад різних згод та толків. Як зазначав відомий дослідник розколу А.П. Щапов, «що не мужик, то толк, що не баба, то згода» [305]. Так, сьогодні їх можна зустріти у країнах колишнього Радянського Союзу, Західної Європи, Латинської Америки, США, Китаї, Австралії, Південної Африки. Зокрема, у Сполучених Штатах та Канаді старообрядцями піднімаються питання збереження російської мови на території Америки у XXI столітті, їх співіснування та адаптування до різних культур [358, 359]. У прибалтійських країнах (Естонії та Латвії) старовіри змушені враховувати місцевість, на якій вони мешкають, мають гарні відносини із сусідами, у мові естонських старообрядців також присутні лінгвістичні особливості, з'явився свій, неповторний діалект [355, 356, 357].

Таким чином, у зв'язку із включенням до складу Російської імперії території Південно-Східної України, влада держави активно розпочала процес колонізації новоприєднаних земель. Починаючи із 1780-х рр., урядом за активної підтримки імператриці Катерини II та князя Гр. Потьомкіна була розпочата діяльність із впровадження системи органів влади на території Азовської та Новоросійської губерній. За правління Павла I відбулася уніфікація структури та функцій адміністративних установ. Коли на початку XIX ст. сформувалися міністерства – управління губерніями перейшло до їхньої компетенції. У Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях запроваджуються органи управління. Серед колонізаторів регіону

варто відмітити старообрядців, які заселяли неосвоєні території під виглядом сільськогосподарської міграції. Влада намагалася якомога швидше залучити старообрядців в економічне та суспільне життя держави, тому і надавала їм різноманітні пільги. Впродовж досліджуваного періоду ставлення до них постійно змінювалось, проте це суттєво не повпливало на їх чисельність, яка стабільно збільшувалася.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Отже, причини, які спонукали патріарха Никона до проведення реформи церкви були різноманітні: це й уніфікувати церкву, поставати її на один щабель з іншими православними церквами; запровадити під час богослужіння друковані книги; це і прагнення звільнитися від впливу монарха та його найближчого оточення. Проте це жодним чином не виправдовує методи, які застосовувала офіційна церква для досягнення своїх цілей. Проведена церковна реформа патріархом Никоном в основному не змінила основних догматів православної віри, проте посилення церковної влади та жорстка централізація викликали протест з боку усіх верств населення. Навколо боротьби за відновлення «старої церкви» об'єдналася всі незадоволені: бояри, які виступали проти посилення самодержавства та утисків, прикриваючись релігійними гаслами; купці – незадоволені власним економічним становищем; стрільці – у зв'язку з їх відстороненням військових справ, адже державою створювалися вже регулярні військові формування; селяни і біднота – збільшенням податків та посиленням утисків; духовенство – всевладдям й авторитарністю патріарха Никона.

Прихильники старих церковних обрядів та книг позиціонували себе охоронцями старовинного благочестя. Старообрядці не були ніколи єдиними ні в ідеологічному, ні в організаційному відношеннях. Їх угруповання, на які розпалося старообрядництво, умовно поділялося на дві основні групи: безпопівці та попівці. Ці групи у свою чергу розпадалися на ряд толків: біглопопівці, липовани, нетівці, поморці, спасівці та інші. Бунт релігійної свободи та людської гідності, який розпочався через окремі суперечки щодо

деталей церковного обряду, закінчився тим, що виникла нової форми православного світогляду. А старообрядці пронесли віру, традиції та звичаї крізь століття. Характерна архаїчність громад зберігається і до сьогодні. З одного боку вони є відсталими з точки зору сучасників, з іншого – це був спосіб виживання і збереження самоідентичності.

Утім, невідповідність соціально-економічних умов краю, зумовлена перш за все не великою кількістю населення, ускладнила процес формування місцевих органів влади. За правління Павла I відбувся процес уніфікації структури та функцій місцевих адміністративних установ. Коли на початку XIX ст. сформувалися міністерства – управління губерніями перейшло до їхньої компетенції. У Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях запроваджуються органи управління.

Усі адміністративно-територіальні зміни упродовж XVIII – XIX ст. були не до кінця продумані, не виважені владними структурами. Складається враження, що карта України у досліджуваний період нагадує мозаїку чи навіть пазл, який складеться чи не складеться за тих чи інших умов чи обставин, указів та постанов.

Освоєння Південного Сходу України «новим» населенням впливало і на формування відповідної моделі поведінки. Значна частина поселенців не була автохтонним населенням. Вони з тих чи інших причин прийняли так званий «виклик нових земель» і люди, що сюди переселилися, були змушені шукати шляхи адаптації до нових реалій. Новоприбулі старообрядці були носіями певної культури, яку оберігали і нікому не давали втрутитися. Влада намагалася якомога швидше залучити старообрядців в економічне та суспільне життя держави, тому і надавала їм різноманітні пільги. Впродовж досліджуваного періоду ставлення до них постійно змінювалось, проте це суттєво не повпливало на їх чисельність, яка стабільно збільшувалася. Прискіплива увага з боку влади та церкви позначилась на житті старообрядницьких громад. Заборони, переслідування, контроль – і це не весь перелік заходів, які вживалися до цих переселенців.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ ТА ОФІЦІЙНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЩОДО СТАРООБРЯДЦІВ

3.1. Утиски старообрядницьких громад з боку російської влади

Російська православна церква із прийняттям у X ст. християнства за грецьким обрядом і аж до XVII ст. перебувала у відносному мирі та спокої. Реформи, які запропонував патріарх Никон, призвели до розколу церкви. Це спричинило появу суспільно-релігійного руху – старообрядців, старовірів або «древлеправославних» християн (так вони самі себе називали), розкольників (так вони фігурували в офіційних документах до початку XX ст.).

Взаємовідносини панівної церкви зі старообрядництвом дають можливість уникнути в майбутньому помилок при виробленні курсу державної політики та релігійних принципів. Релігійні, суспільно-політичні зміни, які відбулися в Московському царстві у XVII ст. залишили свій відбиток не лише в російській історії, а й отримали відображення у житті сусідніх, і не тільки держав. Ті старообрядці, які не могли залишатися в своїй країні, були змушені шукати притулок в інших державах. Проведена реформа церкви Патріархом Никоном у 1653 – 1660 рр. була здійснена з метою усунення розбіжностей між московським та грецьким православними обрядами. Її сутність полягала у встановленні єдиних стандартів у богослужбових чинах. Адже об'єднана російська церква не мала єдиного богослужбового чину і в цьому відрізнялася, на що і Никону постійно наголошували, і його послідовникам східні патріархи. У єдиної церкви мав бути єдиний культ. Головна проблема полягала в тому, що грецька церква, як і константинопольська, весь час змінювалися та модернізувалися, а російська тривалий час була закритою, не спроможною до змін не одне століття. Це було зумовлено і небажанням щось змінювати в системі богослужіння самими церковними діячами, і територіальною віддаленістю Москви від інших релігійних центрів. Водночас з цим були пов'язані наступні події: церковний собор 1666 – 1667 рр., відмова від будь-яких

нововведень, які запропонував Никон. Наслідком цих подій був розкол суспільства на прихильників старої та нової віри, примирення яких досі не відбулося.

Церковна політика Російської імперії не відзначалася толерантністю до старообрядництва. Слід відзначити, що ступінь поблажливості по відношенню до них у різні часи коливався від повного неприйняття до лібералізації. Владою застосовувалися радикальні заходи по відношенню до старообрядців, такі як: переслідування та гоніння, обкладення подвійним податком (1722 р.) [38, арк. 1-2], зобов'язання молитися за імператора (1738 р.) [180, с. 132], стягнення штрафу за носіння розкольницького одягу та бороди у розмірі 15-ти руб. (1743 р.) [39, арк. 111], обмеження виїзду з місць проживання (1745 р.) [180, с. 132]. Проте, незважаючи на жорстокі переслідування, старообрядництво протягом століття не тільки не припинило свого існування, але й активно поширювалося територією держави.

Історія заселення та соціально-економічного розвитку Південно-Східної України нерозривно пов'язані з її кліматичними та ландшафтними особливостями, наявністю корисних копалин, стратегічним географічним розташуванням, а також різноманітними політичними факторами, які впливають на культуру та економіку краю. Із моменту приєднання українських земель до складу Російської імперії влада чітко визначила напрямок щодо їх заселення російськими колоністами, створивши максимальні перепони для проникнення сюди українського населення [294, с. 115]. Необхідність заселення степових просторів сучасної території України останньої чверті XVIII ст., змусила Російську імперію в умовах гострого дефіциту організованої робочої сили піти на поступки по відношенню до старообрядців. Найбільш повно розуміння проблеми висловила Катерина II на спільній конференції Сенату і Святійшого Синоду 15 вересня 1763 р. Вважаючи недопустимими репресії щодо старообрядців, імператриця не вбачала шкоди державі, якщо частина її підданих належали до розколу. Прагнучи продемонструвати свою лояльність до них, у грудні

1763 р. Катериною II було ліквідовано Розкольницьку контору, а її повноваження передали канцеляріям місцевих цивільних чиновників [133, с. 462 – 463].

Катерина II 13 червня 1773 р. видала генеральний документ щодо релігійної політики в Російській імперії, в якому проголошувалося наступне: «Як Всевишній Бог на землі терпить всі віри, мови та сповідання, так і Її Величність ... і в цьому поступати зволить». Вирішення всіх питань, які були пов'язані з іншими віросповіданнями, були покладені на світську владу. Впровадженню віротерпимості, яке задекларувала імператриця, сприяла активна колонізаторська політика. Гарантії, які надавала влада призвели до активного переселення представників різних конфесій (роздача земель та податкові пільги). Керівництво держави готове було толерувати всі неправославні громади задля розширення та укріплення імперії [162, с. 41].

Імператриця доволі прагматично ставилася до колонізації Південно-Східної України, зокрема старобрядцями. Переселенці звільнялися від сплати податків і робіт на шість років, рекрутської повинності, податку на бороди, обов'язкового носіння, введеного у 1722 р. для старообрядців одягу – шипуна зі стоячим клеяним коміром, ферязі і облямівки з намистом. За указом 3 березня 1764 р. старообрядці звільнилися від подвійного оброку і тим самим зрівнялися у цьому відношенні з православними. Надані пільги і привілеї сприяли активізації заселення Південно-Східної України. Великий потік колонізації змусив російський уряд поселяти старообрядців окремими слободами, відокремлюючи їх від православного населення. Цей захід вважався одним із найбільш ефективних для упередження міжконфесійних міграцій [180, с. 133]. Їх запрошували селитися на правому березі річки Донець, на території так званої Української лінії. Як наслідок – старообрядці заселили басейн річки Бахмут та Бахмутську провінцію. Уже на кінець XVIII ст. на території нинішньої Запорізької області виникло декілька старообрядницьких громад. Старообрядці з Єлизаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії оселилися тут одразу після

знищення у 1775 р. Запорізької Січі з наступним вигнанням звідси козаків. Місцева влада за підтримки уряду масово запрошувала старовірів на південні терени, захищала та надавала їм виняткові пільги. Під час заселення південного регіону влада імперії свідомо віддавала перевагу у політиці колонізації південних територій іноземцям та росіянам над місцевим українським населенням. Росіяни, які тут були представлені переважно переселенцями-старообрядцями, мали явну перевагу на цих територіях над православними пануючої церкви [294, с. 115].

Послаблення позицій синодальної церкви на приєднаній території призвело до активізації церковно-релігійного життя старообрядницьких громад. У 1768 р. розпочалося будівництво старообрядницьких храмів, один з яких знаходився біля фортеці Св. Єлисавети, в Єлисавето-Подільській парафії. Це викликало різкий протест з боку церкви з огляду на можливість поширення розколу серед православного населення краю. У зв'язку з будівництвом церков Святійший Синод зобов'язав Гр. Потьомкіна вжити відповідних заходів і закрити церкви старообрядців. Тому Сенатом була підтримана пропозиція Синоду про зруйнування нових старообрядницьких храмів. Указами 1768 р. та 1778 р. будівництво храмів і каплиць старообрядців взагалі заборонялося. Богослужіння за старими обрядами дозволялося лише в раніше збудованих каплицях, без церковних дзвонів або в приватних будинках [153, с. 35].

Правління Катерини II стало часом безповоротної зміни державної політики щодо старообрядців, саме ж явище старої віри стало оцінюватися лише як релігійний феномен. Якщо у березні 1764 р. було встановлено різницю між поняттями «розкольник» та «старообрядець», то із 1782 р. на державному рівні офіційно було заборонено використовувати назву «розкольники» для зазначення в офіційних документах прихильників дониконівського православ'я. З цього часу за ними закріпилася назва «старообрядці». Звичайно, цей термін не відображає внутрішньої суті цього явища, проте вже не був таким образливим для його прихильників. Того ж

року влада відмінила подвійне оподаткування старообрядців [294, с. 116]. Російська імперія дуже вдало використовувала досвід старовірів набутий за століття гонінь. Ними був зроблений величезний внесок у розвиток південних регіонів, включення яких до імперії відбувалося протягом другої половини XVIII ст. Греки і старообрядці дали поштовх до розвитку в деяких місцях торгової, промислової та ремісничої діяльності (наприклад, в Єлисаветграді, де була грецька громада, а останні становили половину всіх жителів) [89, с. 117]. Ще в 1762 р. їм було надано виключне право торгівлі біля фортеці Святої Єлисавети. Конкуренцію старообрядцям у цій справі складала лише греки, які також мали у цих місцях особливий статус [294, с. 130].

Ліберальне ставлення до інакомислячих в Російській імперії в перші роки правління Олександра I не поширювалося на старообрядців. Із 1803 р. в офіційних паперах знову з'являється назва «розкольники». Ще на початку XIX ст. влада остаточно переконалась у безперспективності виключно каральних заходів по відношенню до старообрядців. Тож указом 21 лютого 1803 р. імператор заборонив переслідування старообрядців за релігійні погляди та наголосив на «недопущенні насильства совісті» [139, с. 470]. Посиленню контролю за ними сприяв указ від 18 червня 1812 р. «Про негласний збір відомостей про кількість розкольників» [3, арк 4]. 7 травня 1812 р. Комітет Міністрів відмовив старообрядцям у дозволі на будівництво каплиць на кладовищах [180, с. 138]. Друга половина правління Олександра I характеризувалася трансформацією політики щодо старообрядництва. На початку 1820-х рр. було закладено новий принцип взаємовідносин держави та прихильників старої віри. Положення старообрядців визначалося владою за ступенем їх шкідливості для суспільства, особливостей віровчень, приналежності до тієї чи іншої старообрядницької згоди або толку. Фундаментом їх класифікації вважалися відмова від шлюбу та відкидання молитви за царя [294, с. 137-138]. Характеризуючи діяльність імператора Олександра I у релігійній сфері, І.І. Лиман пропонує розглядати її як

шукання правителем системи поглядів, яка б найбільше узгоджувалася з його особистим внутрішнім світом. У той же час Олександр I робив пошуки щодо розширення релігійної ідеології серед населення імперії. І православна церква з цієї системи не випадала [252, с. 19].

Нововведення в церковній політиці Російської імперії з'явилися за наступного імператора – Миколи I. Він започаткував своєрідну авторитарну модель взаємовідносин, а політика щодо старообрядців характеризувалася як значно жорстокіша. За тридцять років правління вийшло 495 таємних постанов, за якими старообрядців та сектантів переслідували, віддавали в солдати, засуджували до тюремного ув'язнення. Причиною такого «охолодження» стосунків стали різкі зміни внутрішньої політики в державі, що знайшли своє відображення й у сфері релігійного життя. Уже в 1826 р. перші укази імператора обмежували діяльність старообрядців: їм дозволялося проводити богослужіння тільки в раніше збудованих каплицях, але без престолів, хрестів та дзвонів; заборонялося відправляти богослужіння у приватних будинках. Не дозволялося будувати або ремонтувати церкви. Непридатні для богослужіння храми належало опечатати для подальшого знесення [153, с. 44].

Спеціальні таємні комітети для впровадження дієвих заходів для боротьби зі старообрядництвом були утворені у 1825, 1831 та в 1853 рр. Створювалися також спеціальні комісії у губерніях, які були особливо «заражені» і мали наVERTати старообрядців до православ'я. Перехрещення часто відбувалося силоміць, а тих, хто особливо чинив опір, відправляли у заслання чи до монастирів. Проте, Комітет міністрів 9 січня 1826 р. наказав губернаторам не переслідувати старообрядців за відправлення треб, а лише стежити, щоб вони не затягували нікого в розкол. Дещо пізніше дане розпорядження підтверджувалося кілька разів, проте було з ремаркою, щоб про нього нічого не знали старообрядці. Указ від 10 травня 1827 р. забороняв старообрядницьким священникам переїздити з місця на місце для здійснення

духовних потреб, у разі ж його порушення – «чинити з ними, як з волоцюгами» [162, с. 44].

У 1842 р. вийшла чергова заборона відкривати нові старообрядницькі молитовні: богослужіння дозволялися лише в храмах, збудованих до 17 вересня 1826 р. [153, с. 60]. Зазнали обмежень і громадянські права старообрядців: їм заборонили виступати свідками у кримінальних і цивільних справах проти православних, отримувати свідоцтва про навчання дітей в гімназіях, вступати до університетів (1839 р.). Обмежувалося право запису старообрядців до купецьких гільдій. Зайняття ними виборних посад ускладнювалося вимогою прийняття присяги в православних храмах (1836 р.). Із 1827 р. губернаторів зобов'язали надавати відомості про ситуацію з розколом у підлеглих губерніях до Міністерства внутрішніх справ [180, с. 138].

Церковну політику Миколи I також не варто оцінювати однозначно негативно. Саме в цей період започатковано вивчення розколу як суспільного явища. Експедиції, організовані Міністерством внутрішніх справ, вивчали різноманітні аспекти існування старообрядництва, що дозволило скласти достатньо об'ємні висновки, використані в подальшому при формуванні церковної політики за наступного імператора Олександра II. Так, німецький барон, економіст і юрист, дослідник аграрних відносин у Росії та Пруссії Август Людвіг Гакстгаузен з дозволу Миколи I у 1843 р. здійснив подорож землями Російської імперії: побував у містах сучасної Росії – Великому Устюзі та Вологді. Також відвідав Харківську, Катеринославську, Херсонську, Подільську, Волинську, Київську та Чернігівську губернії, Крим та Одесу. Гакстгаузен зазначав, що вже Петро I припинив переслідування власне старообрядців (їх зовсім несправедливо називають єретиками). Коли стало відомо, що вони були причетні до стрілецького бунту, він обіклав їх подвійними податками, але надалі це було скасовано [100, с. 137].

Боротьба з прихильниками старообрядництва, яка активно здійснювалася за правління імператора Миколи I, зазнала поразки.

Старовіри, вкотре відчувши на собі утиски та переслідування, вдавались до втеч на землі, недосяжні для поліції та таємних державних органів або приховували свої релігійні погляди. У результаті лише ускладнювався підрахунок їх кількості. За офіційними даними, у 1825 р. у Російській імперії нараховувалось 827 тис. старообрядців. До єдиновір'я перейшло близько 1 млн. осіб протягом наступних 25 років. Незважаючи на таку масовість «переходу», станом на 1851 р. офіційно старообрядцями залишались 750 тис. осіб. Дані цифри яскраво свідчать, що політика переслідування старої віри знову не дала жодних результатів. Кількість старообрядців збільшувалась й ареал їхнього розселення лише зростав [294, с. 150].

18 лютого 1853 р. вийшло особливе розпорядження «Про заснування особливого комітету для перегляду постанов про розкольників». Його завданнями були перегляд колишнього законодавства про старообрядців і складання «основного проекту правил, які служили б на майбутнє керівництвом при всіх адміністративних розпорядженнях і в судових справах». Пізніше до складу комітету вирішили включити представника духовенства – одеського митрополита Інокентія. Таким чином було зроблено ще одну спробу впорядкувати законодавство, яке стосувалося старообрядницького питання [163, с. 8].

На фоні загальної лібералізації суспільного життя Російської імперії, внаслідок Великих реформ розпочався процес пошуку шляхів розв'язання цієї проблеми. Згідно з Циркуляром Міністерства юстиції від 11 вересня 1859 р. приходському духовенству було заборонено звертатися до влади із вимогами чи наклепами на старообрядців, ті старообрядці, які ними являлися від народження, а не перейшли із православ'я, – не переслідувалися [42, арк. 2]. 4 жовтня 1863 р. Міністерство внутрішніх справ представило імператору доповідну записку відносно становища старообрядців та сектантів, головні постулати якої повторювали колишні постанови щодо їх поділу за ступенем «шкідливості» [63, с. 14]. У лютому 1864 р. було створено Особливий тимчасовий комітет у справах старообрядців під керівництвом

міністра юстиції В.М. Паніна. Членами комітету були три представники духовного відомства та сім вищих чиновників від світської влади, серед них міністр внутрішніх справ, міністр юстиції, обер-прокурор Святішого Синоду. Завданням цього комітету було створення ефективної системи дій щодо старообрядницьких громад. На першому етапі необхідно було класифікувати толки та згоди. Вирішено було виділити дві групи сект: більш-менш шкідливі на підставі цивільних та канонічних ознак. Кожна з них наділялася певним спектром цивільних та церковних прав. По-перше, комітет ухвалив рішення про допуск старообрядців до громадських посад із застереженням, щоб помічник обов'язково мав бути прихильником офіційної церкви. По-друге, нагороди могли отримувати лише представники менш шкідливих сект і лише після повідомлення імператору, який приймав рішення на власний розсуд. По-третє, були зроблені поступки і в економічній сфері, старообрядцям менш шкідливих сект було дозволено записуватися в гільдії та здійснювати торгівлю на загальних підставах. Також позитивно було вирішено питання про освіту, проте навчання мало відбуватися лише під наглядом уряду. Міністерство народної освіти контролювало діяльність шкіл де навчалися грамотності представники менш шкідливих сект, проте не допускалося релігійного навчання за правилами цих сект. Однак на практиці для фактичного відкриття шкіл існувало багато перешкод. Питання шлюбів у старообрядців не було вирішено на засіданнях даного Комітету [163, с. 8-9].

Передбачалося надавати дозвіл на вінчання у православній церкві, без вимагання показань про віросповідання православними священниками. Обговорюючи питання про молитовні, Комітет 1864 р. визнав можливим легалізацію древлеправославного богослужіння «як у молитовних будинках, так і в приватних, і на цвинтарях, щоб вони не збиралися таємно» [67, с. 17]. Ремонт каплиць мав погоджуватися з губернським керівництвом, відкриття раніше опечатаних храмів – з Міністерством внутрішніх справ. Комітет пропонував залишити існуючі заборони для старообрядців на хресні ходи, публічні процесії, молитви на вулицях і майданах, відкрите носіння ікон.

Результатом дії сенаторської комісії стало доповнення до Закону 1874 р., «Височайше затверджене» 3 травня 1883 р. «Міркування Державної Ради про дарування розкольникам деяких громадянських прав та по відправленню духовних треб», за якими дозволялося «розкольникам всіх сект здійснювати духовні треби та богослужіння за обрядами не тільки у приватних будинках, а й в спеціально призначених для цього будівлях», за умови дотримання загальних правил благочиння та громадського порядку [354, с. 561-563].

У 1875 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено комісію щодо розробки законодавчої бази для старообрядців. На основі напрацьованих комісією проектів – 3 травня 1883 р. було затверджено закон «Про дарування розкольникам деяких прав цивільних та з відправлення духовних потреб». Цей закон передбачав надання дозволу на будівництво та ремонт молитовних будинків за умови, що вони не будуть мати зовнішнього вигляду православного храму (особливо це стосувалося наявності дзвіниць) та здійснювати церковну службу за старими обрядами. Він також містив значні застереження, згідно з якими у кожному конкретному випадку необхідно було отримати дозвіл Міністерства. Звичайно реалізацію передбачених прав це застереження робило фактично неможливою. Водночас ще в 1876 р. було встановлено, що старообрядці не переслідувалися за своє релігійне переконання, але несли покарання за навернення до старої віри православних. Олександр III (1881 – 1894 рр.) здійснив спробу наділити їх певними правами. У травні 1883 р. імператор видав закон, відповідно до якого старообрядці отримували громадянські права на заняття торгівлею та промисловістю, та право на одержання дозвільних документів на загальних підставах. Значні обмежувальні заходи попередніх років продовжували діяти, їх ніхто не збирався скасовувати [294, с. 155-156]. Тому із проголошенням указу імператора старообрядницькі громади не отримали повну свободу віри. Суворо заборонялися і переслідувалися поліцією хресні ходи, публічне носіння ікон вулицями. Міністерство внутрішніх справ у циркулярних

пропозиціях «від 21 липня 1883 р., 12 жовтня 1885 р., 23 грудня 1888 р., 15 листопада 1895 р., роз'яснюючи закон від 3 травня 1883 р., вказувало всім губернаторам на необхідність «строго слідкувати за недопущенням громадського виказу розколу, а в разі помічених порушень винні у цьому негайно мали бути передані законній відповідальності» [163, с. 9].

Також старообрядці у 1882 р. отримали дозвіл здійснювати богослужіння та облаштовувати власні молитовні будинки. Проте цей документ мав видаватися обер-прокурором Святійшого Синоду та Міністерством внутрішніх справ [43, арк. 2]. А вони, зрозуміло, не поспішали це робити. Тому фактично всі спроби демократизації стосунків із старообрядцями були буквально зведені нанівець чиновниками різного рівня. Головним протиріччям релігійної політики часів діяльності обер-прокурора К.П. Побєдоносцева та правління Олександра III, як зазначає О.С. Євдєєва, полягало в тому, що влада всіляко намагалася з одного боку активізувати діяльність церкви, а з іншого – обмежувала її самостійність через жорсткий контроль. Це лише призвело до поглиблення у православній церкві вже існуючих кризових явищ [162, с. 48].

У XIX ст. розпочинати процедуру кримінального переслідування старообрядців мали право не лише судові органи, а й органи адміністративної влади на місцях, такі як МВС, військові та цивільні губернатори. Губернатори могли особисто звинувачувати у відступі від православ'я, ґрунтуючись на рапортах і доповідних записках губернських чиновників, а також будь-яких інших документах, що містили подібну інформацію. Слідчі заходи у повітових містах із питань розколу проводили справники. До їх компетенції також входило затримання, звинувачення, збирання свідчень у свідків та проведення допиту осіб, підозрюваних у відступі від православної віри на користь старообрядництва. Для більших розслідувань у губернії прямували чиновники з особливих доручень із МВС. Зокрема П.І. Мельников неодноразово проводив численні слідчі заходи у Нижегородській губернії [163, с. 9].

Прихід до влади Миколи II (1894 – 1917 рр.) знаменував зміни у релігійному житті держави. Відбувалося наростання революційних настроїв у суспільстві, які змусили імператора робити певні кроки на шляху до отримання свободи віросповідання, відокремлення церкви від держави, припинення ідеологічних переслідувань. Маніфестом від 26 лютого 1903 р. підтверджувалася панівна роль православної церкви. Водночас представники різних конфесій отримували право вільно відправляти службу за своїми обрядами. Непослідовна політика влади фактично не могла змінити становища старообрядців та надати їм утвердження свободи релігійних культів. Наступні зміни для старообрядців вже закріпилися в указі від 12 грудня 1904 р., де було оприлюднено низку наказів, направлених на подолання утисків у релігійній сфері [47, арк. 3]. Міністрам було запропоновано розглянути питання про засади віротерпимості. Передбачалося адміністративним шляхом усунути релігійний тиск на представників інославних та іновірних сповідань. Розпочався період реформування віросповідного законодавства імперії, активність якого припала на 1904 – 1906 рр. [162, с. 50].

Указ від 17 квітня 1905 р. «Про віросповідні основи віротерпимості старообрядців та сектантів» став логічним продовженням указу від 12 грудня 1904 р. [47, арк. 2]. Згідно нього старообрядці отримали право здійснювати громадські богомоління, споруджувати та ремонтувати молитовні будинки [47, арк. 3-3 зв.]. Згідно з указом старообрядці отримали дозвіл офіційно мати свої скити та окремі цвинтарі, дозвіл називатися «громадою». Це їм гарантувало право на володіння нерухомим та рухомим майном, право відкривати школи та засновувати богоугодні заклади. Також старообрядницькі громади прирівнювалися до православних приходів та отримували статус юридичної особи. Цей же указ у громадсько-правовій практиці офіційно запровадив використання терміну «старообрядництво». У ньому зазначалося: «Присвоїти назву старообрядців, замінивши нею назву розкольники, що нині використовується, усім послідовникам толків та згод,

які приймають основні догмати Церкви Православної, але не визнають деяких прийнятих Нею обрядів та відправляють своє богослужіння за стародруками» [294, с. 160-161]. 17 жовтня 1905 р. вийшов Маніфест «Про дарування населенню непорушних основ громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок», який надав широкі віросповідні права старообрядцям і сектантам [180, с. 146]. Визнання за громадами старообрядців права ведення книг реєстрації народжень, шлюбів та смертей відбулося згідно з указом «Про порядок утворення та діяльності старообрядницьких та сектантських общин» від 17 жовтня 1906 р. Ведення метричних документів покладался на духовенство та настоятелів цих громад [294, с. 160-161]. Хоч старообрядці й отримали достатньо широкі права, проте до 1917 р. влада всіляко намагалася їх контролювати, наскільки це було можливо, і продовжувала вести жорстку політику щодо неухильного дотримання законів та циркулярів. Так, у донесеннях помічника начальника Катеринославського губерньського жандармського управління в Олександрівському та Павлоградському повітах від 4 грудня 1909 р. повітовим чиновником зроблений детальний звіт щодо чисельності жителів зазначених повітів, їх місць проживання та приналежність до старообрядців та сектантів [41, арк. 249-250]. Міністр внутрішніх справ П.А. Столипін у повідомленні Миколі II зазначав, що від 20 квітня 1896 р. старообрядницьким духовним особам дозволено носити наперсні хрести затвердженого зразка. Проте, згідно указу Міністерства 21 грудня 1910 р., наперсні хрести могли носити виключно єпархіальне духовне керівництво, монахи та біле православне духовенство. Згідно з цим, старообрядницькі духовні особи позбавлялися права носити наперсні хрести того зразка, який був затверджений для ієреїв православної церкви [48, арк. 191].

Звичайно, Лютнева революція 1917 р. змінила відношення влади до старообрядців. У Декларації від 3 березня 1917 р., виданій Тимчасовим урядом, владою було обіцяно проголошення релігійних свобод та законну

діяльність релігійних організацій. Намічені реформи передбачали: відміну віросповідних обмежень, забезпечення рівності громадян незалежно від конфесійної приналежності; відміну обов'язкового викладання у навчальних закладах Закону Божого; зняття обмежень щодо діяльності старообрядців, протестантських та інших релігійних об'єднань [175, с. 107]. Проте цим задумам не судилося збутися. Знову відбулася зміна влади і з часом більшовики ліквідували будь-яку релігійну свободу та діяльність релігійних громад та об'єднань на території України.

Таким чином, у житті старообрядницьких громад вирішальну роль відігравала політика уряду. Тобто, благополуччя чи неспроможність старообрядців залежали цілком від волі імператора. Кожен наступний монарх діяв по відношенню до громад старовірів зовсім не так як його попередник. Жодної послідовної лінії управління імперією династії Романових годі було й шукати. Від другої половини XVIII ст. з боку держави зроблені спроби щодо встановлення контролю над добровільним переселенням старообрядців. Вони стали частиною колонізаторської політики освоєних нових земель імперії. Уряд стимулював повернення їх із-за кордону, з різних куточків імперії та надавав їм пільги у разі заселення ними нових територій. У старообрядців зник традиційний фактор переселення – гоніння за сповідання старої віри. Він був спрямований як до відомих районів, так і до нових для них земель.

3.2. Протистояння державної православної церкви та старообрядницьких громад

Церква теж не стояла осторонь державної політики щодо старообрядців і всіяко намагалася повернути останніх до офіційної православної церкви через єдиновір'я. Його принципи були розроблені наприкінці XVII ст., а на початку XIX ст. правила єдиновір'я вже затвердила вища церковна влада та уряд. Вся сутність цих правил полягала у підпорядкуванні офіційній церкві старообрядництва в організаційному відношенні (звіт перед єпархією, призначення священників тощо) при збереженні основних правил

старообрядницької служби (проводилося богослужіння священниками панівної церкви за старообрядницькими книгами) [178, с. 267].

Зазначене питання, на думку О.В. Бельського, виявилось недостатньо вивченим не тільки у ХІХ, але й у ХХ століттях. Сучасні ж дослідники відносять час появи єдиновірства до ініціатив старообрядницького ченця Никодима, Гр. Потьомкіна й Катерини ІІ. «Ще у 1783 р. стародубські розкольники на чолі з іноком Никодимом побажали воз'єднатися з православною церквою. Никодим підготував та передав у квітні 1783 р. до Святійшого Синоду та Гр. Потьомкіну прохання від 1500 старообрядців» [174, с. 88]. Це судження підтримує і Ф.Є. Мельников та вказує наступне: « у 1770 – 1780-х рр. у стародубських слободах проживав інок Никодим, який був у достатньо близьких відносинах із князем Потьомкіним та графом Румянцевим-Задунайським. Він вирішив за їх допомогою отримати для старообрядців свого єпископа та надати йому право здійснювати богослужіння за старопечатними книгами» [174, с. 89].

Уперше було підняте питання стосовно єдиновір'я у Південно-Східній Україні старообрядцями слободи Знаменка Єлисаветградського повіту. Старовіри звернулися до архієпископа Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити побудувати їм свою церкву, використовувати під час богослужіння стародруки та обирати священника із свого середовища. На звернення він начебто погодився. Однак поставив вимоги: старовіри мали зректися розколу й перейти до офіційного православ'я. Старообрядці на це не наважилися. Так спроба переходу до єдиновір'я у них нічим і не завершилася [101, с. 26].

Ситуація докорінно змінилася через кілька років. 6 серпня 1779 р. місце архієпископа Булгаріса зайняв архієпископ словенський Никифор (Феотокі), який був обізнаний з досвідом католицької церкви. Спочатку він продовжував політку навернення окремих старообрядців у православ'я, знайомився літературою, із виданнями «Стоглавого собору». 25 березня 1780 р. він звернувся до старообрядців з «Окружним посланием ко всем

именующим себя староверами в Славянской и Херсонской епархии обитающим» із закликом до повернення в «надра» православної церкви [174, с. 92]. Проте його спроби не увінчалися успіхом.

Імовірно, у квітні – червні 1780 р. у владики Никифора, який продовжував шукати шляхи розв’язання проблеми, з’явилася нова ідея про часткове визнання прав старообрядців на богослужіння за звичним для них способом за умови укладення ними своєї угоди. Це дало б змогу поставити їх під твердий контроль з боку церкви та держави [174, с. 92]. Знову ж староівіри слободи Знаменка звернулися з тим самим проханням до Никифора, як і до його попередника. Вони визнавали грецьку церкву істинною та відрікалися від розкольніцьких поглядів та дій. Всі її обряди, догмати і таїнства мали відповідати Слову Божиєму, переказам святих апостолів та рішеннями семи вселенських соборів, а ті, які знаходилися поза догматами греко-російської церкв, визнавалися шкідливими». Старообрядці також просили архієпископа зберегти старі книги та обряди «заради німечиних і недостатньо розважливих» [120, с. 155]. У розвиток ухваленого рішення архієпископ у липні того ж року прибув до Єлисаветграда, де разом з протоієреєм Димитрієм (Смолодовичем) відвідав старообрядницьку каплицю міста, проводив бесіди з вірянами, обіцяв сприяти перетворенню каплиці на повноцінну церкву та появі своїх священників. Такі ж бесіди він здійснював і в інших місцях. Йому, зрештою, почали вірити [157, с. 183; 174, с. 92]. У листі Д. Смолдовичу від 16 лютого 1780 р. Никифор зазначав, що згідно з побажаннями старообрядців усе населення слободи у кількості 100 осіб було освячено в єдиновір’я. Тому протоірей був відправлений до Єлисаветграда для того, щоб бути для нових вірян вчителем, проповідником та священником. Старообрядців, які перейшли в єдиновір’я, Феотокі порівнював з деревами маслини, які слід було посадити та проростити. Архієпископ зазначав, що молоді душі старообрядців є тими деревцями, які він і доручив протоіерею плекати та леліяти [92, с. 130-131]. Його успіхи відзначили і самі найнепримиренніші старообрядці. На це вказує лист одного

із них від 16 липня 1780 р.: «із Єлисаветграда писав мені племінник про те, що до міста приїздив архієпископ Слов'янський та Херсонський Никифор та вмовляв людей перейти під своє благословення та обнадіював їх, що дозволить із каплиці освятити церкву». Також архієпископ приїхав у Знам'янку та викрав місцевих жителів, щоб вони прийняли від нього священника та освятили церкву» [174, с. 92-93].

Закріплюючи успіх юридично, у лютому 1781 р. він особливою грамотою дозволив старообрядцям, які прийняли єдиновірство, відкрити у с. Знам'янка свою церкву й відправляти там богослужіння. На Богородицьку церкву (на честь Знамення Пресвятої Богородиці) була освячена дерев'яна каплиця, побудована 1776 р. У 1810 р. на її місці було споруджено кам'яний храм. Гр. Потьомкін підтримав зусилля старообрядців щодо їх церкви. У результаті в єдиновірство переходили вже сотнями будинків і цілими селами, також просили собі законного священства. У Новоросію потягнулися старообрядці з інших районів Росії, у тому числі зі Стародуб'я. Рух єдиновірства виявився наскільки популярним, що крім попівців, до православної церкви почали повертатися і, зазвичай, непримиренні безпопівці (слобода Злинка) [174, с. 93].

Саме архієпископ Никифор став одним із перших, хто зайнявся поширенням єдиновір'я. У миру граф Микола Степанович Феотокіс (1731 – 1800 рр.) управляв єпархією з 6 серпня 1779 р. до 9 вересня 1786 р. Був греком за походженням, здобував освіту в Італії, де вивчав математику, експериментальну фізику й астрономію. Прийняв постриг у 1748 р. у храмі Афону. У 1757 – 1765 рр. він працював в гімназії Корфу. Був запрошений на посаду ректора та викладача в Яссах молдавським володарем Григорієм Гікою. Побував у Єгипті та Палестині. Із 1776 р. був призначений на посаду ректора Полтавського духовного училища. У сан архієпископа Никифор Феотокіс був посвячений 16 серпня 1779 р. Резиденцією став Полтавський монастир [277, с. 44].

Утім Петербург не сприйняв такого самоуправства єрхієпископа, яке

йшло врозріз із державною політикою. У вищих церковних колах навіть була думка скасувати рішення Никифора. Правда, центральна духовна влада побоювалася хвилювань серед старообрядців і на цей крок не пішла, тож справа була замовчана. Однак інші старообрядці, які були знайомі з досвідом знаменців пішли далі в своїх бажаннях та намірах. Більше півтори тисячі старообрядців у 1783 р. підписали петицію до Синоду, в якій фактично містилося звернення, щоб створити автономну церкву із власним архієреєм у складі православної; певної унії між старообрядництвом та офіційним православ'ям. Відповідну записку Гр. Потьомкіним передав імператриці. Катерина II не була готова до радикального кроку, який був запропонований. Тому вона доручила Гр. Потьомкіну зробити так, щоб «вівці були цілі, а вовки ситі». Як наслідок, власного архієрея старообрядці так і не отримали. Це не зупинило Григорія Олександровича в прагненні щодо створення належних умов для переселення старообрядців на Південь і невиїзду тих, хто вже тут проживав. Важливі заходи були вжиті щодо влаштування Корсунського монастиря, який мав стати єдиновірським.

Уже в 1787 р. на лівому березі Дніпра в урочищі Карай-Дубіна, розташованому у Таврійській області, почалося будівництво монастиря. Корсунський монастир (так він називався) тривалий час був центром старообрядців і дійсно спровокував їх масову міграцію на південь. Своє важливе становище він зберігав тривалий час, але всіх надій вірян виправдати не зміг. Натомість рух остаточно не оформився, не був об'єднаний в якусь організацію, не врегульовані остаточно відносини із владними структурами і церквою. Прийняті рішення щодо цього монастиря були досить двозначними і половинчастими, натякали на подальший розвиток [174, с. 100].

Відтік старообрядницького населення до Таврійської області серйозно стурбував керівників губерній та округів. Скарги старообрядців про те, що їх не відпускають згадуються в листі Гр. Потьомкіну та І. Бібікову із Новгород-Сіверського намісництва від 25 червня 1787 р. Влада була готова на місцях

дозволяти перехід в єдиновірство, тільки щоб утримати старообрядців від міграції. Так, наприклад, у 1797 р. казанський архієпископ Амбросій освятив старообрядцям церкву і призначив священника для відправлення служб за стародруками. Дозволили перехід для старообрядців м. Санкт-Петербурга, Іркутської, Чернігівської, Херсонської й інших губерній, вирішувалося також це питання щодо Нижегородської губернії [174, с. 100-101]. Іншим негативним фактором виявилася віддаленість нового центру єдиновірства, Корсунського монастиря, як від центрів держави (Санкт-Петербург, Москва і Київ), так і від центрів традиційного старообрядництва (Ветка, Стародуб'я, Іргиз, Керженець, Рогозький та Преображенський цвинтарі у Москві, Помор'я, гирло Дунаю, Єлисаветград). До того ж, у 1791 р. помер князь Гр. Потьомкін, який був захисником цього єдиновірського монастиря [174, с. 101].

Єдиновірство все далі поширювалося в імперії в цілому, так і як на півдні України. Правління Павла I було більш сприятливим для цього. Своім указом 1798 р. монарх дозволив Синоду створювати єдиновірські парафії без доповіді імператору. Виданий указ лише стосовно Нижегородської єпархії створив прецедент і поширювався вже на всю державу. Вже наступного року Синод для забезпечення громадського спокою та з метою поширення єдиновірства заборонив єпархіальним архієреям відбирати у старообрядців стародруки, якщо останні не містили положень, які могли зневажати офіційну церкву та її обряди. Імператор Павло I 27 жовтня 1800 р. затвердив складені митрополитом Московським Платоном «Пункти або правила єдиновірства». Цей день і вважається днем народження єдиновірства в Росії [255, с. 357]. Зростанню добробуту старообрядницьких громад у більшій мірі сприяла й та обставина, що з 1811 р. уряд не тільки перестав переслідувати старообрядців, а й надав певні релігійні права в рамках статусу «терпимої віри» [172, с. 84]. З кінця 1820-х рр. активно насаджувалося єдиновір'я з метою швидкого переводу старообрядців до новообрядництва. Умови єдиновір'я ставали більш жорсткими, призначені архієреєм священники,

вороже ставилися до старообрядництва та докладали зусилля для швидкого запровадження новообрядницьких обрядів та звичаїв. Задля точності у відмінності сект, була прийнята постанова від 12 квітня 1837 р. про те, що у подальшому старообрядців, які не погоджувалися на такі умови єдиновір'я, називати «розкольниками попівської секти» [209, с. 97].

У 1846 р. в с. Біла Криниця на Буковині (тоді територія Австрійської імперії, зараз – Чернівецька обл., Україна) була організована спеціальна старообрядницька єпархія (Білокриницька або Австрійська) на чолі з колишнім митрополитом Босносараєвським Амвросієм. Ця єпархія надавала священників для старообрядницьких громад Російської імперії (де представники цього толку у старообрядництві становили понад 2/3 всіх прихильників) та інших держав. Цей легальний статус і права стали головними сходами до поступового підпорядкування державі старообрядницьких громад, з усіма наслідками, що звідси випливають [172, с. 84]. Так, 1902 р. у залі Катеринославської духовної семінарії відбулася бесіда представників офіційного духовенства зі старообрядцями австрійського толку. Священник Є. Овсянников виступив із промовою, де вказував на те, що наскільки ґрунтовні претензії даних старообрядців австрійського толку, так званої Білокриницької ієрархії, чи можуть вони ввійти до православної церкви в існуючому сані [107, с. 627].

Продовжив справу із залучення старообрядців до єдиновірства капітан російського генштабу В. Павлович. Після обстеження Бахмутського та Слов'яносербського повітів у 1860 р він доповідав наступне: «Старообрядці проживають переважно у Слав'яносербському повіті Катеринославської губернії, у селищах Городище та Оріхів. Усього старообрядців налічувалося 4965 душ обох статей. Упертість старообрядців, незмінність їх правил та обрядів, відмінний устрій та характер кожного із толків, стало причиною того, що до цих пір всі вони, не дивлячись на всі зусилля влади, так і не повернулися до офіційної православної церкви. Вони вже тривалий час переслідувалися владою, а відтак не могли поширювати свої помилкові

правила на інших жителів, а тільки між собою складали одне тісне нерозривне братство, яке твердо чинило опір введенню православ'я» [94, с. 134].

У метричних книгах реєстрації народжень Хрестовоздвиженської Єдиновірської церкви посаду Крюків Кременчуцького повіту Полтавської губернії обов'язково фіксувалися імена та віросповідання батьків новонароджених дітей. Так, наприклад 1857 р. у записах фігурують і батьки, які сповідували православ'я [36, арк. 1 зв., 2 зв., 12 зв.] так і батьки, які належали до «єдиновірського сповідання» [36, арк. 12 зв., 13]. Із 1859 по 1867 рр. у графі «батьки» внесені записи засвідчували, що вони належать до єдиновірців [36, арк. 15-15 зв., 16, 17 зв., 18, 19-19 зв., 20,-20 зв., 21 зв., 22]. А 1890 р. та 1896 р. священники П. Богданович та К. Сокологорський вносили до метричних книг записи про батьків народжених дітей, як такі, що сповідували православ'я [37, арк. 7 зв., 13 зв., 19 зв., 26 зв., 32 зв., 41 зв., 55 зв., 61 зв., 69 зв.]. Із цього можна зробити висновок, що самі священники не мали чітких вказівок єпархіального керівництва і не знали, як правильно вести метричні книги. Саме тому відбулася плутанина у документах.

У Херсонській єпархії, як зазначали «Херсонські єпархіальні відомості», у 1860 р. були вільні вакансії при єдиновірських церквах – священника до селища Червоний Яр при Благовіщенській церкві; диякона в селищі Ровному при Богородицькій церкві; дяка в м. Херсоні при Богородицькій церкві [155, с. 85], у м. Єлисаветграді при Преображенській та Покровській церквах, у Херсонському поселенні при церквах у м. Новогеоргієвську [155, с. 86]; паламаря в м. Миколаєві при церкві, у поселенні Стецівці при церквах: у м. Новогеоргієвську при Воскресенській і Покровській церквах [155, с. 87]. Наявність подібних вакансій засвідчує те, що суспільство потребувало таких священнослужителів для служби при єдиновірських храмах.

Відомо, що 1897 р. у с. Привільному Херсонської губернії святкували століття переходу мешканців низки старообрядницьких громад в єдиновір'я.

А в 1810 р. між єдиновірцями, які були здебільшого росіянами, та українцями, що проживали в цьому селищі, виник конфлікт. Українці не мали власної церкви, тому богослужіння проводили у старообрядницькій. Це не сподобалося вірянам та їх священнику. Загострила цю проблему заява благочинного Єлисаветградської єдиновірської церкви Кіндрата Парфенова, який після закінчення літургії порекомендував українцям забиратися зі старообрядницької церкви разом із своїм церковним майном. Українці з цього приводу надіслали рапорт до Херсонського духовного правління. У відповідь на цей рапорт правління зазначило, що протоієрей К. Парфенов мав примирити єдиновірців та українців та проводити службу в одній церкві, поки останні не побудують власної [209, с. 99].

Поряд із єдиновір'ям значно активізувалася серед старообрядців і місіонерська діяльність. Імператор Микола I скасував запроваджені його попередниками правила, що послаблювали переслідування православних священників, які приєднувалися до старообрядництва. Так, старообрядці почали відчувати нестачу у священнослужителях. Це підштовхувало їх до єдиновірства. Матеріальний стан єдиновірського духовенства був поліпшений низкою іменних указів. Так, у 1843 р. оклади єдиновірських священників, які працювали на гірничих заводах, були зрівняні з окладами православних священників. Наступного року подібне рішення було прийняте щодо єдиновірських церковнослужителів гірничих заводів. Указ імператора від 8 червня 1846 р. було призначена платня єдиновірському диякону Воскресенської церкви м. Новогеоргіївська. Микола I у 1847 р. врегулював порядок виділення коштів на єдиновірські церкви в округах Новоросійського військового поселення та питання щодо утримання їхнього духовенства. Таким чином, архієреї отримали сприятливий ґрунт для діяльності по наверненню старообрядців до єдиновірства. Високу активність у цьому питанні проявили архієпископи Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов).

Архієпископ Гавриїл переконав прийняти єдиновірство часовених старообрядців Миколаєва. 1838 р. у Херсоні їхньому прикладу послідували

безпоповці. Буквально через 3 роки до офіційної церкви приєдналися 3537 старообрядців військового поселення Рівного, яким Розанов дозволив обрати священника серед свого оточення. Стала також єдиновірською старообрядницька Успенська церква в Одесі. Незабаром були приєднані старообрядці м. Новогеоргіївська, селищ Калинівка та Клинци [255, с. 359]. В останньому випадку архієпископ Гавриїл особисто переконав їх прийняти єдиновірство. Ще через рік були до єдиновірства були приєднані 644 елисаветградських старообрядців, а також жителів селища Красний Яр. Залучення старовірів до єдиновірства продовжувалося і в наступні роки. Разом з тим, єдиновірство розцінювалося як проміжний етап при переході від старообрядництва, яке не підтримувало зв'язків із офіційною церквою, до «панівної» віри. Тому й єдиновірські релігійні споруди зміцнювали свій статус. Так, Корсунський єдиновірський монастир був змінений на православний. Парафіяни деяких єдиновірських церков «вступали в повне однодумство з православною церквою». Проте, небезпечні симптоми для православ'я у міжконфесійній ситуації в середині XIX ст. прогресували. Єпархіальні архієреї та центральна влада розуміли це, запроваджували заходи щодо боротьби із поширенням старообрядництва. Саме останнє було серед причин створення Херсонського вікаріатства, місіонерського відділення при Херсонській семінарії з підготовки кадрів для боротьби зі старообрядництвом. У 1858 р. міністр внутрішніх справ наказав припинити переслідування щодо старообрядців за релігійними переконаннями, не допускаючи популяризацію ними свого вчення серед парафіян [255, с. 360]. Однак задумам офіційної церкви не судилося здійснитися. У 1859 р. старообрядців у Херсонській єпархії нараховувалося вже 3346 осіб [154, с. 4]. У Катеринославській єпархії у 1881 р. мешкало 7656 прихильників старообрядництва [99, с. 42]. А 1887 р. у цій же єпархії налічувалося 6900 старообрядців. Зменшення чисельності старообрядців за 6 років пов'язано із місіонерською діяльністю територією губернії, яка активно залучала старовірів до православ'я. У Звіті імператору губернатор відзначав особливу

«відданність старообрядців давньописаним іконам, обрядам предків та стародрукованим книгам». Старообрядців, які унаслідок копіткої роботи місіонерів прийняли православ'я налічувалося 70 осіб [114, с. 62].

Однак зазначений успіх не став тривалим. Уже через 7 років (1894 р.) старообрядців в губернії було понад 11600 осіб. Таким чином, зростання їх кількості за зовсім нетривалий період відбулося на 3300 осіб. Зокрема, безпопівців налічувалося 10800 осіб. Бахмутський повіт налічував з 26 безпопівців. Залучених до православ'я у губернії було – 33 старообрядця. На 1895 р. чисельність старообрядців у губернії зменшилася – на 2208 осіб. У Бахмутському повіті безпоповців налічувалося 62 людини [115, с. 83]. У зв'язку з виходом Маніфесту Миколи II 1905 р. священники Херсонської єпархії висловили своє занепокоєння, адже лєвова частка старообрядців єпархії належала до австрійського толку і при першій же нагоді прихильники єдиновірства під впливом старообрядців-австрійців поверталися до старої віри. Про це свідчив той факт, що церкви, де не проводилися служби, стояли закритими. У Херсонській єпархії нараховувалося 16 єдиновірських парафій, із яких залишилися діяти тільки декілька [156, с. 351].

Таким чином, інститут єдиновірства, який започаткували влада та церква імперії не був однозначний та повсюди успішний. Запроваджений Гр. Потьомкіним він не став об'єднуючим фактором для старообрядців. Не був сформований єдиний центр, програмний документ, які б могли чітко врегулювати взаємовідносини розкольників та церковників.

Окрім появи та активного розвитку єдиновірства, територією імперії офіційною церквою проводилася місіонерська робота серед старообрядців. Так у Катеринославській єпархії, зокрема у Бахмутському та Слов'яносербському повітах, боролися із розкольниками у місцях їх масового проживання. Вихідці із Бахмутського повіту О. Дородніцин та Д. Баженов стали активними ієрархами-місіонерами. У губернії одночасно активно працювали близько 30 місіонерських комітетів.

Олексій Дородніцин (Амнеподист Якович) народився у селі Успенське

Слов'яносербського повіту 2 листопада 1859 р. у родині дячка. Він закінчив ймовірно Бахмутське духовне училище. У Катеринославській Духовній семінарії здобував середню богословську освіту, а вищу – у Московській Духовній Академії. Із 1892 по 1894 рр. служив за призначенням єпископа Августина помічником у Бахмутському духовному училищі, де й познайомився із особливостями місіонерської роботи [117, с. 58]. У 1900 р. О. Дородніцин написав праці «Про таїнство причащення (досвід опікування протиштундиста)», «Хроніка єпархіальної місії», [116, с. 48]. 1901 р. в одній з місцевих громад в Чернігівській духовній семінарії о. Анемподист зайняв місце викладача богослов'я та історії. На той момент саме в Чернігові знаходилася одна з найчисленніших громад старообрядців (Стародубщина). 30 травня 1904 р. у Харківському кафедральному соборі була здійснена хіротонія (висвячення) архімандрита Олексія в єпископа Сумського, вікарія Харківської єпархії. Також перу Дородніцина належить низка праць з богослов'я та історії розколу.

Місіонери проводили бесіди, диспути з прихильниками старообрядництва, хоча назвати їх результатами успішними досить складно. Так 12 січня 1899 р. голіцинівський Місіонерський комітет Бахмутського повіту у складі голови священника М. Іваницького, за участі священників Миколи Явецького, Павла Коробчанського та Захарія Філіпова провели диспут із 17 старообрядцями. Також були присутні на диспуті православні мешканці селищ Ново-Бахмутівки, Ново-Ясинуватого, Орловки, Скотоватого. На всі питання священників старообрядці відповідали незгодою. Агресивно по відношенню місіонерів вели себе представники старообрядців, такі як Чухно та Яловий. На всі закиди вони відповідали: «Чого ви до нас чіпляєтесь?» [118, с. 52]. Тобто прослідкувати діалог чи конструктивної розмови між місіонерами та старообрядцями було неможливо. Зі сторони це виглядало так, як прийшли зарозумілі, пихаті священники та проповідували хибність вчень старообрядців, які вони несли вже не одне століття.

Ще одним центром старообрядництва у губернії стало с. Городище Слов'яносербського повіту. Приїжджали із проповідями видатні проповідники – московський влади́ка старообрядців єпископ Іоан Картухін та К. Перетрухін. Городищенські старообрядців всупили в гостру полеміку. Вони розділилися на 2 ворожі табори та 3 приходи. Картухін спробував помирити в Успенському приході священника Карпа Фотеева та диякона Тихона Глазунцова, перевівши останнього у ієреї Шуйська. Але примирення так і не відбулося. Глазунцов хотів прибрати Фатеева із дискусії. Тому Карпа не пускали до молитовного будинку. В іншій – Покровській церкві відправляли службу Матвій Григор'єв та його син Карп. Матвій не дозволяв проповідникам обговорювати мораль старовірських священників, а єпископ Михайло, направив для спілкування зі старообрядцями Петра Потьомкіна для того, щоб владнати непорозуміння. Останній був молодію енергійною людиною та зміг залучити до православ'я 250 парафіян, влаштував молитовний будинок у житловому приміщенні. Потьомкін не дозволяв вживати вино і горілку, а тих, хто порушував – відлучав від церкви. Проте ці заходи не були дієвими і жителі с. Городище продовжували зловживати алкоголем. Через 2 роки П. Потьомкін був змушений залишити село [119, с. 82]. 5 вересня 1899 р. священник с. Городище Сергій Шалкинський провів у приміщенні земської школи бесіду зі старообрядцями щодо виправлення невідповідностей у церковних книжках. Старовірів цікавили питання католицизму, відношення церкви до Реформації та сучасного протестантизму. На території повіту розповсюдження набув «інститут книгоносіїв» [123, с. 474]. Старообрядці намагалися знайти точки дотику, провести паралелі між протестантизмом та католицизмом, щоб знайти компромісне рішення у своєму питанні – поставити крапку у розбраті між старообрядцями та православними.

Платон Городецький, будучи Київським митрополитом, піклувався про збільшення кількості православних серед старообрядців. Тому брав безпосередню участь у заходах, які були спрямовані на приєднання до церкви

старовірів, які проживали в інших єпархіях та складали великий відсоток від загальної кількості мешканців єпархії. Митрополит прибув у червні 1886 р. у Донську єпархію на особисте запрошення жителів, які пам'ятали його місіонерську політику у період його перебування архієпископом Донським і Новочеркаським. За період архієпископства Платона було утворено три єдиновірських парафії та відбулося примирення з православною церквою на правах єдиновірства декількох тисяч старообрядців. Митрополит під час свого перебування у Новочеркаську з 19 по 23 червня 1886 р. здійснив закладання єдиновірської Успенської церкви на місці старої Михайло-Архангельської. У присутності як православних, так і старообрядців він виголосив промову, в якій застерігав єдиновірців «міцно триматися православної нашої церкви і її вчення, не ухилитися в розкол», і запросив усіх здійснити пожертву на храм, сам же пожертвував 300 руб. Пізніше митрополит Платон отримав лист від причта Новочеркаської Успенської єдиновірської церкви з висловлюванням подяки за особисте здійснення закладання і щедрю пожертву. Така поміркована місіонерська політика митрополита щодо послідовників старообрядництва сприяла затвердженню поваги до нього у колах віруючих. Тому не завжди старообрядці були вороже налаштовані до місіонерів [283].

У 1887 р. у Москві відбувся з'їзд місіонерів, унаслідок якого вийшов указ № 850 від 28 жовтня 1888 р., згідно з яким піднімалося питання про розширення викладання вчення про російські націоналістичні секти у духовних академіях та семінаріях. Святійший Синод запропонував ввести ряд предметів, які стосуються різних віровчень на території імперії. У тому числі і для старообрядців [52, арк. 1-1 зв.].

Старообрядці після оприлюднення Маніфесту 17 квітня 1905 р. всіляко намагалися уникати бесід із православними місіонерами. Таку тактику по відношенню до православ'я обрали та дотримувалися їх духовні лідери. Так у лютому 1906 р. до м. Ізмаїл на похорони старообрядницького єпископа Анастасія із Москви приїхали московський митрополит Іоанн (Картушин),

єпископ Арсеній (Швецов) та апологет старообрядництва Климент Перетрухин, які наголошували на тому, що влада нарешті визнала їх священство. Також Арсеній наполегливо рекомендував вірянам не відвідувати місіонерські бесіди, котрі несли тільки шкоду та перекручували правду [156, с. 352].

На сторінках «Херсонських єпархіальних відомостей» у 1906 р. автор публікації, ймовірно православний священник, висловив занепокоєння щодо Маніфесту 17 квітня 1905 р. про громадські права та віросповідні основи для старообрядців і сектантів. Він зазначав, що інститут місіонерства був організований слабо та несвоєчасно і не встиг показати усю свою діяльність [156, с. 345]. Серед важелів впливу у місіонерів були усна та письмова (літературна) полеміки. Перша, як відомо, вичерпувалася публічними та особистими розмовами з інакомислячими. Проте, публічні виступи тільки драгували співрозмовників і ніяк не схиляли їх до конструктивної розмови [156, с. 345-346]. Щодо приватних бесід – то їх ефективність набагато більша, ніж на загал. Вони позитивно впливали на старообрядців чи сектантів; співрозмовники місіонерів знаходилися у комфортних і звичних умовах, не відчуваючи небезпеку у кожному слові проповідника [156, с. 347].

Відмінність усної полеміки від літературної з інакодумцями полягала в тому, що перша своїм об'єктом вбачала конкретну особу чи групу осіб, тоді як друга такого об'єкта не мала і запрошувала їх увійти в коло своїх читачів [156, с. 347]. Місіонери із жалем визнавали, що для роботи із старообрядцями та сектантами у них просто недостатньо літератури. Адже припинили друк наступні публікації, які видавалися за державний кошт: «Істина», «Братське слово», «Друг істини». А старообрядницький журнал «Православний путівник» продовжував виходити друком тільки дякуючи тому, що видавався за приватні кошти [156, с. 348]. Хоча при Святійшому Синоді був заснований полемічний журнал, який був обов'язковий для всіх парафій імперії і вартував 1 руб. за випуск. Як відзначали полемісти, із появою цього видання з'явилася достатня кількість читачів серед пересічних громадян [156, с. 349].

У 1909 р. великий інтерес у суспільстві викликали бесіди, що проходили у Петербурзі між православними та старообрядцями. На співбесіди збиралися прихильники православ'я та старообрядництва, де дуже уважно слухали тривалі дебати. Спочатку ці засідання відбувалися в залі Міської думи, а потім, за розпорядженням єпархіального керівництва, були перенесені до зали Товариства поширення релігійно-етичної освіти. Старообрядницькі «начетчики» висловлювали з цього приводу невдоволення і у відкритому листі на ім'я синодального місіонера о. К. Крючкова просили його продовжити проводити бесіди в залі Міської думи. Тому, за повідомленням газети «Современная летопись», було вирішено проводити по 5 бесід на запропоновані теми православними, і по 5 – старообрядцями [158, с. 1].

Таким чином, інститут єдиновірства, який започаткували влада та церква імперії не був однозначний та повсюди успішний. Запроваджений Гр. Потьомкіним, він не став об'єднуючим фактором для старообрядців. Не було сформованого єдиного центру, який би зміг консолідувати старообрядців та врегулювати взаємовідносини розкольників та церкви.

Серед древлеправославних християн місіонерство теж не мало значного успіху. Це було зумовлено низкою причин, а саме їх економічною самостійністю, пам'яттю попередніх поколінь, соціальною відокремленістю старообрядницьких громад. Починаючи із XVII століття старообрядці піддавалися гонінням та утискам і це їх змусило зі страхом та насторогою дивитися на будь-які дії церкви та влади.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Таким чином, у житті старообрядницьких громад вирішальну роль відігравала політика уряду. Державна влада у цьому питанні не була послідовною. Якщо до останньої третини XVIII ст. поширення старообрядництва перебувало під заборонаю, то за правління Катерини II настала певна лібералізація стосунків між владою і старовірами, адже це було зумовлено необхідністю залучення старообрядців до заселення нових

територій. Політика Павла I характеризувалася толерантністю до старовірів. Лояльне ставлення до старообрядців закінчилося з приходом до влади імператора Миколи I. Він започаткував своєрідну авторитарну модель взаємовідносин, а політика щодо старообрядців характеризувалася, як значно жорстокіша. За тридцять років його правління вийшло 495 таємних постанов, за якими старообрядців та сектантів переслідували, віддавали в солдати, засуджували до тюремного ув'язнення. Репресивну політику уряду стосовно старообрядців було дещо призупинено за правління Олександра II «Визволителя» у зв'язку із загальною лібералізацією режиму. Прихід до влади Миколи II знаменував зміни у релігійному житті держави та були зроблені кроки на шляху до відділення церкви від держави, припинення ідеологічних переслідувань, забезпечення свободи віросповідання. У зв'язку з революційними подіями 1905 – 1907 рр., коли владі була вкрай необхідна суспільна підтримка, старообрядці одержали віросповідні свободи. Отже, правові відносини між старообрядцями та російською владою ніколи не мали під собою демократичної основи, а зазвичай носили або репресивний, або кон'юнктурний характер.

Незважаючи на зусилля російської влади й офіційної церкви, старообрядництво залишалося на своїх позиціях. Ні залучення до єдиновірства, ні активна місіонерська діяльність не переконали старообрядців у помилковості їх віровчень та в необхідності приєднатися до православної церкви. Єдиновір'я не стало тим об'єднуючим фактором офіційної церкви та старообрядців. Перехід старообрядців у єдиновір'я відбувався безсистемно та неохоче. Навіть серед самих священнослужителів не було єдності по відношенню до старовірів. Постійно відбувалася плутанина в записах до метричних книг. Релігійні трансформації у напрямку старообрядці – православні (єдиновірці), які не отримали масового характеру, проте поклали початок поширенню єдиновір'я в Південно-Східній Україні. Були поодинокі випадки переходу зі старообрядництва до єдиновір'я. Активна діяльність місіонерів тільки згуртовувала

старообрядницькі громади. Репресії та утиски, які не одне століття до них застосовувалися, залишили величезний шрам на колективній свідомості старообрядців.

Православне населення у переважній більшості також вороже ставилося до старообрядців. Їх громади виключно склалися із росіян-переселенців та фактично існували ізольовано. Відокремленість від українського оточення (і не тільки українського) для них мала принциповий характер і була гарантом збереження способу життя, обрядів, релігійних переконань тощо. У такий спосіб вони намагалися протистояти повній асиміляції та глобалізації, шукали шляхи для розвитку власної культури та збереження самоідентифікації. Міркування про самозбереження й визначали релігійну поведінку старообрядців стосовно православного населення— вони не робили спроб розширити коло своїх прихильників. Звичайно, незважаючи на ізольованість старообрядницьких громад, були і певні взаємовідносини між ними та іншим населенням. Вони не могли не впливати один на одного, адже проживали довгий час на одних територіях.

РОЗДІЛ 4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТАРООБРЯДЦІВ

4.1. Релігійна практика у старообрядницьких громадах

Нагадувала гойдалку політика російської влади щодо старообрядців, коли утиски змінювалися на певні послаблення щодо економічних, релігійних, соціальних обмежень і навпаки. Ніякі зусилля влади та православної церкви не змогли відвернути їх від своїх релігійних поглядів та укладу життя [300, с. 403]. Існування власних храмів та молельней були наріжним каменем у старообрядців. Проте втілити ці бажання та наміри їм не вдавалося протягом тривалого часу. Звичайно, і церква була проти потенційного конкурента за вірян і пожертви на користь храмів, та й владу не задовольняло існування в єпархіях подібних осередків. Тому протягом ХІХ ст. вони зіткнулися із різними заборонами церковних установ. Так, архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський Іов Станіслав у донесенні до Херсонського духовного правління у серпні 1817 р. вказував на те, що в селищі Вшивому проживали старообрядці, які не відвідували Покровський православний молитовний будинок ні в недільні, ні в святкові дні. Також вони не ходили по дворам з молитвами, не підходили до хреста і взагалі ховалися у будинках [27, арк. 7]. Згідно з даним донесенням було доручено губернатору Зміївському виправити ситуацію і допускати старообрядців до сповідання православної віри [27, арк. 7 зв.].

Губернаторам 30 квітня 1836 р. надійшов від Міністерства внутрішніх справ екземпляр секретного циркулярного указу про заборону перетворювати селянські хати у старообрядницькі молитовні та влаштовувати в них престоли [45, арк. 91]. Відповідно до іншого циркулярного розпорядження Міністерства внутрішніх справ губернаторам від 15 травня 1839 р. за № 378 щодо того, що старообрядці незаконно проводили служби у наново побудованих чи відремонтованих каплицях [46, арк. 141]. Старовірські церкви, каплиці, молитовні будинки побудовані до 17 вересня 1826 р., залишалися у тому ж вигляді, в якому були зведені. Проте будівництво

нових, відновлення чи реконструкція старих будівель було суворо заборонено [46, арк. 142]. Незаконно побудовану чи відновлену каплицю або молельню губернське керівництво повинно було запечатати та відзвітувати про це Міністерству внутрішніх справ. У випадку самовільного розпечатання каплиці та проведення зборів старообрядцями – приміщення підлягало знесенню. При необхідності знищити каплицю, губернське керівництво мало отримати відповідний дозвіл Міністерства та здійснювати це обережно та без розголосу [46, арк. 142 зв.]. Видання подібних циркулярів не здавалося дивним, адже прихід на російський престол Миколи I знаменувався зміцненням самодержавства, реакційної політики та посиленням контролю над старообрядцями. Вже 1839 р. імператор видав указ начальникам губерній щодо заборони використання церковних дзвонів у старообрядницьких каплицях. Губернатори мали зробити розпорядження стосовно зняття дзвонів та їх передачу до православних та єдиновірських храмів на розсуд єпархіального керівництва [12, арк. 13]. За підписом канцелярії Міністерства внутрішніх справ було відправлено Херсонському цивільному губернатору екземпляр циркуляра від 7 грудня 1840 р. за № 6644 про заборону дзвонів на старообрядницьких каплицях [12, арк. 15]. Указані заходи влади тільки посилювали ненависть, несприйняття старообрядцями єдиновірських і православних священників та церков.

Початок ХХ ст. знаменувався наданням старообрядцям прав та свобод. Так, Указ Миколи II у 1905 р. про проголошення свободи віросповідання заохотив старообрядців до відновлення богослужінь у власних церквах та побудови нових храмів. Міністерство внутрішніх справ згідно з цим указом видало губернаторам циркуляр № 20 від 15 травня 1905 р. Керівники губерній мали зробити розпорядження, щоб місцеві адміністративні органи не здійснювали по відношенню до осіб, які належали до старообрядців, ніяких заходів, які б обмежували їх вільне відправлення громадських богослужінь. Звичайно (на думку влади), в окремих випадках прояв вірувань був пов'язаний із небезпекою для громадських моралі і спокою, або ж тягнув

за собою порушення законів. Наприклад, ухилення від виконання військового обов'язку, непокора владі, розбещення православних, то необхідно було проводити заходи, які полягали не в обмеженні духовної свободи, а мали виконуватися на підставі кримінального закону, точно визначених окремих злочинних діянь. Спорудження ж молитовних старообрядницьких будинків повинно було здійснюватися на підставах, які існували для храмів інославних віросповідань [47, арк. 3 зв.]. Будівництво, відновлення та ремонт старообрядцями молитовних будинків реалізовувалося згідно технічних вимог будівельного статуту [47, арк. 3 зв., 4]. Тобто, поява та функціонування будівельних інституцій мала уніфікувати та упорядкувати земельні ділянки, храми та каплиці, які на них були розміщені. Проте це не означало, що повсюдно стали відкриватися старообрядницькі храми, у дійсності їх можна було на пальцях перелічити.

Так жителі м. Олександрівськ звернулися до міської управи із проханням виділити земельну ділянку для побудови старообрядницького храму на таких же пільгових умовах, як і римо-католицькій громаді. Серед 24 активістів, які підписали дане клопотання, були Данило, Дмитро, Олександр Андріановичі та Олександр Олександрович Мінаєви [30, арк. 1-1 зв.]. Слід відмітити, що від моменту подачі клопотання 24 жовтня 1905 р. та до висновку земельної комісії і виділення земельної ділянки 5 квітня 1906 р. пройшло не так багато часу [30, арк. 2-2 зв.]. Старообрядницька громада мала б викупити запропоновану вільну ділянку для побудову храму та церковного будинку у кількості 900 саж.² по 3 крб. за саж.² [30, арк. 2 зв.]. Проте громадою було внесено до Міської управи тільки по 10 коп. за саж.² та уповноважено управу після сплати грошей, завірити купчу з повіреною особою від старообрядницької общини. До проекту купчої були внесені наступні обов'язкові умови: ділянка відводилася виключно для побудови церкви і церковного будинку, а не для будь-яких інших цілей; майно, що відчужувалося, повинно бути огорожене і на ньому розбитий також сад [30, арк. 3]. Тобто, рішення на виділення земельної ділянки для старообрядців

Міською управою було надано достатньо швидко і сплачено коштів не 2700 крб., а всього 90 крб. Ми не можемо засвідчувати, що надали гроші на придбання ділянки саме Мінаєви, але можна з високою вірогідністю стверджувати, що вони посприяли позитивному вирішенню справи на користь громади. За дорученням Міської управи міський технік від 28 листопада 1905 р. мав негайно скласти план ділянки міської землі № 114, яку управа передавала старообрядцям між вулицями Мовчанівською, Хрестовою та Софіївською для побудови храму і церковного будинку. Цей план був представлений Міській управі вже 17 січня 1906 р. [30, арк. 4] (Додаток Н). Також був виданий випис з постановою Олександрівської Міської Думи старообрядницької громаді для здійснення купчої 10 квітня 1906 р. [30, арк. 6. зв.]. У рапорті начальнику Катеринославського жандармського управління, полковнику А.Ф. Шретелю станом на 1909 р. старообрядці мали 1 церкву у м. Олександрівськ [41, арк. 252]. Тобто, за досить короткий термін був зведений старообрядницький храм.

Щоб схилити старообрядців на свій бік, влада йшла на певні поступки. Так серед речей, повернутих старообрядцям, одних книг було, як зазначав автор статті у газеті «Новий час», понад 500 екземплярів, серед яких: Євангеліє в срібному окладі 1651 р.; Апостол, надрукований в Яссах у 1648 р.; Пролог супральський, видання 1646 р.; Мінея місячна 1625 р.; Соборник 1642 р.; «Церковне око» (статут) 1634 р.; Граматика 1648 р. (московське видання); «Альфа і Омега» 1786 р. Серед речей виявилася ціла похідна церква, відібрана у священноінока Конона у 1855 р. Окрім цього: вериги, кольчуги, напрестольні хрести, іконописні роботи XVI ст., одяг схимників, напрестольний та церковний одяг, посудини для причастя, чаші, лжиці, мальовані аквареллю, літографовані малюнки, гравюри, наприклад: «Скитниця в печалі», лубочні картинки і т.д., і найважливіше – мощі святих [98, с. 3].

Проте навіть із отриманням прав і свобод старообрядці залишалися під контролем держави. Так міністр внутрішніх справ П.А. Столипін повідомив у

грудні 1910 р. імператору Миколі II, що в деяких місцевостях серед старообрядницьких духовних осіб укоренився звичай покладати на себе наперсні хрести затвердженого зразка 20 квітня 1896 р. Тим часом, згідно з постановами Святійшого Синоду від 3, 10 і 30 квітня 1896 р., наперсні хрести зазначеного зразка могли бути покладені виключно єпархіальним духовним керівництвом, гідних ієрейського сану ченців і білого православного духовенства. З огляду на це старообрядницькі духовні особи, без сумніву, мали взагалі право, як і кожен, хто вірує, носити хрест, однак вони були позбавлені права носити його того зразка, який був затверджений виключно для ієреїв православної церкви [48, арк. 191].

Важливою складовою духовно-релігійного життя старообрядців були особисті права, укладення шлюбу і традиційне хрещення дітей. Перша половина XIX ст. виявилась для старообрядців вкрай важкою. За правління Миколи I особисті права людей зазнали обмежень, не визнавалися законними шлюби, ведення метричних книг було передане поліції. Указ 1841 р. був покликаний для складення сімейних списків для старообрядців і не допущення в них змін щодо збільшення чисельності старовірів. Влада силоміць змушувала дітей старообрядців здійснювати таїнство хрещення за обрядами православної церкви [281, с. 20]. Варто відмітити, що старообрядці продовжували зазнавати й інших переслідувань, залишалися повністю безправними. Ще в середині XIX ст. їхні діти вважалися незаконнонародженими. Проте, як слушно зазначає Ю.М. Поліщук, поповнення старообрядницьких громад з другої половини XIX ст. все ж таки відбувається [300, с. 401]. Це пояснюється замкнутим способом життя, який вели старовіри, а також їх незначною чисельністю. Адже, при фактичній забороні брати шлюб старообрядцям із представниками інших релігійних груп, був суттєвий вплив на смертність і народжуваність у громадах, так як могло призводити до кровозмішання і в кінці кінців до виродження [300, с. 398]. Згідно з циркуляром Міністерства юстиції від 11 вересня 1859 р., що адресувався губернським прокурорам [42, арк. 1], старообрядці, які належали

до розколу з народження (тобто, коли батьки дійсно розкольники, а не навернені із православ'я) не переслідувалися. Проте їм було заборонено розповсюджувати свої «оманливі» переконання серед парафіян офіційної православної церкви, передусім не спокушати їх до розколу. Цивільне керівництво подбало, щоб здійснення духовних треб та обрядів з боку старообрядців не було привабливим для православних, а саме урочисті таїнства хрещення і вінчання (укладення шлюбу), відкриття нових чи відновлення старих молитовень тощо. Намагання старообрядців отримати дозвіл, щоб укласти шлюб, залишалися без уваги з боку влади. Жодних листувань з боку старообрядців до представників церкви не здійснювалося [42, арк. 2]. Інший циркуляр Міністерства юстиції від 9 березня 1861 р., за № 4487, губернським, обласним та місцевим прокурорам вказував на те, що за виховання дітей в розколі батьків притягуватимуть до покарання на підставі ст. 208 частини I кримінального закону, а самих дітей віддаватимуть на виховання особам православного віросповідання. Таких батьків-старообрядців піддаватимуть утриманню під вартою. Певна нелогічність прослідковувалася у репліках статс-секретаря графа Д.М. Блудова, який вважав, що вказана стаття закону вимагала, щоб особи, які беруть шлюб були православними (у даному випадку акцент робиться на тому, що офіційна православна церква є панівною і тільки вона є православною. Решта конфесій, навіть якщо вони і християнські, православні – такими не є) з особами інших християнських віросповідань були відібрані від останніх підписки в тому, що дітей своїх вони будуть виховувати у православній вірі. Звідси граф Д.М. Блудов зробив висновок, що ст. 208 не відносилася до людей, які перейшли в розкол і від яких обов'язкових підписок не потрібно [42, арк. 4]. Утиски щодо старообрядців продовжувалися. Лише у 1864 р. вони отримали громадянські права, а вже указ 1874 р. дозволяв їм здійснювати метричний запис народження, шлюбу і смерті [300, с. 401]. Баптисти, в свою чергу, також довго клопотали про видачу їм «казенної» книги для внесення в неї актових записів про шлюб та народження, просячи

підпорядкувати їх правилам, які діяли від 19 квітня 1874 р. про метричні книги для старообрядців. Записи укладення шлюбів старообрядців вносилися до метричних книг та встановлювалися додатком у 1093 ст. закону про стани. Вони отримували силу і наслідки законного шлюбу [103, с. 26]. Після видання даного закону їх шлюб залишався незаконним у церковному відношенні, але в цивільному вже мав силу та наслідки законного після офіційної реєстрації (після запису в метричну книгу). Було також встановлено особливу процедуру реєстрації шлюбу старообрядців: бажаний взяти шлюб мав повідомити про свій намір (усно або письмово) у поліцейське або волосне управління за місцем свого постійного проживання, зазначивши імена, прізвища («прозванія») та стан майбутнього подружжя.

Після заяви з боку майбутніх чоловіка та жінки про намір взяти шлюб, поліція або волосне управління писало оголошення, яке протягом семи днів виставлялося на видному місці, частіше за все на дверях управління. Усі, хто мав свідчення про перешкоди для реєстрації даного шлюбу та запису його в метричну книгу, були зобов'язані заявити про це до поліцію (усно чи письмово). Після семи днів після того, як оголошення було вивішено, поліцейське або волосне управління видавали довідку, що ніхто не подав скарг. Якщо ж скарги на майбутній шлюб були зроблені, то в цій довідці вони були також зазначені. Для реєстрації шлюбу подружжя мало особисто прийти до поліцейського управління разом із отриманою раніше довідкою та двома поручителями (з обох боків), які б заявили що одруження не суперечить закону [88, с. 527].

Проте у 1875 р. спеціально створена для вироблення законоположень про старообрядців комісія Міністерства внутрішніх справ отримала директиву наступного змісту: «Заходи уряду щодо розколу, хоч і не повинні мати характер його переслідувань, разом з тим не можуть бути спрямовані ... на захист розколу». Вона лягла в основу закону про старообрядців, виданого у 1883 р. [300, с. 401].

12 лютого 1907 р. Микола II підписав «Правила для узаконення не записаних до метричних книг шлюбів старообрядців та сектантів, а також народжених від таких шлюбів дітей». Згідно з цим законом шлюби, які фактично вже були здійснені, але не були зареєстровані в станово-сімейних списках, дозволялося заносити до метричних книг за постановою окружного суду. Закон не встановлював строки давності для подання клопотання щодо визнання шлюбу законним [284, с. 56].

У роз'ясненні циркулярів та постанов влади, які стосувалися старообрядців допомагав Дорадчий Відділ Ради Всеросійського з'їзду старавірів. Дорадчим Відділом час від часу на сторінках періодичних видань публікувалися матеріали, які допомагали розтлумачити закони для одновірців. Так на шпальтах газети «Слово правди: старообрядницька газета» зазначалося, що копії з метричних книг за 1907 р., на підставі роз'яснення Московського губернського правління від 27 листопада 1907 р. за № 2165, могли бути представлені до губернського правління без будь-яких виправлень та приміток. Копії з метричних книг надавалися до правління завірені підписом ради громадам не пізніше першої половини 1908 р. Актові записи про народження, шлюби і смерті, які були видані указом від 17 жовтня 1906 р., вносилися до метричних книг при старообрядницьких громадах. Визнавалися законними акти, навіть якщо вони не були записані в поліцейських метричних книгах до 17 жовтня 1906 р., не внесені в посімейні списки міських управ чи волосних правлінь – на підставі тимчасових правил, оприлюднених у «Зборі узаконень та розпоряджень правління» від 20 лютого 1907 р. за № 38. Відповідно до ст. 44 Височайшого Указу 17 жовтня 1906 р. ведення метричних книг при громадах покладалося на самих священників (вони мали скріплювати своїм підписом кожне здійснене та записане ними таїнство), проте сам запис до книги міг бути, за дорученням священника, внесений іншою особою [111, с. 1].

Департаментом духовних справ було видане циркулярне розпорядженням губернаторам від 13 березня 1908 р. за № 12. Відповідно до

даного циркуляру метричні книги, які використовували старообрядці, могли бути вживані для записів у них актів цивільного стану незалежно від часу їх заведення. Підставою до такого розпорядженням послужили повідомлення місцевої влади про вельми незначну кількість в більшості поточних метричних книгах записів. Тому Міністерство внутрішніх справ не вбачало підстав замовляти та друкувати метричні книги для старообрядців окремо щороку. При цьому від самих старообрядницьких громад та цивільних установ залежало в якій кількості заготовляти метричні книги. Це мало залежати від дійсної потреби [48, арк. 80].

Благодать шлюбу, як зазначають Катеринославські єпархіальні відомості, відкривалася через благословенне народження дітей, яке супроводжувалося ніжним батьківським піклуванням про їх виховання в душі віри і благочестя до того часу, коли і самі діти ставали подружжям і батьками в тому ж християнському напрямку. Святе народження, святе виховання, святе життя дітей в підлітковому віці, юності, мужність і старості, святе життя і їх потомства, любові, що з'єднувало дітей з батьками та батьків з дітьми, а потім і з їхніми дітьми, – онуками і навіть правнуками, – любов переходила в нескінченну вічність, що молиться за живих і померлих [104, с. 408].

Не можна залишити осторонь і питання змішаних шлюбів. Етнокультурній взаємодії старообрядців з місцевим населенням певною мірою сприяли змішані шлюби. Це не було поширеним явищем, оскільки при укладанні шлюбу згідно із звичаями суворо дотримувались ендогамності. Вони одружувалися виключно серед своїх, тобто згідно з волею батьків та власними почуттями обирали шлюбного партнера серед старообрядців свого населеного пункту або сусідніх селищ. Вік укладання шлюбу серед дівчат становив у середньому 16 – 20 років, проте були шлюби й у віці 13 – 14 років. Після 20-ти – 25-ти річного віку їх вважали вже старими, і тоді вони брали шлюб з українцями або представниками інших етносів місцевого населення. У такому випадку іновірців обов'язково мировали (церковна обрядодія).

Хлопці-старообрядці також інколи одружувалися з українками чи росіянками іншого віросповідання. Однак загальний відсоток змішаних шлюбів був незначний [299, с. 200]. Проте влада була дуже занепокоєна питанням змішаних шлюбів між православними та старообрядцями. Тому одним із ключових завдань Катеринославського місцевого «Комітету про православ'я» було вирішення «незручних питань» [106, с. 507]. А саме – «неможливість» вступати в шлюб православним християнам зі старообрядцями. Шлюби православних з останніми допускалися не інакше, як приєднання старовіра до церкви, затвердженому присягою. Після сказаного вже легше вирішити і перший з вище поставлених питань, саме про те, чи потрібно кожного разу миро помазувати обличчя старообрядця в тому випадку, коли він мав намір вступити в шлюб з православним [106, с. 508].

Під час укладання шлюбів на єдиновірських засадах існували деякі специфічні нюанси. «Правила впровадження єдиновір'я» від 1800 р. зафіксували, що під час укладання шлюбу, в якому один з майбутнього подружжя належав до православ'я, а інший до старообрядництва можна було обирати будь-яке з цих двох сповідань. Єдиною умовою була обопільна згода подружжя сповідувати одну віру [162, с. 150]. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ губернаторам від 29 жовтня 1836 р. зазначав, що на підставі церковних правил, шлюби між особами православного віросповідання і старообрядцями могли бути укладені тільки після приєднання останніх до офіційної церкви. За порушення цього правила з боку священників, Святійший Синод піддавав їх суворому стягненню. Тим часом з деяких вироків, які надходили на розгляд до Міністерства внутрішніх справ у справах про старовірів, виявлялося, що нерідко старообрядці при вінчанні їх священниками з особами православного віросповідання, «зобов'язувалися не спокушати дружин своїх у розкол і дітей виховувати в православній вірі» [45, арк. 299].

По факту вінчання у м. Ногайськ бердянського старообрядця Нікіфора Безсонова, який належав до купецтва та Анни Воробйової – православного

віросповідання, було відкрито справу по факту зведення, яку 5 квітня 1834 р. передали до повітового суду. У ході слідства було з'ясовано, що Анна розкаювалася і забажала повернутися до православ'я. Її ж чоловік полишити старообрядництво не бажав. Після численних бесід з духовним керівництвом Нікіфор все ж таки погодився приєднатися до православ'я. Над ним було проведено обряд хрещення і взято підписку про невідпадиння у майбутньому [162, с. 149].

Певне понижене положення старообрядців у порівнянні навіть з іновірцями зберігалось і на початку ХХ ст. 1903 р. міністр внутрішніх справ В.К. Плеве отримав «Прохання старообрядців, які сприймають священство». Зміст цього документа схвалив П'ятий всеросійський старовірський з'їзд. «Прохання» виголошувало наступні позиції такі, як «шлюбне законодавство прирівнювало старообрядців, «розкольників» та «єретиків» взагалі до мусульман, язичників та євреїв». Старообрядці не могли укласти шлюби з православними: «не можна ставити істино віруючого та переконаного старообрядця в таке положення, щоб він відмовився від шлюбу з коханою ним дівчиною лише тому, що вона належить до пануючого сповідання, якому протегує державна влада, а він до старовірства, якого ця влада лише терпить» [162, с. 149-150].

Ще однією важливою складовою життя старообрядців було облаштування цвинтарів. Адже їм заборонялося хоронити своїх небіжчиків на загальних кладовищах, відспівувати померлих, носити церковний одяг під час обряду, тощо. Тому влада вирішувала питання стосовно влаштування їх цвинтарів. Існування старообрядницьких кладовищ, відповідно до вказівок Міністерства внутрішніх справ від 1839 р., регламентувалося наступним чином: безпопівцям було дозволено залишити вже діючі окремі цвинтарі, у майбутньому хоронити померлих на звичайних кладовищах на спеціально відведеній ділянці після засвідчення факту смерті поліцією (якщо парафіяльний священник не проводив відспівування). Старообрядців, які перед смертю розкаялися або їх родичі після смерті дуже просили, то

дозволяли ховати після відспівування на загальних кладовищах. У циркулярі Міністерства внутрішніх справ губернаторам від 14 грудня 1839 р. за № 7670 було зазначено, що велика кількість старообрядців хотіли бути похоронені в одному місці зі своїми предками. На думку урядовців, було б вельми корисно зближувати старообрядницькі кладовища з православними. Адже це також один із видів контролю за ними: з одного боку підпорядкувати поховання померлих загальними правилами поліції; не можливо сховати насильницьку смерть, якщо така була та необхідно похоронити небіжчика протягом 3 днів з дня смерті. Старообрядці, що не приймали священників від єпархіального керівництва і хоронили небіжчиків за своїми обрядами, мали залишати існуючі кладовища. Надалі їм особливих цвинтарів не відводили, а надавали місця при загальних кладовищах окремо. Ховати покійного можна було тільки під наглядом місцевої поліції, проте без відспівування [46, арк. 410]. Так, бердянського старообрядницького купця Панова на прохання родичів було поховано на православному кладовищі с. Нововасилівка. Уряд вважав, що через саму процедуру поховання небіжчика також можна зводити православних, тому суворо забороняв старообрядцям використовувати в поховальних процесіях ліхтарі, співи та носіння хреста. Все це було дозволено лише в оселі померлого та на місці поховання [162, с. 165].

У Катеринославі у середині ХІХ ст. міська старообрядницька громада відкрила власне кладовище, яке знаходилося на місці сучасного стадіону «Дніпро-Арена». Комплекс стадіону повністю був вписаний в територію колишнього міського кладовища. Питання навіть не в тому, що це старообрядницьке кладовище, а в тому, що були порушені всі можливі тогочасні закони, і цвинтар десятки років діяв на звичайній міській земельній ділянці [320, с. 244].

У 1912 р. до Олександрівської Міської управи надійшла заява від представника старообрядницької громади Д.А. Мінаєва щодо виділення нової ділянки у сусідстві з нинішнім кладовищем на православному цвинтарі для поховань небіжчиків [34, арк. 1]. Оглянувши стару ділянку кладовища

старообрядців 15 грудня 1912 р., земельна комісія дійшла висновку, що дійсно вона переповнена небіжчиками. Якщо у подальшому використовувати цвинтар, то доведеться використовувати міжмогильний простір, і тим самим руйнувати старі могили. Тому стала нагальна необхідність відвести їм нову ділянку землі. А так як вільної цвинтарної площі не було і незабаром необхідність у розширенні була б і для загального православного кладовища, то комісія рекомендувала прирізати ділянку до нинішнього кладовища в сторону хутора глухонімих загальною площею в 2 км². Проте незручностей додавало ще й те, що на цьому новому місці був розміщений будиночок для розтину трупів. Це вносило у релігійну обстановку християнських обрядів деяку гіркоту [34, арк. 2]. Розглянувши в черговому засіданні Міської управи 19 грудня 1912 р. доповідь земельної комісії щодо необхідності прирізки нової ділянки землі, було відведено частину ділянки для поховання старообрядців. Так Міська Дума задовольнила клопотання уповноваженого старообрядницької громади купця Д.А. Мінаєва та постановила відвести старообрядницькій громаді під кладовище ділянку розміром в 2 км²; будівлю для розтину трупів було перенесено на протилежну сторону на старе кладовище [34, арк. 2 зв.].

Таким чином, релігійне життя старообрядці оберігали як зіницю ока і не допускали жодних втручань з боку церкви чи влади щодо відправлення обрядів хрещення, вінчання чи поховання. Вони намагалися в тих складних умовах налагодити церковне і соціальне життя. Цьому слугувала організація багатьох таємних молитовних будинків, каплиць. Звичайно, різноманітні укази та циркуляри забороняли вести службу в старообрядницьких храмах, хрестити дітей, хоронити небіжчиків за власними традиціями, проте це не зупиняло старообрядців на шляху до збереження віри.

4.2. Господарська діяльність старообрядців

Після розколу православної церкви у XVII ст. життя старообрядців зазнало певних трансформацій, які відбувалися під впливом нових явищ у

громадському житті й соціальній сфері громад. Тим не менше старообрядництво продовжувало зберігати традиційний характер свого існування, котрий цементував його сутність. Основним регулятором збереження традиції, як слушно зауважив знаний дослідник старообрядництва С.В. Таранець, виступала колективна громадська думка, що базувалася на послідовному дотриманні церковного обряду, збереженні традиційної культури та ізоляції себе від інших запозичень [328, с. 337]. Сучасний російський дослідник Д.Є. Расков виділив наступні риси, які характерні для господарювання старообрядців. До них належали:

1. Працелюбність. Дисциплінованість та доволі висока продуктивність були перевагами старообрядців при наймі на роботу [307, с. 143].
2. Ощадливість. Відмова від марнотратства та обмеженість споживання сприяли накопиченню капіталів, які були необхідні для вкладення у нові галузі [307, с. 144].
3. «Мирська аскеза» – це сувора етика аскетичного християнства, яка визначала входження підприємницької діяльності у священний світ. До фізичної праці необхідно ставитися серйозно, як і до релігійних обрядів. У споживацькій сфері аскетизм накладав жорсткі обмеження: відмова від «радощів життя», неприйняття чуттєвої культури, тощо [307, с. 143].
4. Взаємна довіра та дух громади. Характерне усвідомлення власної обраності, яке передбачало високий ступінь довіри до одновірців [307, с. 144].
5. Соціальне служіння та зміцнення громади. Старообрядці доволі лояльно ставилися до торгівлі, підприємництва і відбувався розподіл зароблених благ [307, с. 145].

У XVIII – на початку XX ст. у старообрядницькому середовищі існували особливі внутрішньо громадські відносини. Намагалися не брати у борг, хоча якщо така потреба у когось із членів громади була, то давали позику, але безвідсоткову. До людей, які позичали під відсотки, у

старообрядців було вкрай негативне ставлення. Вважалося добрим тоном пробачити позичальнику борг або ж відтермінувати його повернення за власної ініціативи. Також віталася допомога вдовам, сиротам та біднішим членам громади. Фокусує увагу на такій особливості старообрядців митрополит Андріан, який зазначав наступне: «Заможний старообрядець представляв собою аскетичний ідеал. Він працював не заради власного збагачення, як світський підприємець, не ради доведення власної богообраності. Ціллю заможного старообрядця було утвердження особливої соціальної реальності, нового світопорядку, нового життя, а крім того, покращення стану власної общини» [273, с. 117].

Характерною рисою старообрядців була взаємовиручка та колективна взаємодопомога. На це звертає увагу і П.І. Мельников-Печерський у своїх творах: «Скажи батькові, Олексіюшка, – потрібні гроші, проходив би. Радий допомогти за потреби» [263 с. 39]. Варто зазначити, що до подібної взаємодопомоги вдавалися лише в крайніх випадках. Однак, підтримка завжди була безкоштовною, старообрядцям рекомендувалося завжди сприяти своїм ближнім. Поширеною практикою взаємодопомоги була толока, коли вони добровільно допомагали комусь із старовірів всією громадою. Великого поширення серед старообрядців набула супряга – це форма взаємодопомоги, під час якої об'єднували реманент та робочу худобу. Вона будувалася на принципах сусідської співпраці з елементами економічної вигоди. Супряга була характерною для всіх громад старообрядців. Цінним було те, що першочерговість подібних робіт виконувалася у тих сім'ях, яких спіткало горе: пожежа, смерть голови родини тощо [273, с. 120].

Місця, де проживали старообрядницькі громади, були практично непридатними для життя. Проте вони були змушені виживати за будь-яких кліматичних умов: у лісах, горах чи степах. Старообрядці були вимушені пристосуватися до будь-якого клімату, особливостей територіального розташування, рельєфу місцевості. Виживання їх громад залежало насамперед від господарської діяльності. Напрями господарської діяльності

старообрядців та внесок в економічний розвиток південного регіону імперії були достатньо вагомими [207, с. 6]. У дореволюційних джерелах неодноразово підкреслювалося, що старообрядці заснували багатолюдні великі й заможні селища. Більшість купців фортеці Святої Єлисавети були старообрядцями. Д.І. Багалій вказував на те, що у фортеці була грецька громада, а старообрядці взагалі становили 50% усіх мешканців і саме вони, греки та старообрядці, були тим рушієм, який сприяв розвитку промисловості й торгівлі у новоросійських землях. Крім того, старообрядці заснували перший на Півдні України купецький стан. 1761 р. старовіри відправили своїх делегатів до столиці Російської імперії на чолі з Федором Саньковським. Представники старообрядництва звернулися до влади із проханням дозволити їм займатися купецькою діяльністю. Уряд задовольнив їх бажання. Указ 5 липня 1761 р. затверджував: вважати старообрядців купцями фортеці Св. Єлисавети та дозволити їм не голити бороди та носити плаття.

«Записки Одеського товариства історії та старожитностей» повідомляли, що серед перших елисаветградських купців був Семен Сенковський. Можна зробити припущення, що старообрядці Федір Саньковський та Семен Сеньковський були із однієї сім'ї. Розходження у прізвищі однієї літери могло бути звичайною опіскою. Торгівельні справи С. Сенковського були доволі успішними. Через пристань із Хаджибейську до Константинополя у 1768 р. він відправляв свої товари на експорт [207, с. 7]. Єлисаветградські купці мали також салотопні заводи. Їх продукція славилися по всьому краю і вважалися кращою, ніж сало, виготовлена на заводах таких міст як Миколаєва, Херсона, Крилова (Новогеоргієвська). Сало, яке вироблялося на елисаветградських салотопнях, продавалося за кордон за ціною від 3 до 3,50 руб. за пуд. Незважаючи на те, що ця справа була достатньо прибутковою, основним видом занять мешканців Єлисаветграда була торгівля худобою. Купці, як правило, скуповували велику кількість худоби та протягом літа відгодовували. А вже по осені відправляли на забій

до Польщі. Деякі елісаветградські купці займалися торгівлею лісом. Ліс закупували у містах Новогеоргієвську, Черкасах [207, с. 7].

Для поліпшення торгівельних відносин були створені сприятливі умови. Першочергово було запроваджено ярмарки. Перший ярмарок відбувся 24 липня 1754 р. у фортеці Святої Єлисавети. Пізніше указом від 1788 р. було затверджено, щоб у Єлисаветграді щорічно проходило 4 ярмарки: Георгіївський, Петропавлівський, Семенівський і Средопостний. Також 1846 р. було призначено проводити ще один ярмарок Спиридонівський – 12 грудня, але через те, що на нього з'їжджалося дуже мало торгового народу у 1880 р. його перенесено на 15 жовтня та названо Єфимівським. Ярмарок, який відбувався під час Великого Посту на середопісному тижні був Средопостний. Георгіївський – починався у день Георгія Переможця 23 квітня, Петропавлівський – 29 червня, у день апостолів Петра та Павла. У день Семеона Столпника з 1 по 4 вересня проходив Семенівський ярмарок. Варто зазначити, що під час ярмарків торгівля тривала зазвичай 4 – 5 днів і велася без сплати мита. На Средопісному ярмарку зазвичай торгували кінями та рогатою худобою. Ті, хто займалися скотарством, мали гурти (стадо волів) від 200 до 400 голів. Мешканці Єлисаветграда, які належали до іншого стану – міщан, займалися землеробством, рибною ловлею, мисливством та візництвом, зазвичай на волах («чумакуванням»). Міські жителі або мали власну ділянку для обробки землі, або орендували землю у поміщиків [207, с. 8]. В інших старообрядницьких селах Олександрійського повіту мешканці також займалися землеробством та скотарством. У Нікольському переважало рільництво, а його жителі мали вітряні млини. У с. Золотарівці люди мали 3 вітряних і один водяний, у с. Клинцях – 4 вітряних і 2 водяних, у с. Красний Яр – 37 вітряних млинів. Жителі Красного Яру були переважно заможні. Свої прибутки вони отримували завдяки скотарству та від продажу хліба. Проте у селищах Зибке, Клинці та Красний Яр за даними на 1861 р. купці не значилися. Мешканці, окрім землеробства та скотарства, займалися різного роду ремеслами. Одеський міщанин Петро Скрилев мав

рідкісне ремесло і досяг непоганих вершин у справі. Він належав до старообрядців поморського безпоповського толку. Він у 1834 р поселився в Одесі, спочатку служив у палітурного майстра, згодом сам відкрив власну майстерню палітурного мистецтва. До нього надходили замовлення від різних офіційних установ, у тому числі від канцелярії Бессарабського та Новоросійського генерал-губернатора, від Одеського Ришельєвського ліцею, Високопреосвящених Херсонських архієпископів, Одеської публічної бібліотеки та комітету у справах з іноземними поселенцями.

Головними промисловими центрами Херсонської губернії були Єлисаветград, Миколаїв Новогеоргієвськ та Одеса. Старообрядці становили середній торговий клас. Вони проживали практично у всіх містах, проте переважно в Єлисаветграді, у Тираспольському повіті та херсонських поселеннях. Купецтво займало вагомі позиції у розвитку економіки Південного Сходу України. Серед представників цього стану були і старообрядці [207, с. 9].

Також старообрядці принесли високу культуру землеробства, «часто за кожен крок в Степу вони повинні були вести тяжку і криваву боротьбу з ногайцями, а частіше з запорожцями» [97, с. 126]. З опису Єлисаветградської провінції видно, що склад її населення у 1773 – 1774 рр. був найрізноманітніший: греки, серби, болгари, молдавани та волохи, малоросіяни-гетьманці і запорожці, великороси-старообрядці і православні, вихідці з Польщі та втікачі з центральної Росії; солдати і т.п. В одному і тому ж селищі жили представники різних народностей. Греки і старообрядці дали поштовх до розвитку в деяких місцях торгової, промислової та ремісничої діяльності [89, с. 117].

Як зазначав Д.І. Багалій, характерними рисами господарства малоросів були плуг, віл і віз, відгінне скотарство без загонів і слабкий розвиток городництва. Молдавське господарство стояло не вище малоросійського: у них дуже добре тільки йшло вівчарство і конярство. Проте господарство болгар та частини великоросів-старообрядців було поставлено вище того і

іншого: тут поруч із землеробством процвітало садівництво, виноробство і городництво [89, с. 134]. Окрім державних садів, були ще приватні; такі, наприклад, були знамениті тираспольські сади, розташовані у родючій дністровській долині, та багато інших. Своїми чудовими городами славилися старообрядці (в Єлисаветграді, Тирасполі, Дубоссарах і інших місцях Херсонської губернії). Тютюнництво також являло собою один із стародавніх промислів (ним займалися ще запорожці) [89, с. 137]. Переважаючим способом землеробства не був іноземний, а російський; те ж саме потрібно сказати щодо скотарства, яке грало таку ж значну роль в економічному житті, як і землеробство, й інших сільських промислів; та й в міському побуті не можна ігнорувати російської складової. Старообрядці займали чільну участь в торгівлі Єлисаветграда та й взагалі російським (великоруським і малоросійським) поселенцям не чужа була торгівля 2-ї руки і різні ремесла; у деяких містах, наприклад у Катеринославі, іноземців було дуже мало [89, с. 144]. Щодо Катеринославської губернії, то слід відзначити, що старообрядці займалися здебільшого торгівлею у містах і селах «красным товаром» [103, с. 33].

Зазвичай старообрядці вели замкнутий спосіб життя. Вони повністю себе забезпечували не тільки їжею, але й одягом, взуттям, знаряддями праці, будували кузні та млини. Крім цього бондарі робили діжки та відра, лимарі шили та лагодили зброю, майстри виготовляли вози, сівалки, борони, вила, граблі. Великою повагою користувалися пічники, майстри з будівництва млинів і самі мельники, ковалі. Жінки ткали, в'язали домашні килими й доріжки. Основні види господарювання, ремесла старообрядців були зумовлені соціально-економічним станом населення та умовами місцевості [349, с. 19].

Кожна господиня мала знатися на веденні господарства та бути ощадливою. Під час приготування їжі, з метою економії дров, – прали та сушили одяг. У процесі прання треба було слідкувати скільки використовується мила та попелу і розраховувати на який проміжок часу

його вистачить. Чітко відслідковували чи добре випраний одяг. Дівчат ще змалку вчили рукоділля, приготуванню їжі, основам ведення домашнього господарства. Молоді дівчата та жінки власноруч шили одяг (кафтани, сарафани тощо), за потреби його кроїли, перешивати, і ні в якому разі не просили чоловіка чи батька придбати щось із тканин чи одягу. Обов'язково всі залишки та обрізки із викроєного одягу дорогі чи дешеві, золоті чи шовкові – все дбайливо прибиралося в мішечки.

Не менш трепетно старообрядці відносилися до чистоти та ладу в своїх оселях. Відомий автор твору про заволжських старообрядців «В лесах» П.І. Мельников-Печерський зазначав: «Яка чистота була будинках. Славили німців за чистоту, а руському докоряли за бруд та неохайність. Побувати б тим «славильщикам» в оселях старообрядців та переконатися у зворотньому» [263, с. 9]. Весь посуд мав бути повсякчас чистим. Попередньо гріли воду, топили будинок, перемивали, витирали та сушити весь посуд, столи та ковші. Після обіду та ввечері також і відра, ночви, корита, решета, горщики, глечики – вони мали бути вимиті, витерті та складені в порядку. По оселі, на лавках та дворі ні в якому разі не можна було розкидати посуд – тарілки, ложки, ковші тощо. А посуд із їжею та напоями накривався чистою тканиною. А кращий посуд, який був у господарів срібний чи олов'яний, тримали під замком і на свята чи при частуванні гостей подавали на стіл.

Родина мала робити річний запас продуктів. Якщо не було земельних ділянок, то всі види продуктів купувалися заздалегідь. Тямущий чоловік робив запаси жита, пшениці, вівса, гречки, солоду, гороху, конопель. Адже в піст вся родина та гості харчувалися саме такими продуктами: конопляна олія, млинці, каші, пироги з маком, капустою та грибами. Старообрядці дбали про гарний річний запас їжі та напоїв: хліб, м'ясо, сало, риба, сухарі, борошно, мак, пшоно, горох, коноплі, сіль, солод, хміль, мед. Також робився запас того, що не псувалося з часом. У випадку неврожаю чи падіння поголів'я худоби – родина не була приречена на голод. Обов'язково дбали про запас дров.

Старообрядці були дисципліновані та піклувалися про добробут своїх родин. Обробляли городи, які з весни мали обгородити чи укріпити, щоб в нього не влізли ні собака, ні кури, ні свині. Двір також мав бути обнесений тином, а ворота завжди закриті і на ніч замкнуті. Саджали (в залежності від регіону розселення) дині, капусту, буряк, огірки, моркву. Біля городу був садок, в якому росли вишні, яблука, груші. Всі овочі та фрукти намагалися переробляти – ставили на квас яблука та груші, із ягід та вишень зробити морс, у діжках засолювали помідори, квасили капусту. Перш ніж вживати в їжу городину, господиня мала сходити до церкви із овочами, які в неї вродили та освятити. І тільки тоді родина могла її куштувати. Збирали та сушили гриби. Або самі займалися бортництвом, або купували мед; ловили, в'ялили та солили рибу.

Розведенням коней, корів, свиней, гусей, качок, курей займалися зазвичай чоловіки. Також долучали до цієї роботи хлопчиків та юнаків. У хліві та сінниках завжди мало бути чисто, прибрано, заметено, складено. За худобою необхідно було ретельно доглядати, кормити та напувати.

Скрупульозність, прискіпливість та ощадливість старообрядців були запорукою їх виживання в тогочасних умовах. Кожен член родини знав і виконував покладені на нього обов'язки. Із ретельністю і виваженістю підходили до будь-яких придбань та покупок. Окрім домашнього господарства намагалися займатися тим чи іншим видом діяльності для допомоги та підтримки своєї громади.

Не можна не згадати про купців-старообрядців, які органічно влилися у економічний розвиток Південного Сходу України. Саме старообрядці були засновниками першого купецького стану в регіоні. Вони сприяли зростанню добробуту південних земель, адже відчували промисловий дух епохи. До купецького стану належали брати Мінаєви, які проживали в м. Олександрівськ Катеринославської губернії. Брати Мінаєви були внесені до Загального списку осіб, які мали право бути присяжними засідателями в Олександрівському повіті Катеринославського Окружного Суду. Також у

цьому списку містилися дані про заняття та прибутки Мінаєвих. Всі вони були заводчиками і мали статки: Данило – 1000 крб., Дмитро – 5000 крб., Олександр – 3000 крб. Суперечливим є той факт, що Олександр Адріанович у 1912 р. був включений до списку присяжних засідателів як купець [33, арк. 6 зв., 7], проте його імені немає в гільдійському списку купців та їх сімейств по місту Олександрівську за 1913 та 1914 рр. А його брати Дмитро Адріанович внесений Казенною Палатою про прилучення (причисленню) до купецтва з 26 червня 1896 р. під № 20358 та Данило Андріанович – 10 липня 1896 р. під № 21640 разом з їх великими родинами [31, арк. 15 зв., 47 зв.]. Також і сучасні джерела зараховують Олександра Андріановича до купецької гільдії – як власника трьох цегляних заводів. Все ж таки Олександр Мінаєв належав до другої гільдії купців Олександрівська [183]. Появі в Олександрівську великої кількості забудов, багатопверхових житлових будинків слід завдячувати саме Мінаєвим. Зокрема, у 1902 – 1903 рр. побудована жіноча гімназія, де підрядчиками були брати. Олександрівські купці вже на початку ХХ ст. усвідомлювали, що попит на нерухомість високий. Тому є сенс здавати її в оренду. Так з'являються багатоквартирні будівлі, що отримали назву дохідних будинків [262, с. 77].

Свої підприємницькі амбіції брати Мінаєви втілювали й за межами Олександрівська. Будівництво цегляних і вогнетривких виробництв у Бахмутському повіті почалося з прокладенням перших залізниць у другій половині ХІХ ст. інтенсивне будівництво металургійних і механічних заводів, гірничопромислового комплексу викликало величезний попит на цеглу і вогнетриви. Перші вогнетриви привозилися з Бельгії та Великобританії. Але Донецький край виявився дуже багатим на поклади всякого роду глини. Цим не могли не скористатися місцеві купці-промисловці. Практично повсюдно поширився видобуток глини та виробництва цегельно-черепичної продукції. У одному тільки Бахмуті можна було нарахувати з десятків цегляних заводів. До ХІХ ст. техніка виробництва цегли залишалася примітивною і трудомісткою. У Російській імперії з середини ХІХ ст., у

зв'язку із початком масового кам'яного будівництва, були прийняті «Правила вичинки цегли на казенних і приватних заводах» (1847 р.). Згідно з ними власники заводів на кожній виготовленій цеглі повинні були ставити своє клеймо, яке вичавлювали на сирці при його формуванні або сушці. Кожен виробник ніс відповідальність за свою продукцію (у такому випадку при руйнуванні будівлі через неякісність цегли можна було з легкістю визначити на якому заводі вона була виготовлена) [342]. Так одними з великих виробників черепиці та цегли в Бахмуті були Мінаєви. Данило Андріанович та його син Іван Данилович мали тут заводи. Цегляно-черепичний завод Івана Мінаєва заснований у 1896 р. в м Бахмут. У 1903 р. на підприємстві працювали 40 чоловік. У 1910 р. випускалося близько 1 млн. шт. цегли і 300 тис. шт. марсельської черепиці з річним оборотом 17,5 тис. крб. На виробництві працювало до 50 осіб. У 1914 р. зазначилося так само 50 працівників. Будівельної цегли і марсельської черепиці виготовлялося на суму 20 тис. крб. [170]. Династія володіла трьома черепично-цегляними заводами (перший відкрито у 1867 р. у передмісті Карантинка) і 16 будинками в Олександрівську. Заводи Мінаєвих проіснували до 1922 р., і саме вони сприяли розвитку міського будівництва кінця ХІХ – на початку ХХ ст. З цегли та черепиці, що була виготовлена на заводах братів Мінаєвих, будувалися житлові будинки мешканців як Олександрівська так і навколишніх повітів [276, с. 110].

Варто відмітити і купців с. Городище Слов'яносербського повіту – М.М. та І.М. Гладкових. Брати Гладкови всіляко підтримували одновірців, були благодійниками, активно займалися будівництвом. До революції 1917 р. навколо селища знаходилися хутори заможних селян. Там же розміщувалися і маєтки братів. Сімейство Гладкових володіли крамницями, токами, кількома будинками [349, с. 6].

Як зазначив сучасний російський історик О.Л. Шахназаров, економічне процвітання старообрядництва стало однією з умов його існування – це, по-перше, а по-друге, побори були такі великі, що заохочували розвиток

колективного захисту. Підприємницька діяльність на благо громади стала розглядатися як засіб порятунку душі [339, с. 53].

Отже, до господарських рис старообрядців відносили працелюбності, ощадливості, смирення, допомога ближньому. Старообрядці були носіями відмінних, від загальноприйнятих звичок, стереотипів та норм поведінки. Господарство, поява купців та благодійників стали тим важелем, який допомагав громадам виживати у жорстких умовах, в які їх ставила влада.

4.3. Сімейні стосунки й виховання підростаючого покоління

Кожне суспільство, дбаючи про свою єдність і цілісність, виробляє систему і модель соціальної поведінки, які призначаються його членам. При цьому регламентуються догматичні моменти, провідні ознаки культури, які потребують збереження і «консервації», щоб уникнути її руйнації. Старообрядництво завжди вимагало, щоб все життя людини, як особисте, так і громадське, було пройняте релігійними початками. Тому і сімейне, і громадське життя старообрядців було міцно пов'язане церковними правилами та обов'язками [234, с. 260].

Протягом століть виховання дітей та молоді у старообрядницьких родин відбувалося у рамках традиційної культури, яка зберігала звичаї і традиції своїх предків. Із середини XVII ст. виховання проводилося через особистий приклад людей старшого віку, які мали високий авторитет у родині, через виконання обряду, шляхом дотримання чистоти у побуті та здорового способу життя, на прикладі житій святих. Специфічні сімейні цінності старообрядців сформували особливий тип відношення людини до трудової діяльності. Гроші накопичувалися не заради збагачення, а для служіння спочатку громаді, а потім суспільству, його духовним і матеріальним запитам [321, с. 86]. Пріоритетною метою саме чоловіків було виховання та навчання дітей. Високий рівень знання релігійної літератури, начитаність, цитування та наведення прикладів із життя святих були

характерною рисою членів старообрядницької громади, навіть із дитячого віку. З перших днів життя батьки виховували дитину «у вірі». Наприклад, дитина, яка тільки навчилася говорити, знала напам'ять декілька молитв. Починаючи будь-яку справу (виконання домашнього завдання, молитву, вживання їжі тощо), дитина мала звернутися до старших (батька, діда, матері) за благословенням. Традиційно діти зверталися так: «Благословіть мене на молитву». Перед початком вживання їжі дитина мала промовити молитву та перехреститися [168, с. 110]. Ще один з дієвих методів, активно застосовувався для виховання в старообрядницьких сім'ях – метод обмеження. Його мета – навчити дитину жертвувати «нижчими» матеріальними потребами в ім'я більш піднесених, духовних. Характерний приклад тут – дотримання посту. Селянських дітей і дітей духовенства до дотримання постів привчали змалку, але не було прийнято насильно змушувати дітей постувати до 6 – 7 років. Ще один дієвий метод виховання стійкої особистості – привчання до праці. Це зазвичай досягалося шляхом включення дітей у трудову діяльність дорослих [278, с. 9]. Дівчата завжди допомагали матерям по догляду за будинком, молодшими дітьми, разом з ними освоювали секрети рукоділля; хлопчики під керівництвом батька освоювали ремесла, їздили в ліс за дровами, брали участь у будівництві і т.д. Такий метод трудового виховання характерний, звичайно, не тільки для старообрядців – він здавна жив у будь-яких селянських співтовариствах, однак саме у них знайшов найбільш чітке і системне втілення. Діти працювали, навіть якщо батьки були забезпеченими людьми, мали найманих працівників, і в дитячій праці не було ніякої потреби. Таким чином виховувалося працьовитість [234, с. 262]. Також у дітей мали бути духовні батьки. Їх зазвичай обирали із числа священників чи людей старшого віку. Духовний батько мав бути добрим та боголюбивим, благородним та розважливим, не бути сварливим та п'яницею. Діти мали його шанувати та повинуватися в усьому. Сповідуватися перед ним за свої гріхи та дотримуватися заповідей, епітимії. Повинні були запрошувати його до себе в

оселю, самі часто до нього приходили, слухатися його. Це було свого роду навчання, передача знань та мудрості від старшого покоління молодшому. Також діти були під постійним наглядом та контролем з боку старших і в них залишалось все менше часу на непослух.

Статеврольова система у старообрядницьких сім'ях повністю відповідає вимогам тогочасного аграрного суспільства. За жінками традиційно закріплювалася побутова сфера. Проте характер господарських занять сприяв гендерному перерозподілу обов'язків. Звичайно, жінки інколи могли брати на себе значну частку «чоловічих» обов'язків, а саме, вели судові процеси та займались підприємництвом. Загалом простежується традиційне як для російських так і українських регіонів ставлення до сексуальності: нейтральне – до чоловічої та осудливе – до жіночої, тобто існував певний подвійний стандарт [187, с. 21]. Дівоча цнота для старообрядців була вища подружнього життя; але це аж ніяк не впливало з переваги над дівоцтвом, ніби заміжжя – це забобонно, грішно. Як зазначав ректор семінарії, протоірей Михайло Разногорський: «Звичайно, золото краще срібла; але і срібло не є жужелицею або глиною, а – благородний метал». «Хто віддає свою дівчину заміж – писав Апостол Павло, добре робить, а хто не віддає – робить краще». Він також вказував: «якщо дівчина: вийде заміж, не згрішивши, але ж якщо не втримається, нехай одружується, бо краще вступити в шлюб, ніж розпалюватися» [104, с. 392].

Родинні відносини старообрядців цілком базувалися на буквальному розумінні й суровому дотриманні біблійських заповідей, серед яких: «Шануй батька свого та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій дав тобі», «Не чини перелюбу», «Не жадай жони ближнього свого» тощо (Біблія, Исход, 20). У шлюбі старообрядці також дотримувалися канонів, що Ісус Христос головний над чоловіком, а чоловік – є головним над дружиною і дітьми. Домінування чоловіка віддзеркалюється також і в інтимній стороні шлюбу. Наприклад, будь-які інтимні стосунки у старообрядців були заборонені протягом усіх чотирьох постів, а також у ніч із вівторка на середу,

з четверга на п'ятницю та з суботи на неділю. Проте серед старообрядців була поширена думка, що дружина не мала права відмовляти чоловікові, якщо він буде наполягати на інтимній близькості. Якщо чоловік буде розгніваний та ображений на дружину (саме через її відмову в близькості), то молитви (ні чоловіка, ні жінки) не будуть почуті Богом. Жінка мала задовольняти чоловіка, а потім спокутувати цей гріх додатковими молитвами. Якщо саме жінка виступатиме ініціатором близькості у зазначені заборонені дні, то її гріх буде набагато страшнішим і покутувати його їй доведеться дуже довго [168, с. 112]. Незважаючи на підлегле становище, роль жінки в родині українських старообрядців була значною, а коло її обов'язків надзвичайно широким. Сприяв цьому великою мірою характер економічної діяльності, адже він передбачав тривалу відсутність чоловіків поза домівкою. Жінки мали і певні майнові права, принаймні претендували на частину батьківської спадщини. Замкнутість від решти світу цих громад та міцні патріархальні традиції практично унеможливлювали вихід жінок за межі приватного простору, проте їх рівень грамотності був досить високим [187, с. 21].

Серйозна потреба в освіті була наслідком старообрядницького погляду на життя. На думку відомого старообрядницького публіциста Ф.Є. Мельникова, старообрядці завжди рвалися до грамотності. У старообрядницьких монастирях, скитах, парафіях влаштовувалися під страхом переслідувань школи грамоти і вчилися в них читанню та письму діти старообрядців [159, с. 5]. Прагнення старообрядців до освіти відзначав і М.І. Костомаров. Він вказував на наступні причини: «Розкольник любить мислити, сперечатися, він заспокоював себе думкою, що якщо наказано зверху так-то вірити, так-то молитися, то стало бути, так і слід. Розкольник хотів зробити власну совість суддею покарання; намагався сам все перевірити, дослідити» [241, с. 384]. Інший дослідник старообрядництва А.П. Щапов порівнював старообрядців і новообрядців по відношенню до пізнавальних пріоритетів: «У той час як в православних громадах дуже мало

було грамотних, у розкольніцьких громадах рідко хто був не писемним. Багато було грамотних жінок і дівчат. Православний чоловік мало думав, майже нічого не знав, не писав, не складав, чоловіки-розкольніки працювали думкою, вчили, писали, складали» [347, с. 502].

Навчанню дітей також приділялася чимала увага, але воно носило в основному церковний характер – вивчали Часослов, Псалтир, порядок богослужіння, крюкові ноти і т.п. При цьому використовувалися «старовинні» методи: спочатку вивчалися букви і склади, потім приступали до читання Часовника і Псалтиря. Текст названих книг заучувався практично напам'ять, повторювався кожен урок і тільки після цього проводився перехід до вивчення нового матеріалу. Як результат – діти знали безліч релігійних текстів і навчалися досить швидко читати церковно-слов'янською мовою. Правда сучасники відзначали, що вони далеко не завжди розуміли сенс прочитаного [234, с. 263].

На новоприєднаних землях Південно-Східної України, заселивши на них велику кількість різного за конфесіями, національностями, традиціями населення, офіційна влада не могла не піклуватися про грамотність серед прибулих людей. Так Міністерство внутрішніх справ надіслало правила генерал-губернаторам у секретному циркулярі за підписом міністра внутрішніх справ, статс-секретаря Д. Блудова від 22 жовтня 1836 р. за № 2737 стосовно необхідності навчання поселянських, у тому числі старообрядницьких дітей [45, арк. 295]. Згідно правил навчанням дітей мало зайнятися парафіяльне духовенство, яке зобов'язане наставляти дітей у віру та благочестя. Також для навчання дітей призначався місцевий священник чи диякон, інколи й паламар. Учителі мали навчати церковному та цивільному читанню, а бажаючих і письму. Окрім цього, здобувач освіти повинен знати напам'ять Молитву Господню, Символ віри, Десять заповідей, вірш «Богородице – Діво, радуйся». У святкові дні учням дозволяли у церкві бути на криласі та заохочували до церковного співу. Давали ази арифметики, розпочинали навчання із дітей православного населення, а потім долучали й

дітей старообрядців. Якщо старообрядці бажали віддавати своїх дітей навчатися за стародруками, виданих в єдиновірській типографії – то їх приймали на цих умовах. Інші учні не могли бентежити (ображати) дітей старообрядців чи якимсь чином дратувати їх батьків, нав'язувати їм повагу до православної церкви, тощо. Навчання на постійній основі мало починатися по завершенню осінніх польових робіт і закінчуватися початком весняних – приблизно від 1 вересня по 1 травня. У літні місяці діти могли збиратися на свята по обіді для повторення молитов, а в будні дні – наскільки дозволяли сільсько-господарські справи. На червень, липень, серпень навчальний процес припинявся. Навчальні книги, Азбука, Часослов, Псалтир купувалися за рахунок церкви. А ті, хто хотів навчати своїх дітей за стародруками, мали їх надавати. Кожні півроку церква надавала поіменний список учнів із зазначенням: з якого часу вони навчалися та які мали успіхи [45, арк. 297].

Із другої половини XIX ст. відкрилися навчальні заклади для старообрядців, щоправда вони не стали масовими. У посаді Клинці Чернігівської губернії у 1860 р. за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ відкрили училище для дітей старообрядців [49, арк. 1]. На кошти купців цього населеного пункту був побудований будинок, який став приміщенням училища [49, арк. 7 зв.]. У посаді Клинці відкрито училище для дітей старообрядців на загальних підставах, викладених у Статуті 1828 р. за наступних умов: вчителі до навчального закладу повинні бути призначені з дозволу Попечителя Округу; за схваленням кандидатів в учителя з боку Начальника Губернії. Місцеве духовенство звільнялося від участі в управлінні училищем. Втім, громаді було дозволено обирати вчителя на власний розсуд за умови, щоб дана особа мала законне право на викладання та була рекомендована керівництву навчального закладу [49, арк. 8].

Так звана «класична» старообрядницька освіта на межі XIX – на початку XX ст. увійшла у стадію кризи. Через численні заборони уряду завдання просвіти могли реалізовуватися, а природничі й точні науки взагалі

не вивчалися. Із-за відсутності підготовлених учителів, незнання методики викладання, відсутності системи планів традиційне навчання старообрядців суттєво постраждало. Так згідно з донесенням Обер-Прокурора Святійшого Синоду Міністру народної освіти від 15 лютого 1892 р. за № 3109, керівництва училищ не приймали на роботу вчителями єдиновірців, вважаючи їх особами не православного віросповідання та заборонялося дітям старообрядців відвідувати православні школи. Поміж тим Святійшим Синодом у 1885 р. було роз'яснено, що єдиновір'я не несло відмінне від православ'я віросповідання. Навпаки – вони представляли собою одну церкву. Заборона дітям старообрядців відвідувати православні школи тільки погіршувала ситуацію. Дійсний таємний радник К.П. Побєдоносцев зазначав, що такі розпорядження органів навчального відомства є шкідливими для православної церкви та несправедливими до єдиновір'я [51, арк. 5-5 зв.].

Масове відкриття старообрядницьких навчальних закладів відбулося після оприлюднення указу Миколи II про дарування свободи віросповідання в Росії в 1905 р. Проте виникла плутанина в документах і Міністерство народної освіти виявило, що навчальне відомство включно до 1905 р. керувалося вказівками за 14 травня 1832 р. та 28 листопада 1839 р. Ці укази не допускали старообрядців на посади вчителів та наставників для юнацтва та забороняли видавати їм свідоцтва на право навчання дітей. 19 листопада 1905 р. імператор дозволив відмінити попередні укази. І вже 25 листопада 1905 р. за № 25410 вийшов відповідний циркуляр, згідно якого на посади вчителів стали приймати старообрядців [50, арк. 1]. Численні клопотання, які надходили до Міністерства народної освіти про відкриття особливих шкіл для дітей старообрядців були задоволені. Дозволено відкриття таких шкіл на кошти самих старообрядців. Міністру народної освіти була дана вказівка розробити проект закону для зазначених шкіл. До видання особливого закону про старообрядницькі школи, у випадку відкриття таких шкіл, вони бути типовими до вже існуючих училищ та їх навчальних програм старообрядців [50, арк. 18].

Як зазначає газета «Церковний вісник», у Москві при рогозькому старообрядницькому трьохкласному училищі у 1908 – 1909 навчальному році мали відкритися педагогічні курси для вчителів-старообрядців з терміном навчання – 3 роки. У програму курсів були включені наступні дисципліни: богослов'я, церковне право, педагогіка, російська та слов'янська мови, загальна та російська історії, географія, геометрія та інші. До числа слухачів зараховувалися особи з освітою не нижчою міського двокласного училища. Училищні ради громад клопотали до міністерства, щоб освіту міг здобувати кожен старообрядець [112, с. 937].

Важливою проблемою для старообрядців було викладання Закону Божого своїм дітям. Міністерство народної освіти наполягало на обов'язковому освітньому центрі для викладачів цього предмету. Дане питання розглядалося на Раді міністрів 17 лютого 1911 р., яке було затверджено 13 квітня 1911 р. Миколою II. За бажанням батьків (старообрядців), діти яких навчалися початкових та середніх навчальних закладах (крім закладів військового, морського, духовного відомств), Закон Божий викладався за їх віровченням. Дозволялося також навчання церковнослов'янської мови та церковних співів. Але місцеве керівництво повинно було забезпечити приміщенням для таких занять. Викладати Закон Божий мали право тільки особи з повною середньою освітою, або такі, що відповідали вимогам вчителів початкових училищ. За процесом навчання встановлювався нагляд з боку керівника навчального закладу. Учителям платили «винагороду за домовленістю» або батьки учнів, або місцева громада. Останнім положенням старообрядці були особливо незадоволені. Вони вимагали отримати дозвіл на «зарплату» не тільки для вчителів, але й для деяких своїх священнослужителів. Це питання так і не було вирішено. За правилами «Про викладання Закону Божого дітям старообрядців та сектантів» від 1 червня 1911 р. було встановлено факультативний, тобто необов'язковий характер викладання цього предмета у початкових та

середніх навчальних закладах. Умовами передбачалася й винагорода вчителям, яку надавали батьки або громада [284, с. 58-59].

У 1910 р. у с. Городище при храмі Успіння Богородиці була відкрита школа церковно-слов'янської грамоти в спеціально побудованому приміщенні. Утримувалися 2-х класне і початкове училища на гроші Слов'яносербського земства. У 1914 р. за клопотанням педагогічної ради двокласного училища на ім'я піклувальників Покровської городищенської церкви до Московського старообрядницького інституту було направлено на навчання за гроші піклувальників старообрядницьких храмів учня Федора Богданова [349, с. 16]. Громада дбала, щоб талановиті й наполегливі діти могли здобувати освіту. Була висока ймовірність, що цей учень повернеться додому і в майбутньому буде навчати підростаюче покоління.

Звичайно старообрядців зараховували і до освітніх закладів, де навчалася православне населення. Так, у заяві директорів Олександрівського комерційного училища Катерина Андріївна Мінаєва просила допустити до вступних іспитів до старшого підготовчого класу її сина Василя Мінаєва [35, арк. 100]. Окрім заяви мама цього юнака додала наступні документи: посвідчення від 2 серпня 1916 р. із Добрянського міського управління за підписом та печаттю на ім'я Василя Олександровича Мінаєва, що він належить до міщан посаду Добрянки Городнянського повіту Чернігівської губернії. За віросповіданням – старообрядець, за сімейним списком свого батька проходив за № 1135 та народився 23 грудня 1907 р. [35, арк. 102]. Також до училища було надано свідоцтво про те, що хлопцю своєчасно було зроблено щеплення від віспи, на що вказує атрофічний рубець на його лівому плечі, засвідчене лікарем М.М. Йоффе 9 серпня 1916 р. [35, арк. 101]. Можна прослідкувати, що всі здобувачі освіти до навчального закладу в незалежності від віросповідання – іудеї, православні чи католики мали надавати подібні довідки [35, арк. 1 зв., 108].

Старообрядницькі громади намагалися брати участь у житті держави, міста чи села. Тривалий час влада не надавала старообрядцям можливостей

займати громадські посади. Адже страх за те, що вони зможуть якось відстоювати свої інтереси, досягати поставлених задач не міг не хвилювати державну владу. Старообрядці через освітні заклади, громадські посади, купецькі гільдії намагалися не скільки соціалізуватися та реалізувати свої амбіції, скільки вижити в умовах, які створювала для них держава, допомагали своїм громадам, представляли їх інтереси наскільки це було можливо. Звичайно, участь у житті громади старообрядця регламентувалася відповідними указами та циркулярами з боку влади. Так Міністерство внутрішніх справ від 21 березня 1836 р. видало циркуляр відповідно до якого, у тих місцях, де на громадські посади обирався старообрядець, то він мав зробити очисну присягу у православної церкви [45, арк. 77-77 зв.]. В іншій циркулярній пропозиції цього ж міністерства від 21 червня 1883 р. за № 525 губернським, повітовим «присутствиям», міським управам, поліцейським управлінням Катеринославської губернії вбачалася необхідність контролювати громадські посади, які займали старообрядці. Згідно заяви 1885 р. преосвящених поволзьських та північно-східних єпархій, в якій вказувалося, що старообрядці, які обиралися на громадські посади згідно закону 3 травня 1883 р., не рідко користувалися своїм службовим становищем, щоб нашкодити православної церкві. Міністерство в циркулярі від 29 травня 1887 р. за № 334 зобов'язало начальників губерній при прийнятті на громадські посади старообрядців керуватися обачністю. Із отриманого в Міністерстві повідомлення Ober-Прокурора Святійшого Синоду можна прослідкувати, що отримували посади сільських старост і старшин не лише старообрядці бігло попівського та австрійського толків. А також посади отримували безпопівці-федосіївці, які не визнавали шлюбу та молитви за Царя. Таким чином, такі люди мали можливість зловживати владою та діяти на користь розколу, тим самим утискаючи православних, та схильних до православ'я старообрядців [29, арк. 97]. Влада чітко виконувала вказівки Синодального Ober-Прокурора щодо отримання старообрядцями громадських посад, особливо у тих місцевостях, де набув поширення розкол

серед населення та була велика кількість заможних купців із старообрядців. Проте не допускали до посад таких, які вороже ставилися до православної церкви. Про це Губернське управління в доповнення до повідомлення від 20 серпня 1883 р. за № 3020 ставив до відома Міську управу для точного та неухильного виконання вказівок Міністерства внутрішніх справ [29, арк. 97 зв.].

Маніфест від 17 жовтня 1905 р. змінив політичний клімат у державі. З цим були пов'язані надії суспільства на відкриття Державної Думи та підготовку нового проекту законів, у тому числі і про свободу совісті. Згідно циркулярного розпорядження Міністерства внутрішніх справ від 15 травня 1905 р. за № 20 губернаторам, була видана вказівка згідно якої приналежність до старообрядництва або до сектантства ні в якому разі не служила перешкодою призначення на державну і суспільну службу в установах губернії. У випадку, коли у волості, де проживали старообрядці та православні на державну посаду волосного старшини був затверджений старообрядець – його помічником мав стати православний, щоб останній представляв інтереси православних людей у волості із змішаним населенням [47, арк. 4].

Наступним важливим кроком у розвитку віросповідного законодавства був закон від 17 жовтня 1906 р. «О порядке формирования и существования старообрядческих и сектантских общин». Цей закон принципово зміцнював положення цих віруючих. Перша частина була присвячена правилам створення старообрядницьких громад, їх правам та обов'язкам. Дозволялося вести метричні книги представникам органів волосного або міського самоврядування. Відповідно до закону старообрядцям та сектантам було надано право створювати релігійні громади. Держава також визнавала за церковними громадами юридичні права, права духовних осіб. Дозволялося будувати церкви, молитовні будинки та школи. Закон юридично змінював цивільний та правовий стан старообрядців та сектантів, хоча не прирівнював їх ні до православних, ні до інославних. Старообрядницьким священникам не

дозволялося носити ієрархічне найменування, спеціальний одяг. Духовні заклади утримувалися за рахунок громади [284, с. 56]. Окрім офіційних документів, релігійне життя імперії висвітлювалося і на шпальтах газет. Так газета «Церковний вісник» оголосила про собор старообрядницьких єпископів, який мав відбутися у Москві 25 липня 1908 р., де повинні були розглядати питання внутрішнього церковно-старообрядницького життя. У соборі окрім єпископів приймали участь уповноважені від громад священники та віряни [112, с. 937]. Циркуляр від 9 травня 1909 р. зазначав, що влада не мала права перешкоджати релігійним зборам віруючих. Умовою дозволу таких зборів було повідомлення про час та місце перших зборів поліції, наступні – проходили без попередження [284, с. 56].

Згідно з донесенням поліцейського пристава Ф. Герасименка у м. Нікополь від 9 листопада 1907 р. за № 2483 була зареєстрована Катеринославським губернським правлінням старообрядницька громада. Безпосередньо в місті проживало 123 особи, у навколишніх селах – 547 осіб, які також входили до громади. Всі вони належали до білокриницької ієрархії [41, арк. 244-244 зв.]. У Павлоградському повіті на 1909 р. не зареєстрованими проживали у с. Васильківка 5 родин старообрядців, які належали до попівського толку у кількості 46 осіб [41, арк. 247, 248]. Звичайно, громади старообрядців були малочисельними і це не дивно. Адже, їх розпорошеність на просторах імперії та неоднорідність серед самих одновірців не могли позитивно вплинути на подальшу консолідацію.

У 1907 р. Катеринославська старообрядницька громада, яка перебувала у підпорядкуванні єпископа Михайла Новозибковського, була дуже бідною. Молельня потребувала капітального ремонту, а коштів не було. Громада налічувала 100 осіб у місті, а з навколишніми селами – 160 осіб. Не було і книг за якими відправляти службу, а ті, які були в наявності, зовсім розсипалися так, що священникові доводилося самотужки їх переплітати. Сам же священнослужитель проживав у будинку, де протікав дах, а його прибуток від служби становив 15 – 20 копійок [111, с. 3]. Але ситуація

станом на 1915 р. змінилася на краще, адже почали виконуватися укази, розпорядження влади щодо благополуччя старовірів. І в Катеринославі та ж сама старообрядницька громада знаходилася на вулиці Стародворянській. Священником при громаді був Феодот Кузьмич Акімочкін. Голова громади – Ігнатій Іванович Шевельов, який мешкав на вулиці Ливарній у власному помешканні. Товариш голови і скарбник, Василь Юхимович Марков – відносився до управління Катерининської залізниці. Членами ради були Василь Гаврилович Зарубін та Потап Кирилович Татаренков [108, с. 178]. Можна припустити, що дана громада була достатньо забезпеченою та успішною. Їх будівля знаходилась у центрі міста, можна лише здогадуватися скільки це їм вартувало. Тобто, старообрядці, особливо в містах, були людьми достатньо заможними, впливовими і могли вирішити те чи інше питання на користь громади.

Проте не всі старообрядці були схильні до утворення громад. Так у Кременчуці місцевий старообрядець П.Н. Поддергін говорив, що в місті організованої громади не існує. Серед ключових причин її відсутності він вказував те, що її не хочуть люди старшого покоління, «жили без общини і проживем», говорили вони [111, с. 3]. Здебільшого старообрядці виступали за утворення громад. Вони могли захистити вірян, допомогти у вирішенні спірних ситуацій тощо. Звичайно, через своїх представників у думі чи управі старообрядці змогли б на свою користь винести те чи інше рішення. Врешті-решт так інколи і траплялося. Так, у 1905 р. після проголошення свободи віросповідання імператором Миколою II, жителі м. Олександрівськ звернулися до Міської Управи зі зверненням виділити їм земельну ділянку для побудови старообрядницького храму [30, арк.1-1 зв.]. Це звернення було задоволено міською владою. Громада в Олександрівську була по тогочасним міркам достатньо велика і налічувала приблизно 100 осіб. Вже у 1909 р. на площі Тараса Шевченка діяв старообрядницький молитовний будинок [41, арк. 249].

Відповідно до циркуляра міністра внутрішніх справ П.А. Столипіна від 7 травня 1910 р. за № 4720 губернаторам, градоначальникам і начальникам областей «старообрядці останнім часом роблять оголошення щодо своїх з'їздів дуже в короткий термін і нерідко телеграфом. Між тим, необхідно провести попереднє узгодження з місцевою владою, ознайомивши її з програмою занять, та й те, що з моменту про оголошення з'їзду мало пройти 2 місяці до початку самих зборів» [48, арк. 92].

Губернське Правління просило Олександрівську Міську управу виконати циркулярні розпорядження губернатора від 11 грудня 1911 р. за № 9513 та 26 лютого 1912 р. за № 1503 щодо пред'явлення копій метричних книг сектантів, які не визнавали духовних осіб, а також старообрядців, які не були об'єднані в громади за 1911 – 1913 рр.; якщо записів в метричних книгах не було, то про це теж повідомляли [32, арк. 8, 9, 11].

Таким чином, російська і влада, і церква діяли за принципом «коржа і батога» по відношенню до старообрядців: то послаблення, певна лібералізація, то навпаки – репресії та жорсткість. Після трагічних подій розколу православної церкви в XVII ст. найбільш консервативна частина російських православних християн була піддана анафемі, оголошена поза законом і витіснена на узбіччя суспільного життя держави.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Старообрядці протягом століть шукали нові форми збереження своєї віри та церковного життя. У першу чергу, це було пов'язано з пошуком нових місць для поселення. У результаті гонінь вони були змушені розселятися на околицях держави, переважно в прикордонних районах. Старообрядницьке купецтво, яке сформувалося у Південно-Східній Україні, було важливим структурно утворюючим елементом як конфесійно-економічної спільноти, до якої вони належали, так і для регіонального соціуму. Своєю економічною активністю зробило значний внесок у розвиток регіону: фінансували існування одновірців і їх церковні організації, а

підприємницька діяльність являє приклад органічною соціально-економічною еволюції.

Необхідність апологетики, захисту своєї віри, усвідомлення своїх релігійних переконань та пояснень, у першу чергу, самому собі – чому я старообрядець і чому йду проти офіційної ідеології – стали причиною розвитку серед останніх грамотності та освіти. Таким чином, можна говорити про те, що церковна і громадська ситуація, в якій опинилися старообрядці, стала причиною поширення грамотності в їх середовищі. Численні переслідування, гоніння з боку влади та церкви стали тим каталізатором об'єднання старообрядницьких громад. Освіта в більшості випадків мала релігійний характер, і глибина, і спектр знань для старообрядців не мали значення. Живучи в громаді, діти зазвичай набували навичок церковного читання, письма, співу, а відношення до інших предметів, в основній масі старообрядців залишалося скептичним.

Протягом кількох століть старообрядницькі громади були змушені виживати у жорстоких та жахливих умовах, в які їх поставила влада. Тому це вплинуло і на системі виховання нащадків. Формування дітей та молоді відбувалося у рамках традиційної культури, яка зберігала традиції та звичаї своїх предків. Це проявлялося через виховання дитини «у вірі» із самого народження, ведення здорового способу життя, застосування методів обмеження, рання трудова діяльність, беззаперечний авторитет старших. Специфічні сімейні цінності старообрядців сформували особливий тип відношення людини до трудової діяльності. Гроші накопичувалися не заради збагачення, а для служіння спочатку громаді, а потім суспільству, його духовним і матеріальним запитам. Старообрядці через громадські посади, купецькі гільдії намагалися не стільки соціалізуватися та реалізувати свої амбіції, скільки вижити, допомагали своїм громадам, представляли їх інтереси наскільки це було можливо.

На нових місцях проживання старообрядці намагалися налагодити церковне і соціальне життя. Цьому слугувала організація багатьох таємних

молитовних будинків, каплиць. Звичайно, різноманітні циркуляри з боку влади забороняли вести службу в старообрядницьких храмах, проте це не зупиняло старообрядців на шляху до збереження віри.

Конфесійний чинник у формуванні шлюбних відносин старообрядців проявлявся в усіх сферах їхнього життя, починаючи від родинно-побутового до інтимного. Але не визнавати зазначені відносини влада не могла, тому видала низку законів та циркулярів щодо врегулювання сімейного життя старообрядців. Не зважаючи на те, що держава всіляко намагалася захищати носіїв православ'я у конфесійно змішаних сім'ях, були випадки, коли відбувалися звернення до старообрядництва під впливом різних факторів.

Початок ХХ ст. ознаменувався для старообрядців наданням прав вільно сповідувати віру, відправляти релігійні обряди, створювати нові релігійні общини, надання общинам права юридичних осіб, а віруючим – громадянських прав. Частково були відмінені кримінальні покарання за агітацію та пропаганду своїх віровчень. Ці послаблення позитивно вплинули на культурне, соціальне життя та господарську діяльність старообрядців Південного Сходу України.

ВИСНОВКИ

Спираючись на історіографічний доробок та джерельну базу, відповідно до мети та завдань дисертації зроблені наступні висновки.

1. Вивчення теми старообрядництва Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. не було предметом спеціального, повного і об'єктивного дослідження істориків імперського та радянського періодів, зацікавлення нею вченими відбулося із проголошенням незалежності України. Науковці попередніх періодів характеризують релігійні причини виникнення старообрядництва. Незважаючи на те, що при підготовці праць використано різноманітні джерела, деякі роботи не оминули фактологічні неточності чи ідеологічні нашарування. Наявність значної кількості робіт свідчить про зростаючу зацікавленість суспільства та науки до історії старообрядництва. У сучасних наукових дослідженнях авторами підіймаються проблеми міграції старообрядців, умови появи та поселення на теренах України старовірів, їх етнічний та соціальний склад. Також дослідники розглядають побут та культуру старообрядців. Історіографічний аналіз показав, що, незважаючи на накопичений досвід, досі відкритими залишаються питання духовного, суспільного та економічного життя старообрядницьких громад, зокрема на Південному Сході України.
2. Джерельна база, зважаючи на її видову різноманітність і змістовну насиченість, дає можливість для глибокого та різнопланового аналізу життя старообрядців Південно-Східної України наприкінці XVIII – на початку XX століть. Основу джерельної бази складають архівні джерела. У той же час джерела представлені документами різних хронологічних періодів та є дуже розпорошеними. Походження джерельної бази дослідження є різноманітним, а її інформативність не завжди відображає глибину явища. Обрана методологія дозволила продуктивно вирішити поставлені завдання у роботі, що надало

можливість систематизувати матеріал та зробити відповідні висновки. У процесі дослідження було використано сукупність методів наукового пошуку. Широко застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні та міждисциплінарні методи.

3. Причини церковного розколу у середині XVII ст. і як наслідок поява старообрядництва були різноманітними: прагнення влади уніфікувати церкву; запровадити під час богослужіння друковані книги; звільнитися від впливу монарха та його найближчого оточення. Проте, певна річ, це жодним чином не виправдовувало методи, які застосовувала офіційна церква для досягнення своїх цілей. Проведена церковна реформа патріархом Никоном в основному не змінила основних догматів православної віри, проте посилення церковної влади та жорстка централізація викликали протест з боку усіх верств населення. Навколо боротьби за відновлення «старої церкви» об'єдналася всі незадоволені: бояри, які виступали проти посилення самодержавства та утисків, прикриваючись релігійними гаслами; купці – незадоволені власним економічним становищем; стрільці – у зв'язку з їх відстороненням військових справ, адже державою створювалися вже регулярні військові формування; селяни і біднота – збільшенням податків та посиленням утисків; духовенство – всевладдям й авторитарністю патріарха Никона. Прихильники старих церковних обрядів та книг позиціонували себе охоронцями старовинного благочестя. Старообрядці не були ніколи єдиними ні в ідеологічному, ні в організаційному відношеннях. Їх угруповання, на які розпалося старообрядництво, умовно поділялося на дві основні групи: безпопівці та попівці. Ці групи у свою чергу розпадалися на ряд толків: біглопопівці, липовани, нетівці, поморці, спасівці та інші. Бунт релігійної свободи та людської гідності, який розпочався через окремі суперечки щодо деталей церковного обряду, закінчився тим, що виникла нової форми православного світогляду. А старообрядці

пронесли віру, традиції та звичаї крізь століття. Характерна архаїчність громад зберігається і до сьогодні. З одного боку вони є відсталими з точки зору сучасників, з іншого – це був спосіб виживання і збереження самоідентичності.

4. У зв'язку з приєднанням території Південно-Східної України наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії відбувалося освоєння земель населенням достатньо строкатому як в етнічному, так і в конфесійному аспектах. Утім, невідповідність соціально-економічних умов краю, зумовлена перш за все не великою кількістю населення, ускладнила процес формування місцевих органів влади. Імператори Російської імперії з часом уніфікували структуру та функції місцевих адміністративних установ. У Катеринославській, Таврійській та Херсонській губерніях на початку XIX ст. запроваджувалися органи управління. Колонізація регіону вплинула і на формування відповідної моделі поведінки. Велика частка населення не була автохтонною. Свого свого часу вона прийняла так званий «виклик нових земель» і кожна група чи особа, що переселялася сюди, була змушені шукати шляхи адаптації до нових реалій. Новоприбулі старообрядці були носіями власних культури і традицій, які оберігали і нікому не давали втручатися в їх устрій. Тож і розселення старообрядцями територією Південно-Східної України відбувалося вкрай нерівномірно.
5. Прискіплива увага з боку влади та церкви по відношенню до старообрядницьких громад в Російській імперії була непослідовною і позначилася на житті старовірів. Численні заборони та переслідування, тотальний контроль – і це не весь перелік заходів, які застосовувалися до цих поселенців. Якщо до останньої третини XVIII ст. поширення старообрядництва перебувало під забороною, то за правління Катерини II настала певна лібералізація стосунків між владою і старовірами, адже це було зумовлено необхідністю залучення старообрядців до заселення нових територій. Політика Павла I

характеризувалася толерантністю до старовірів. Лояльне ставлення до старообрядців закінчилося з приходом до влади імператора Миколи I. Він започаткував своєрідну авторитарну модель взаємовідносин, а політика щодо старообрядців характеризувалася як значно жорстокіша. За тридцять років правління вийшло 495 таємних постанов, за якими старообрядців та сектантів переслідували, віддавали в солдати, засуджували до тюремного ув'язнення. Репресивну політику уряду стосовно старообрядців було дещо призупинено за правління Олександра II у зв'язку із загальною лібералізацією режиму. Прихід до влади Миколи II знаменував зміни у релігійному житті держави та були зроблені кроки на шляху до відділення церкви від держави, припинення ідеологічних переслідувань, забезпечення свободи віросповідання. У зв'язку з революційними подіями 1905 – 1907 рр., коли монарху була край необхідна суспільна підтримка, старообрядці одержали віросповідні свободи. Отже, правові відносини старообрядців та російської влади ніколи не мали під собою демократичну основу, а зазвичай носили або репресивний, або кон'юнктурний характер.

6. Створення та діяльність інститутів місіонерства та єдиновір'я офіційною церквою, мали б залучити старообрядців до єдиної церкви. Ні залучення до єдиновірства, ні активна місіонерська діяльність не переконали старообрядців у помилковості їх віровчень та в необхідності приєднатися до православної церкви. Єдиновір'я не стало тим об'єднуючим фактором офіційної церкви та старообрядців. Перехід старообрядців у єдиновір'я відбувався безсистемно та неохоче. Навіть серед самих священнослужителів не було єдності по відношенню до старообрядців. Постійно відбувалася плутанина в записах до метричних книг. Релігійні трансформації у напрямку старообрядці – православні (єдиновірці), які хоч і не отримали масового характеру, проте поклали початок поширенню єдиновір'я в Південно-Східній Україні. Окрім того, діяльність місіонерів тільки

згуртовувала старообрядницькі громади. Репресії та утиски, які не одне століття до них застосовувалися, залишили величезний шрам на колективній свідомості старообрядців. Віросповідна політика наприкінці XVIII – на початку XX ст. в Російській імперії залежала від цілої сукупності факторів: діяльність місцевих православних ієрархів, модернізаційні трансформації російського суспільства, суб'єктивні погляди монарха тощо. Офіційна церква, хоч і на законодавчому рівні визнавалася панівною, однак залишалась вкрай залежною від політики держави – непорушним залишалося положення про релігію як основу народності та її чітка ієрархія. Намагання подолати відсталість російської держави спричинили віросповідні реформи на початку XX ст. Указ «Про укріплення начал віротерпимості», який став новою точкою відліку для старообрядців у церковній історії, однак так і не вирішив їх основних проблем.

7. Старообрядницьке купецтво, яке сформувалося у Південно-Східній Україні в досліджуваний період, було важливим структурно утворюючим елементом. Адже воно своєю економічною діяльністю зробило значний внесок у розвиток регіону: масове будівництво (цегельні заводи), торгівля, активний розвиток сільського господарства. Крім того, купці фінансували існування одновірців і їх церковні організації, а їх підприємницька діяльність стала прикладом органічної соціально-економічної еволюції.
8. Для захисту своєї віри і розуміння власних релігійних переконань старообрядці усвідомлювали та активно культивували розвиток грамотності та освіти серед дітей та молоді. Із впевненістю можна сказати, що церковна і громадська ситуація, в якій опинилися старообрядці, стала причиною поширення грамотності і освіти в їх середовищі. Численні переслідування, гоніння з боку влади та церкви стали тим каталізатором об'єднання старообрядницьких громад. Освіта насамперед мала релігійний характер. При громадах дітей зазвичай

навчали основам церковного читання, письма, співу, а відношення до інших предметів в основній масі старообрядців залишалося скептичним. Система виховання нащадків протягом століть відбувалося у рамках традиційної культури, яка зберігала традиції та звичаї своїх предків. Специфічні сімейні цінності старообрядців сформували особливий тип відношення людини до трудової діяльності. Гроші накопичувалися не заради збагачення, а для служіння спочатку громаді, а потім суспільству, його духовним і матеріальним запитам. Старообрядці через громадські посади, купецькі гільдії намагалися не скільки соціалізуватися та реалізувати свої амбіції, скільки вижити, допомагаючи своїм громадам наскільки це було можливо. Релігійний аскетизм проявлявся у повсякденному житті старообрядців та побуті. Вони відмовлялися від благ цивілізації (і зараз серед прихильників старої віри є ті, які не сприймають радіо, телевізор, телефон, Internet тощо), перед початком будь-якої справи необхідно прочитати молитву і потрібно наполегливо працювати, щоб вижити. Вбачаючи небезпеку на кожному кроці, вони нікого не впускали до осель, намагалися не спілкуватися з незнайомцями, проявляли певну латентність у поведінці.

9. На освоєних територіях старообрядці налагоджували церковне і соціальне життя. Цьому слугувала організація багатьох таємних молитовних будинків, каплиць. Звичайно, різноманітні циркуляри з боку влади забороняли вести службу в старообрядницьких храмах, проте це не зупиняло старообрядців на шляху до збереження віри. Початок ХХ ст. ознаменувався для старообрядців наданням прав вільно сповідувати віру, відправляти релігійні обряди, створювати нові релігійні общини, надавати громадам права юридичних осіб, а віруючим – громадянських прав. Частково були відмінені кримінальні покарання за агітацію та пропаганду своїх віровчень. Ці послаблення

позитивно вплинули на культурне, соціальне життя та господарську діяльність старообрядців Південного Сходу України.

10. Конфесійний чинник у формуванні шлюбних відносин старообрядців проявлявся в усіх сферах їхнього життя, починаючи від родинно-побутового до інтимного. Але не визнавати зазначені відносини влада не могла, тому видала низку законів та циркулярів щодо врегулювання сімейного життя старообрядців. Не зважаючи на те, що держава всіляко намагалася захищати носіїв православ'я у конфесійно змішаних сім'ях, були випадки, коли відбувалися звернення до старообрядництва під впливом різних факторів.

Отже, проблема старообрядництва досліджуваного періоду настільки широка та різнобічна, що її неможливо розглянути в повному обсязі у межах одного дослідження. Тому тема має значний потенціал та може стати предметом подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

А) Неопубліковані

Державний архів Донецької області

Ф. 442 Свято-Покровська старообрядницька церква Катеринославської духовної консисторії, с. Ольховатка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії, 1904 – 1917 рр.

Оп. 1

1. Спр. 1 Метрична книга про народження, 1904 – 1917. 164 арк. URL: <https://tsdea.archives.gov.ua/ua/metric-books/page/20/> (дата звернення 07.10.2021).

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 106 Катеринославська духовна консисторія

Оп. 1

2. Спр. 4 Указы и доклады правительствующего Синода, об учреждении церковных старост, порядке несения службы церковнослужителями, льготах для старообрядцев, инструкции и проекты правил о содержании городского и сельского духовенства. 1782 – 1810 рр. 92 арк.
3. Спр. 294 Указы правительствующего Синода, Консистории о порядке богослужения, содержания церковного штата (копии) и по другим вопросам. 56 арк.

Ф. 193 Метрические книги церквей Екатеринославской губернии

Оп. 3

4. Спр. 366 Метрическая книга о рождении, браках Свято-Троицкой церкви (старообрядческая), с. Каменское, Екатеринославского уезда Каменской волости. 1907 – 1919. 280 арк.
5. Спр. 390 Метрическая книга о смерти Свято-Троицкой церкви (старообрядческая), с. Каменское, Екатеринославского уезда Каменской волости. 1907 – 1918. 98 арк.

6. Спр. 523 Метрическая книга о рождении екатеринославской старообрядческой общины при храме Святой Троицы, г. Екатеринослав. 1907 – 1921. 251 арк.
7. Спр. 524 Метрическая книга о браке екатеринославской старообрядческой общины при храме Святой Троицы, г. Екатеринослав. 1907 – 1921. 63 арк.
8. Спр. 525 Метрическая книга о смерти екатеринославской старообрядческой общины при храме Святой Троицы, г. Екатеринослав. 1907 – 1920. 135 арк.
9. Спр. 674 Метрическая книга о рождении старообрядческой общины г. Никополь Екатеринославского уезда. 1907 – 1920. 267 арк.
10. Спр. 675 Метрическая книга о браке старообрядческой общины г. Никополь Екатеринославского уезда. 1907 – 1920. 92 арк.
11. Спр. 676 Метрическая книга о смерти старообрядческой общины г. Никополь Екатеринославского уезда. 1907 – 1920. 176 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 1 Канцелярия Херсонского губернатора, 1816 – 1916 гг.

Оп. 1

12. Спр. 2 Переписка с исправляющим должность полицмейстера о воспрещении богомоления колокольного звона в старообрядческой церкви г. Херсона. 27.03.1837 – 11.08.1842. 28 арк.
13. Спр. 3 Переписка с исправляющим должность Херсонского полицмейстера о воспрещении богомоления и колокольного звона в старообрядческой церкви г. Херсона. 1837 – 1842. 15 арк.
14. Спр. 6 Отношение канцелярии Московского губернатора и рапорты полицмейстеров о розыске бежавшего из Коломенского монастыря раскольника Д. Кононова. 30.01.1841 – 08.08.1841. 16 арк.
15. Спр. 13 Переписка с канцелярией подольского гражданского губернатора и рапорты Очаковской градской полиции о расследовании

- обмена старообрядцом Мартыновым муки на порох. 05.05.1842 – 12.06.1842. 11 арк.
16. Спр. 20 Предписания Новороссийского генерал-губернатора, рапорты чиновников о выявлении связей британского подданого Джона Мельвиля о раскольниках. 14.11.1854 – 04.07.1855. 13 арк.
17. Спр. 34 Циркулярные распоряжения Новороссийского генерал-губернатора, переписка с духовным ведомством и сведения казенной палаты о численности раскольников по губернии. 29.12.1855 – 09.11.1856. 17 арк.

Ф. 207 Херсонское духовное правление

Оп. 1

18. Спр. 90 Указы и циркуляры Херсонской духовной консистории о сборе сведений о раскольничестве в губернии. 28.02.1867 – 28.11.1891. 160 арк.
19. Спр. 164 Указ Екатеринославской духовной консистории о розыске беглых монахов Онуфрия и Ефима. 31.05.1793 – 01.09.1793. 3 арк.
20. Спр. 259 Дело о задержании попа-раскольника Дорофеева за самовольное водоосвящение в г. Николаеве. 10.08.1794 – 27.04.1795. 21 арк.
21. Спр. 416 Указ Новороссийской духовной консистории о представлении сведений в правление о раскольниках и их деятельности. 01.04.1801 – 22.04.1801. 6 арк.
22. Спр. 456 Указ Новороссийской духовной консистории о запрещении священникам крестить иноверцев без разрешения духовного правления. 20.11.1801 – 04.02.1802. 4 арк.
23. Спр. 517 Указ Новороссийской духовной консистории о подаче сведений о раскольнических часовнях и с чьего разрешения они постороненны. 25.11.1803 – 10.12.1804. 18 арк.
24. Спр. 605 Ведомости о исполнении указов из Екатеринославской духовной консистории. 09.1804. 7 арк.

25. Спр. 794 Рапорт жителей с. Привольного о запрещении священнику их села производить церковнослужение для старообрядцев. 28.10.1809 – 08.08.1810. 33 арк.
26. Спр. 1142 Рапорт благочинного Савурского о венчании православных людей браком попом раскольников Ивановым. 27.02.1815 – 15.07.1815. 6 арк.
27. Спр.1235 Рапорт священника Галенкова про відсутність старовірців при богослужінні. 24.02.1817 – 11.08.1817. 19 арк.
28. Спр. 1391 Дело о беглом попе Матвее, правящем требы в раскольнической часовне. 12.07.1820 – 16.09.1820. 18 арк.

Державний архів Запорізької області

**Ф.24 Олександрівська міська дума та управа м. Олександрівськ
Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 1872 – 1919 рр.**

Оп. 1

29. Спр. 45 Циркуляри Катеринославського губернатора про порядок прийому на службу поліцейських нижчих чинів, розкольників, про складення звітності з грошових обертів та матеріальних капіталів, ведення записів в метричних книгах та ін. Переписка з Катеринославським губернатором Катеринославської та Мелітопольської держуправ про дотримання правил діліжанського руху, електричного освітлення міст, здачі в оренду цегельного заводу та ін. 09.12.1885 – 20.01.1894. 310 арк.
30. Спр. 232 Документы о строительстве старообрядческого храма в г. Александровске (постановление, переписка, схема) за 1905 год. 24.10.1905 – 05.04.1906. 9 арк.
31. Спр. 479 Гильдейские списки купцов и их семей г. Александровска. 15.01.1913 – 23.05.1914. 88 арк.
32. Спр.498 Документы о внесении изменений в метрические книги сектантов (переписка, прошения, удостоверения) за 1913 – 1914 гг. 31.05.1913 – 19.03.1914. 12 арк.

33. Спр. 1659 Документи по формуванню списков лиц, имеющих право по недвижимому имуществу и гильдейским свидетельствам быть присяжными заседателями ведомства Екатеринославского окружного суда (переписка, списки) за 1907 – 1912 гг. 74 арк.

34. Спр.1910 Документы об отводе старообрядческому обществу участка на христианском кладбище для захоронения старообрядцев (заключения земельной комиссии, переписка, заявления) за 1912 – 1913 гг. 14.12.1912 – 22.05.1915. 7 арк.

Ф. 58 Олександрівське міське комерційне училища м. Олександрівськ Олександрівського повіту Катеринославської губернії, 1891 – 1920 рр.

Оп. 1

35. Спр. 88 Формулярний список ветеринара 1-ї ділянки Олександрівського повіту М.Ф. Андреева. Витяги з метричних книг, посвідчення учнів. Заяви громадян про прийом їх дітей до училища. 25.07.1905 – 26.09.1920. 156 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. 1011 Православні церкви Полтавської губернії (об'єднаний архівний фонд)

Оп. 3

36. Спр. 46 Метрична книга для запису народжених, померлих та одружених Хрестовоздвиженської Єдиновірської церкви посаду Крюків Кременчуцького повіту. 04.01.1855 – 27.06.1867. 40 арк.

37. Спр. 59 Метрична книга для запису народжених, померлих та одружених Хрестовоздвиженської Єдиновірської церкви посаду Крюків Кременчуцького повіту. 21.12.1879 – 28.02.1922. 159 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф.59 Київська губернська канцелярія

Оп. 1

38. Спр. 55 Указ Сената про засоби навернення розкольників до православної віри. 16.07.1722. 2 арк.

39. Спр. 933 Справа про оголошення указів Сената, про обов'язкове носіння одягу німецького зразка та гоління борід і вусів мешканцям Росії, про стягнення штрафів з розкольників Стародубського і Чернігівського полків за не носіння розкольніцького вбрання. 10.12.1742 – 02.06.1748. 141 арк.

Ф. 294 Канцелярия Киевского отдельного цензора

Оп. 1

40. Спр. 4-а Циркуляры Главного управления по делам печати за 1900 г. 452 арк.

Ф. 313 Екатеринославское губернское жандармское управление

Оп. 2

41. Спр. 2189 Циркуляры департамента полиции о наблюдении за деятельностью общества потребителей, содействия благосостоянию поселков и других. 20.02.1909 – 04.12.1910. 254 арк.

Ф. 317 Прокурор Киевской судебной палаты

Оп. 1

42. Спр. 28 Циркуляры Министерства Юстиции за время с 1859-1880 гг. 05.04.1861 – 22.11.1880. 117 арк.

Ф. 356 Канцелярия Николаевского военного губернаторства

Оп. 1

43. Спр. 182 Циркуляры Министерства внутренних дел о порядке разрешения ремонта раскольнических молитвенных домов и представлении раскольникам права исполнение своих обрядов и занятия общественных должностей. 16.10.1882 – 16.06.1887. 13 арк.

Ф. 442 Канцелярия Киевского военного Подольского и Волынского генерал-губернаторств

Оп. 1

44. Спр. 1802 – б Циркуляры Министерства внутренних дел за 1835 – 1854 гг. Копии. 163 арк.

Оп. 770

45. Спр. 12 Циркуляры Министерства Внутренних Дел за 1836 г. 353 арк.

46. Спр. 19 Циркуляры Министерства Внутренних Дел за 1839 г. 422 арк.

Оп. 855

47. Спр. 90 – а Циркуляры Министерства внутренних дел от 15 мая 1905 г. о применении на практике указа от 17 апреля 1905 г. о вероисповедной свободе старообрядцев и сектантов. 4 арк.

Оп. 860

48. Спр. 256 Циркуляры Министерства Внутренних Дел за 1910 г. 220 арк.

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа

Оп. 26

49. Спр. 258. Дело об учреждении в посаде Клинцах (Черниговской губернии) училища для детей раскольников. 04.06.1860 – 08.11.1863. 56 арк.

Оп. 227/ 1906

50. Спр. 12 С циркулярными распоряжениями Министерства Народного просвещения. 188 арк.

Оп. 296/ 1892

51. Спр. 35 Циркулярные распоряжения Министерства Народного просвещения. 20 арк.

Ф. 711 Киевская духовная академия

Оп. 3

52. Спр. 1897 Выписка из постановления съезда противораскольнических миссионеров, состоявшего в 1887 г. в Москве. 27.09.1889. 3 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського

Ф. 13. Архів та зібрання історичних документів канцелярії обер-прокурора Святійшого Правлячого Синоду

53. Спр. 1995 Субботин Николай Иванович – [Победоносцеву Константину Петровичу]. Письмо 11 ноября 1891 г. из [ ] в [Петербург] о втором съезде миссионеров. 2 арк.
54. Спр. 2028 И в [ ] и [ ] об учреждении в Казанской епархии должностей епархиальных миссионеров противомусульманского и противораскольнического. [Докладная записка] [конец XIX в.]. 4 арк.
55. Спр. 2058 – 2059 Крючков Ксенофонт [Никифорович] [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 03.07.1882 г. из с. Поим в [Петербург] о борьбе миссионеров с раскольниками. 5 арк.
56. Спр. 2060 Владимир, епископ Калужский – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 6 ноября 1883 г. из Калуги в [Петербург] о необходимости усиления миссионерской пропаганды и о борьбе с расколом. 2 арк.
57. Спр. 2061 Копия рапорта секретаря Черниговской духовной консистории от 10.04.1892 г. № 6 об успехах противораскольничьей миссии в Стародубье. 2 арк.
58. Спр. 2062 Виталий епископ Тамбовский и Шацкий – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 28 мая 1887 г. из Тамбова в [Петербург] о борьбе миссионеров с расколом Пашковцев в Тамбовской епархии. 2 арк.
59. Спр. 2063 Иоанн, иерей – [Победоносцеву Константину Петровичу]. Письмо 26 ноября 1892 г. из г. Новозыбкова в [Петербург] о борьбе миссионеров с раскольниками. 2 арк.
60. Спр. 2064 [Докладная записка предводителя дворянства князя Н.Д. Долгорукова обер-прокурора Синода К.П. Победоносцеву о борьбе миссионеров с раскольниками в Новозыбковском уезде Черниговской губернии 01.02.1894 г.]. 6 арк.
61. Спр. 2065 Краткие сведения о противораскольнических миссионерах, прибывших на съезд в Москву 1 сентября 1886 г. 4 арк.

62. Спр. 2066 Назарий, епископ Нижегородский и Арзаманский [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 30 августа 1901 г. из [ ] в [Петербург] о съезде миссионеров в Нижнем Новгороде и об усилении раскола и молитовщины в епархии. 2 арк.
63. Спр. 2131 – 2143 Циркуляры, распоряжения, законодательные статьи представления и докладные записки Министерства внутренних дел и юстиции по вопросу распространения на раскольников некоторых гражданских прав. 04.10.1863 – 22.02.1890. 97 арк.
64. Спр. 2144 Извещение Государственной Канцелярией Победоносцева Константина Петровича о представлении ему записи по делу о представлении прав раскольникам 6 ноября 1883 г. Приложение: печатный экземпляр записки о представлении прав раскольникам. 2 арк.
65. Спр. 2145 Записка о предстоящим преобразованиях в законодательстве о расколе. 2 арк.
66. Спр. 2149 Список из журнала высочайше упрежденного секретного совещательного комитета по делам раскольничьим и сектантским. 10 октября 1849 г. 4 арк.
67. Спр. 2150 Мнение о предложениях Комиссии для всестороннего обсуждения и разработки высочайше утвержденных 16.08.1874 г. предначертанный Особого временного комитета по делам о раскольниках. 37 арк.
68. Спр. 2151 Журнал Особого совещания по делу о московском расколе. 5 февраля 1900 г. 17 арк.
69. Спр. 2152 Справки и соображения к вопросам, подлежащим обсуждению Особого совещания по делу о московском расколе. 1900 г. 12 арк.
70. Спр. 2153 Официальное письмо директора канцелярии обер-прокурора Синода экзекутору и архивариусу канцелярии с предложением

- секретно хранить журнал Особого Совещания по делам раскола. 31 октября 1900 г. 1 арк.
71. Спр. 2154 Справка о необходимости написания грифа «секретно» на бумагах, относящихся к делам раскола. 2 арк.
72. Спр. 2157 Справка о причинах правительственной борьбы с расколом. 21 арк.
73. Спр. 2158 Записка о мероприятиях по борьбе с расколом, составленная в первой половине шестидесятых годов. 23 арк.
74. Спр. 2159 Записка о мерах борьбы с расколом. 20 арк.
75. Спр. 2160 Барс [ ] Ев [ ] – Победоносцеву Константину Петровичу. Письмо 14 декабря 1881 г. из [ ] в [Петербург] о мерах борьбы с расколом. 4 л.
76. Спр. 2234 Субботин Николай Иванович, профессор Московской духовной академии – [Победоносцеву Константину Петровичу]. Письмо 18 февраля 1882 г. в [ ] в [Петербург] о донесении Черниговской епархии относительно количества раскольников и о необходимости ослабления раскола. 2 арк.
77. Спр. 2235 – 2236 Монастырский Иван Степанович, мещанин – [Победоносцеву Константину Петровичу]. Письмо 13 января 1887 г. из [ ] в [Петербург] о росте раскола в слободах Черниговской губернии. Приложение: записки о раскольниковстве. 2 арк.
78. Спр. 2293 – 2296 Письма Вилковского старообрядческого протоирея Гончарова Порфирия на имя учителя Вилковского городского училища Бахталовского Егора Петровича. 13.04. – 11.05.1881. 7 арк.
79. Спр. 2297 [Чернышев Н.] К характеристике старообрядцев и к истории народной школы среды старообрядцев Измаильской епархии. 01.03.1878. 17 арк.
80. Спр. 2310 – 2325 Крючков Ксенофонт [Никифорович] – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письма 4, 24, 24 января, 5 февраля, 16 апреля, 15 июня, 7, 15 июля, 31 октября, 14 ноября 1883 г.

- из [с. Поим, Пензенской губ.] в [Петербург] об успешной борьбе единоверия с расколом; сведения о количестве присоединившихся раскольников к православию; просьба о помощи на постройку единоверческих церквей и др. Приложения: письмо священника, сведения. 30 арк.
81. Спр. 2326 Записка по вопросу о единоверии, составленная секретарем обер-прокурора Ненароковым Ив [ ] по поручению графа Толстого Дмитрия Андреевича [1865 г.] [Петербург]. 7 арк.
82. Спр. 2329 Отзыв профессоров духовных академий Нильского, Воскресенского, Субботина и Ивановского по ряду вопросов, затронутых в прошении Московских единоверцев. 17 арк.
83. Спр. 2330 Владимир, епископ Нижегородский и Арзамасский – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 9 июня 1898 г. из Нижнего Новгорода в [Петербург] о Бакалдинских единоверцах. 2 арк.
84. Спр. 2331 Карамин Дмитрий Васильевич – [ ] Николаю Ивановичу. Письмо 30 декабря 1887 г. из Ворон[ок] в [ ] о лужковской единоверческой церкви. 4 арк.
85. Спр. 2332 Назарий, епископ Нижегородский – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 5 января 1904 г. из [ ] в [Петербург] о помощи, оказываемой епископом местным единоверцам. 4 арк.
86. Спр. 2333 – 2334 [Прошение Общества С-Петербургских единоверцев к Николаю II и Победоносцеву К.П. о разрешении совершать богослужения в церквах в пам'ять Павла I]. 1 ноября 1900 г. Петербург. 4 арк.

Б) Опубліковані

87. Алексей (Дородницын А.Я.). Материалы для истории и исследования религиозно-рационалистических движений на Юге России во 2-й половине XIX ст. Казань: Центральная типография, 1908. 122 с.

88. Андреев Д. Свободные раскольничьи браки (Юридическая справка по поводу 25-летия Закона о раскольничьих браках). *Миссионерское обозрение*. 1900. №4. С. 526 – 535.
89. Багалеи Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. *Киевская старина*. Год восьмой. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. С. 110 – 148.
90. Багалеи Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. 115 с.
91. Бахталовский Г. Посад Вилков. Историко-статистический и бытовой очерк. *Киевская старина*. К., 1882. Т. III. Июль-Сентябрь. С. 358 – 361.
92. Беднов В.А. Два письма Архиепископа Никифора Феотоки к Елисаветградскому протоиерею Димитрию Смолодовичу *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав, 1909. Вып. V. С. 130 – 131.
93. Беднов В.А. Из пришлого Екатеринославской епархии. Екатеринослав: Типография губернського земства. 1907. 84 с.
94. Беднов В.А. Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославской, ее архиереями и семинарии. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав, 1909. Вып.5. С.133–156.
95. Бильбасов В.А. Екатерина II и В.В. Каховский. 1791 – 1793. Исторические монографии. СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1901. Т.3. 472 с.
96. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина–Таврического / Ред. Н.Ф. Дубровина. Сборник военно-исторических материалов. Выпуск VI. СПб.: Военная типография, 1893. 378 с.
97. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Екатеринославская губерния. Т.11. Ч.4. СПб, 1850. 245 с.
98. Возврат старообрядческих святынь. *Народная правда*. 1906. 3 декаб. (№ 3). С. 3.

99. Гавриил (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. Тверь: в типографии Губернского Правления, 1857. 111 с.
100. Гакстгаузен Август фон Исследования внутренних отношений народной жизни в особенности сельских учреждений России. Т. I. М.: Тип. А.Н. Мамонтова и К, 1870. 490 с.
101. Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославскаго наместничества. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Отдел неофициальный. 1895. № 6.
102. Дружинин В.Г. Раскол на Дону. *Киевская старина*. К., 1889. Т. XXV. Апрель-Июнь. С. 225 – 230.
103. Евангельское движение в Российской империи (1850-1917): Екатеринославская губерния (Сборник документов и материалов) / Сост. и ред. О.В.Безносова. Днепропетровск; Штайнхаген: Samensorn, 2006. 320 с.
104. Екатеринославские епархиальные ведомости 15-го июля 1889. № 14. Отдел неофициальный.
105. Екатеринославские епархиальные ведомости 15-го августа 1889. № 16. Отдел неофициальный.
106. Екатеринославские епархиальные ведомости 1-го сентября 1889. № 17. Отдел неофициальный.
107. Екатеринославские епархиальные ведомости 11-го января 1902. № 2. Отдел неофициальный.
108. Екатеринославский адрес–календарь. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1915.
109. Из мира старообрядчества (с. Городище Словяносербского уезда). *Екатеринославский благовестник*. Екатеринослав: типография С.И. Барановского. 1914. Январь. № 1. 44 с.

110. Історія державної служби в Україні. У 5 т. Т. 4: Документи і матеріали. 1775-1913 / Упоряд. Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко, В.С. Лозинський та ін. К.: Ніка-Центр, 2009. 872 с.
111. К сведению старообрядцев и старообрядческих общин. *Слово правды: старообрядческая газета*. 1907. 30 декаб. (№ 105). С.3.
112. Летопись церковной и общественной жизни в России. *Церковный вестник*. 1908. 24 июля. (№ 30). С. 935 – 939.
113. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния / Составил Генерального Штаба капитан В. Павлович. СПб., 1862.
114. Обзор Екатеринославской губернии за 1881. – Екатеринослав, 1881.
115. Обзор Екатеринославской губернии за 1882. – Екатеринослав, 1882.
116. Обзор Екатеринославской губернии за 1883. – Екатеринослав, 1883.
117. Обзор Екатеринославской губернии за 1884. – Екатеринослав, 1884.
118. Обзор Екатеринославской губернии за 1887. – Екатеринослав, 1887.
119. Обзор Екатеринославской губернии за 1895. – Екатеринослав, 1895.
120. Овсянников Е. Краткий исторический очерк единоверия (По поводу истекающего столетия со дня его учреждения). *Екатеринославския епархиальные ведомости*. Отдел неофициальный. 1900. № 28.
121. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Сост. свящ. Ф. Милянковский. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1902. 34 с.
122. Памятники истории старообрядчества XVII в. Книга первая. Выпуск I. Ленинград: Издание Академии Наук СССР, 1927. 376 с.
123. Покровский И.М. Русские епархии в XVI - XIX вв. Их открытие, состав пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Т. 2. (XVIII в.) / И.М. Покровский. – Казань: Центр. тип., 1913., – 892 с.
124. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 2. 979 с.

125. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 5. 782 с.
126. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 6. 817 с.
127. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 7. 933 с.
128. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 8. 1004 с.
129. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 9. 1016 с.
130. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 10. 990 с.
131. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 13. 959 с.
132. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 15. 1051 с.
133. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 16. 1120 с.
134. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 18. 1039 с.

135. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 19. 1083 с.
136. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 21. 1070 с.
137. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 23. 974 с.
138. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 25. 932 с.
139. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 27. 1196 с.
140. Полное собрание законов Российской империи. / Под редакцией М.М. Сперанского. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 29. 1391 с.
141. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 3. 1648 с.
142. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. Т. 4. 1666 с.
143. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1839. Т. 13. Отд. 1. 1072 с.
144. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1849. Т. 23. Отд. 1. 665 с.

145. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1876. Т. 49. Отд. 1. 949 с.
146. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. СПб.: Государственная типография, 1886. Т. 3. 998 с.
147. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. СПб.: Государственная типография, 1908. Т. 25. Отд. 1. 1109 с.
148. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Петроград: Тип. 1-й Петр. Трудовой артели, 1915. 938 с.
149. Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / упоряд. І.І. Лиман. *Джерела з історії Південної України*. Т 4. Запоріжжя: РА – Тандем – У, 2004. 560 с.
150. Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. *Киевская старина*. К., 1886. Т. XVI. Сентябрь-Декабрь. С. 398 – 400.
151. Русинов М. Состояние сектантства и раскола в Екатеринославской епархии за 1904 г. *Екатеринославские епархиальные ведомости*. Отдел официальный. 1905. №№ 11 – 12.
152. Справочная книга Екатеринославской епархии. Екатеринослав: Типография Братства Свят. Владимира, 1908. 1110 с.
153. Собрание постановлений по части раскола. Т. 1. Постановления Министерства внутренних дел. Вып. 1. 1863. 264 с.
154. Херсонские епархиальные ведомости. 1 июля. 1860. № 1. Одесса, в городской типографии.
155. Херсонские епархиальные ведомости. 1 октября. 1860. № 7. Одесса: Типография П. Францова.
156. Херсонские епархиальные ведомости. 16 июля 1906. № 14. Отдел неофициальный.

157. Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата и его жизнедеятельности (по поводу его пятидесятилетия). 1853 – 1903. Одесса: Славянская типография Е. Хрисогелос, 1905. 183 с.
158. Церковно-общественная жизнь в России. Собеседование со старообрядцами в Петербурге. *Современная летопись*. 1909. 1 янв. (№ 1). С. 1.
159. Шалаев. Образование в старообрядчестве. *Голос старообрядца*. № 65. 1906.
160. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Т. 61. СПб.: Семеновская типография (И.А. Эфрона), 1900. 475 с.
161. Энциклопедия Бердянска. Историко-краеведческий, общественно-политический справочник: в 3 т. Т. 3. Мелитополь: ООО Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2015. 1080 с.

Література:

162. Авдеева О.С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 301 с.
163. Аксянова О.В. Государственные органы власти и старообрядчество во второй половине XIX в. *Старообрядчество: история, культура, современность*: материалы XIII-й междунар. науч. конф., г. Москва 21–23 нояб. 2019 г. Москва, 2019. С. 8 – 10.
164. Арзуманова Т.В. Етнічна ментальність росіян-старообрядців Харкова на початку XXI ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія*. 2013. № 1087. Вип. 47. С. 33 – 44.
165. Арзуманова Т.В. Історична пам'ять як фактор збереження етнічної та етнорелігійної ідентичності (на прикладі общини старообрядців Харкова). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2013. № 1088, Вип. 17. С. 54 – 59.

166. Арзуманова Т.В. Культурні споруди старообрядців-безпоповців в умовах репресивної політики царського уряду в Російській імперії в ХІХ столітті (на прикладі Харківської губернії). *Нові сторінки історії Донбасу*. 2017. Кн. 26. С. 40 – 50.
167. Арзуманова Т.В. Соціокультурна ізоляція як фактор збереження традиційної етноконфесійної культури росіян-старообрядців. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Сер.: *Актуальні проблеми історії України*. 2013. № 61. С. 3 – 11.
168. Арзуманова Т.В. Трансформація релігійної самосвідомості в середовищі росіян – старообрядців в сучасній Україні (на прикладі харківської общини старовірів-безпоповців поморської згоди). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ІСТОРИЯ»*. 2012. Вип.45. С.108–116.
169. Аринин Е.И. Религиоведческая методология перед вызовом старообрядческой идентичности. *«А мне глаголати не леностно...»: раскол и старообрядчество в современной рефлексии: сб. науч. тр. / под ред. И.А. Едошина*. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2012. С. 141–147.
170. Бахмутский (Артемовский) форум. URL: <http://forum.art-bahmut.org/index.php?topic=1761.0> (дата звернення 05.05.2020).
171. Безносова О.В. А.Я. Дородницин (1859–1919) – православний місіонер та дослідник протестантського сектантства. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпропетровськ, 2004. № 5. С. 61–71.
172. Безносова О.В. Катеринославська губернія – Terra Incognita євангельського руху в Російській імперії (середина ХVІІІ ст. – 1917 р.): монографія. Steinhagen: Samen Korn, 2014. 543 с.
173. Бельський О. В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині ХVІІІ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 19 с.

174. Бельський О.В. Старообрядництво в Південній Україні: формування та розвиток у другій половині XVIII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2007. 294 с.
175. Бистрицька Е.В. Особливості політики Тимчасового уряду в Росії щодо Католицької Церкви латинського і східного обрядів. *Українське релігієзнавство*. 2011. Вип. 59. С. 106 – 114.
176. Бойков О.Ю. Роль релігійного фактору у процесі модернізації соціальної структури населення Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя: Просвіта, 2014. Вип. 32. С. 26 – 30.
177. Бойков О.Ю. Роль Російської православної церкви у житті буржуазії та селянства Південної України у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 38. С. 49–53.
178. *Бонч-Бруевич В.Д.* Сектантство и старообрядчество в первой половине XIX века. Избранные сочинения. В 3-х т. – Т.1. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. 378 с.
179. Бородкина Н.Н. Церковь, общество и государство в эпоху Петра Великого. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1997. 604 с.
180. Буланова Н.М. Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – початку XX ст. Дніпропетровськ: ІМА-ПРЕС, 2007. 231 с.
181. Буланова Н.М. Православна церква і старовіри на теренах Новоросії (друга половина XVIII – початок XIX ст.). *Грані*. 2003. № 4. С. 66–70.
182. Вишленкова Е.А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX в. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2002. 444 с.

183. В Запорож'є взяли за бывший доходный дом Минаева. URL: <http://iz.com.ua/zaporoje/v-zaporozhe-vzylis-za-byivshiy-dohodnyiy-dom-minaeva> (дата звернення 04.05.2020).
184. Власовський І.Ф. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4 т. Репринт. вид. Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т. 2. 398 с.
185. Волошин Ю.В. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів I пол. XVIII ст. *Київська старовина*. 2001. № 3. С. 130–162.
186. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті: історико-демографічний аспект. Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.
187. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 35 с.
188. Волошин Ю.В. Ссоры в старообрядческом обществе XVIII века: история одного конфликта. *Православие: Конфессия, институты, религиозность (XVII–XX вв.)*. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. Вып. 6. С. 30–46.
189. Волошин Ю. В. Структура семьи в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» (на примере слободы Деменка Топальской сотни Стародубского полка). *Сословия, институты и государственная власть в России. Средние века и раннее Новое время*. Москва, 2010. С. 932–948.
190. Волошин Ю.В. Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у XVIII столітті. *Український історичний журнал*. 2006. № 1. С. 14–27.
191. Голдіна С.О. До питання про чисельність старообрядців Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Український селянин: Зб. наук. пр.* Черкаси, 2008. Вип. 11. С. 148 – 150.

192. Голдіна С.О. Єдиновірство як засіб боротьби влади зі старообрядництвом у 40-60-ті роки ХІХ століття (на матеріалах Лівобережної України). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2004. Вип. 18. С. 51 – 55.
193. Грекулов Е.Ф., Курочкин П.К. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина ХІХ – начало ХХ века). Москва: Наука, 1969. 182 с.
194. Грушевський М.С. Духовна Україна: зб. творів. Київ: Либідь, 1994. С. 5–135.
195. Гумилевский Ф. История русской церкви: в 5 периодах (988 – 1826). 6-е изд. Санкт-Петербург: Изд. И. Л. Тузова. Тип. А. Катанского и Ко, 1894. 840 с.
196. Днепропетровская епархия: Информационно-справочное издание. Днепропетровск: Издательский отдел Днепропетровской епархии. 2008. 648 с.
197. Дністрянський М.С. Кордони України і територіально – адміністративний устрій. Львів: Світ. 1992. 144 с.
198. Доброклонский А.П. Руководство по истории Русской Церкви. Москва, 1893. Ч. 4. 441 с.
199. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Т. 2. (від половини ХVІІ століття). Видання друге. К.: Глобус, 1992. 349 с.
200. Дорошенко Д.І. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 69 с.
201. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. Москва, 1959. 278 с.
202. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма в 1825–1860 гг. Москва, 1981. 215 с.
203. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва, 1970. 381 с.

204. Єремєєв П.В. Старообрядництво Харківської губернії: соціальні структури та статистика (1825-1917 рр.). Х.: Раритети України, 2018. 272 с.
205. Єремєєв П.В. Старообрядці Харківської губернії (1825–1917): соціальна структура та кількісні характеристики: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Харків, 2014. 20 с.
206. Єрмакова І.О. Заселення Півдня України у другій половині XVIII ст. старообрядцями. *Наукові праці. Історичні науки*. 2006. Т. 62. Вип. 49. С. 7 – 12.
207. Єрмакова І.О. Особливості економічного розвитку Півдня України в контексті розгляду господарської діяльності старообрядців (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Історія*. 2010. Т. 140. Вип. 127. С. 6–10.
208. Єрмакова І.О. Особливості запровадження єдиновірства у 40-60 рр. XIX століття (на матеріалах Херсонської губернії). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Сер.: Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 93 – 98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmd_u_2013_3.35_14. (дата звернення 13.11.2021).
209. Єрмакова І.О. Правовий стан старообрядницьких громад півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Південний архів. Іст. науки: Зб. наук. пр. Херсон*, 2007. Вип. 24. С.96–101.
210. Живов В.М. Из церковной истории времен Петра Великого: исследования и материалы. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 360 с.
211. Журба О.І. Теоретичні проблеми української історіографії. *Україна модерна*. 2005. № 9. С. 152 –172.
212. Знаменский П.В. Духовные школы в России до реформы 1808 года. Казань: Тип. Императорского Университета, 1881. 806 с.

213. Знаменский П. В. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. Казань: Тип. Императорского университета, 1878. 42 с.
214. Знаменский П.В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. Казань: Университетская тип., 1873. 850 с.
215. Іваненко В.В. Уведення в науково-педагогічну діяльність: навч. посіб.: [препринт] / В.В. Іваненко, Г.Г. Кривчик, І.С. Накашидзе. Дніпро: ЛІРА, 2018. 120 с.
216. Іваненко В.В., Кривчик Г.Г., Накашидзе І.С. Методологія як інструмент історичного пізнання: актуальне про очевидне // *Universum Historiae et Archeologiae*. Дніпро, 2020. Vol. 3 (28). Issue 1, pp. 5 – 14.
217. Ігнатуша О.М Джерела Державного архіву Запорізької області до вивчення суспільно-політичних та релігійних процесів в старообрядницькому середовищі ХІХ – ХХ ст. *Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2000. Вип. 6. С. 38 – 43.
218. Ігнатуша О.М. Єпархії та благочиння Українського екзархату Російської православної церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. 29. С. 145 – 152.
219. Ігнатуша О.М. Зміни в економічному становищі релігійних громад Запорізького краю (1913–1927 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2012. Вип. 34. С. 150–156.
220. Історія державної служби в Україні / О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін, С.В. Віднянський, П.П. Гай-Нижник та ін.; за заг. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. У 5 т. К.: Ніка-Центр, 2009. Т.1. 544 с.
221. Історія державної служби в Україні / О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін, С.В. Віднянський, П.П. Гай-Нижник та ін.; за заг. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій. У 5 т. К.: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.

222. Історія релігії в Україні: у 10 т. / ред. А. Колодний [та ін.]. Київ: Український Центр духовної культури, 1999. Т. 3: Православ'я в Україні. 559 с.
223. История старобрядческой церкви: краткий очерк. М.: Издание старообрядческой митрополии Московской всея Руси, 1991. 39 с.
224. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). Москва, 1976. 356 с.
225. Катунин Ю.А. История Таврической и Симферопольской епархии: вторая половина XIX – начало XX века: автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Запорожье, 1994. 17 с.
226. Катунин Ю.А. Монастыри Крыма в XIX–XX веках (по материалам крымских архивов). Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. 152 с.
227. Катунский А.Е. Старообрядчество. М., Политиздат, 1972. 120 с.
228. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX века – 1917). Москва: Наука, 1965. 348 с.
229. Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. Москва: Наука, 1973. 256 с.
230. Колесник І.І. Глобальна історія. Історія понять. К.: Інститут історії України, 2019. 348 с.
231. Колесник І.І. Методологія історії чи історія методології: метаморфози історичного дискурсу. *Український гуманітарний огляд*. 2001. Вип. 5 с. 55–85.
232. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) К.: Генеза. 2000. 256 с.
233. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 26 – 37.
234. Колесникова В.Л. Место женщины в старообрядческих традициях воспитания и обучения детей Курской губернии второй половины XIX

- начала XX столетия. URL:
<https://core.ac.uk/download/pdf/151227734.pdf> (дата звернення
10.09.2021).
235. Кондаков Ю.Е. Либеральное и консервативное направления в религиозных движениях в России первой четверти XIX века. Санкт-Петербург: “РГПУ им. А. И. Герцена”, 2005. 334 с.
236. Константінова В.М. Матеріали першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. по Херсонщині, Тавриді та Катеринославщині: специфіка етнічного складу міського населення кінця XIX ст. *Херсонський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, музеєзнавства, природознавства, фалеристики, нумізматики, соціології*: матеріалами читань, м. Херсон, 18 берез. 2010 р. Херсон, 2010. С. 131 – 141.
237. Константінова В.М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, 2011. 100 с.
238. Конституція України. URL:
<https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-ii> (дата звернення: 22.04.2021).
239. Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1872. Т. XII: Начало единой державы в Древней Руси. 463 с.
240. Костомаров Н.И. История раскола у раскольников. *Раскол: исторические монографии и исследования*. Смоленск, 1994. С. 210–310.
241. Костомаров Н.И. История раскола у раскольников / Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. СПб.: Изд. Тип. А. Траншеля, 1872. 465 с.
242. Кривчик Г.Г. Методологічні принципи як норми етичного і професійного кодексу історика. *Проблеми політичної історії України*. Вип. 13. 2018. С. 270 – 280.

243. Кривчик Г.Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20. № 12. С. 55–61.
244. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60 – 80-ті рр. ХХ ст.: дис. ...д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2002. 414 арк.
245. Кривчик Г., Ляшенко І. Добродесність у гуманітарних студіях з огляду на християнську мораль. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Т. 25. № 1. С. 64–71.
246. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України ХVІІІ – І половина ХІХ ст. Київ, 1991. 127 с.
247. Крупенко О.В. Старообрядці Чернігівської губернії ХІХ ст. (економічний аспект). *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 278 – 281.
248. Кучерявенко І.Ф. Ізмаїльсько-Бессарабська старообрядницька єпархія як історико-культурний та конфесійний феномен (1857 – 1946 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський державний гуманітарний університет. Ізмаїл, 2007. 251 с.
249. Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України ХVІІІ сторіччя (Переяславсько-Бориспільська єпархія). Черкаси: Інститут управління, Українське історичне товариство. 2002. 138 с.
250. Лилеев М.И. К вопросу о времени происхождения Стародубских и Черниговских раскольничьих слобод. *Киевская Старина*. 1889. Т. 26. С. 377–401.
251. Лилеев М.И. Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье (ХVІІ–ХVІІІ вв.). Киев, 1893. 278 с.
252. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя: РА – Тандем – У, 2004. 400 с.

253. Лиман І.І. Документи з історії православної церкви на півдні України XVIII – середини XIX ст., втрачені під час окупації Дніпропетровська нацистськими військами. *Україна в другій світовій війні: бачення через роки* : матеріали Всеукр. конф., присвяченої 60-річчю визволення України і Перемоги над фашизмом (30 – 31 березня 2004 р., м. Бердянськ). м. Запоріжжя, 2004. С. 82 – 88.
254. Лиман І.І. Парафіяльне духовенство і єпархіальне керівництво півдня України в ставленні до старообрядців (остання чверть XVIII – перша чверть XIX століття. *Наукові записки*. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. К., 2001. Т. 6. С. 247 – 254.
255. Лиман І.І. Православна церква на півдні України (1775 – 1861 рр.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Х., 2005. 561 с.
256. Лиман І.І. Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). *Література та культура Полісся*: зб. наук. пр. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2004. Вип. 27. С. 52 – 58.
257. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя: РА – Тандем – УІ, 2004. 488 с.
258. Любанська О.С. Старообрядці та етнокультурні процеси на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : Просвіта, 2007. Вип. XXI. С. 46 – 49.
259. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Репринт. Днепропетровск: Днепркнига, 2000. 1080 с.

260. Макаревский Ф. Самарский, Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. Екатеринослав: Тип. Губерн. правл., 1873. 121 с.
261. Маріна З.П. Етнографічні студії Г. А. Залобовського. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 6: Проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя / редкол. С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. С. 161–171.
262. Матеріали до багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. – Кн.1. «Запоріжжя» / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К., 2016. 350 с. URL: <http://www.history.org.ua/?libid=11022> (дата звернення 12.05.2020).
263. Мельников П.И. (Андрей Печерский) Собрание сочинений: в 6 томах. Т 2. В лесах. М.: Правда, 1963. 614 с.
264. Мельников Ф.Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) Церкви. Барнаул: КООХ-И «Фонд поддержки строительства храма Покрова...», 2006. 572 с.
265. Мельников Ф.Е. Краткая история древлеправославной (старообрядческой) церкви. Барнаул: БГУ, 1999. 557 с.
266. Мельников-Печерский П.И. Письма о расколе. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 6. М.: Правда, 1963. С. 191–252.
267. Меша В.Г. Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875–1900 роках: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2009. 41 с.
268. Меша В.Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875–1900 років. *Південний архів*: зб. наук. пр. Херсон: ХДУ, 2008. Вип. 28–29. С. 318–324. (Історичні науки).
269. Меша В.Г. Роль єпископів в управлінні православної церкви в Україні останньої чверті XIX століття. *Історія української науки на*

- межі тисячоліть*: зб. наук. пр. / відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ, 2009. Вип. 40. С. 110–117.
270. Мишков В.Я. Еволюція та тенденції розвитку старообрядництва в Україні: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11. Житомир, 2013. 20 с.
271. Мишков В.Я. Особливості релігійної практики сучасного українського старообрядництва. *Українське релігієзнавство*. 2015. № 73. С. 175 – 179.
272. Мишков В.Я. Особливості трансформації відносин Російської православної церкви та старообрядництва епохи постмодерну. *Релігія та соціум*. 2010. С. 208 – 213.
273. Мишков В.Я. Сутність соціально-етичного ідеалу українського старообрядництва. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 10. 2014. С. 114 – 122.
274. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І. та ін. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. 252 с.
275. Миловидов В. Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. Москва: Мысль, 1999. 112 с.
276. Мірошниченко О.В. Купці-старообрядці Мінаєви: від промислової до доброчинної діяльності на території Східної України другої половини XIX – початку XX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Вип. 2(54). С. 106 – 111.
277. Мірошниченко О.В. Офіційна церква і старообрядці на Катеринославщині у XVIII – на початку XX століть. *Грані: науково-теоретичний альманах*. № 22/2019. С. 39 – 49.
278. Мірошниченко О.В. Сімейно-шлюбні відносини старообрядців в Україні в умовах політичного режиму Російської імперії у XIX – на початку XX століть. *Наукові записки Національного університету*

- «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В.В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. Вип. 32. С. 6 – 10.
279. Мірошниченко О.В. Справжні та вигадані причини церковного розколу в Росії у XVII столітті. *Norwegian Journal of development of the International Science*. № 36/2019. С.17-21.
280. Мірошниченко О.В. Старообрядництво на тлі релігійного життя в Україні у XIX – на початку XX ст.: історіографія питання. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* / за заг. ред. О.Киричук; Львівський музей історії релігії; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії “Логос”, 2021. Вип. 31. С. 131 – 151.
281. Мірошниченко О.В. Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початку XX століть). *Проблеми політичної історії України: зб. наук. пр./ редкол.: О.Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]*. Дніпро: Грані, 2019. Вип. 14. С. 16 – 24.
282. Мірошниченко О.В. Фактор найменування у формуванні старообрядницької конфесійної ідентичності. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах: матеріали II всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 20 лют. 2020 р. Маріуполь. 2020*. С. 114 – 117.
283. Місіонерська діяльність київського митрополита Платона Городецького щодо послідовників старообрядництва URL: <http://archive.nndiuv.org.ua/toprint.html?id=1727> (дата звернення: 14.10.2019).
284. Моїсеєнко Л.М. Християнські конфесії Донбасу (1880 - 1914 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2009. 336 с.

285. Мордвінцев В.М. Рух старообрядців на українських землях (друга половина XVII – XVIII ст.) *Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу*: матеріали наук.-практ. конф., м. Чернігів, 5 черв. 2013 р. Чернігів. 2013. С. 35 – 42.
286. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 рр.: соціально-релігійний аспект. Київ: Знання, 1998. 271 с.
287. Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.: колективна монографія /за ред. О.А. Репана . Київ: К.І.С., 2020. 288 с.
288. Неизвестная Екатеринославщина: исторические очерки. Днепропетровск: Дніпрокнига, 2012. 450 с.
289. Никифоренко Н.А. Щоденник подорожі І.А. Гільденштадта Слизаветградською провінцією (травень – липень 1774 р.). Південна Україна ХХ століття. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького університету*. Запоріжжя: РА «Тандем-V», 1999. Вип. 4. С.15–40.
290. Никольский Н.М. История русской церкви. Москва: Издат-во политической литературы, 1983. 448 с.
291. Ортинський І. Ахіллесова п'ята (не тільки) української минувшини. *За єдність церкви і народу*. Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. С. 3–55.
292. Ортинський І. Стрижень українського буття. Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. 181 с.
293. Ортинський І. Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду. *За єдність церкви і народу*. Рим; Мюнхен; Фрайбург, 1991. С. 57–89.
294. Панарін О.Є. Міграція російських старообрядців (друга половина XVII – початок ХХ століття). дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 235 с.
295. Панарін О.Є. «Полное собрание законов Российской империи» як джерело вивчення міграції російських старообрядців. *Гілея*: науковий

- вісник: Зб. наук. пр. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. Вип. 115. С. 7–11.
296. Панарін О.Є. Сучасна українська історіографія старообрядництва. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія.* 2017. Вип. 2, ч. 3. С. 3–9.
297. Панченко А.А. Христовщина и скопчество. Фольклор и традиционная культура русских мистических сект. М.: ОГИ, 2004. 544 с.
298. Панченко А.М. Начало Петровской реформы: идейная подоплека. XVIII век. Ленинград, 1989. Вып. 16. С. 5–16.
299. Петрова Н.О. Весільна обрядовість старообрядців українського Подунав'я. *Записки історичного факультету.* 2001. Вип. 11. С. 199–206.
300. Поліщук Ю.М. Старовіри Правобережної України, як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – початок XX століття). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2007. Вип. 36. С. 396–404.
301. Поспеловский Д.В. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособ. Москва: Библиейско-Богословский институт Св. апостола Андрея, 1996. 408 с.
302. Пригарин О.А. Духовні вірші росіян-старообрядців на Дунаї як історичне джерело: постановка питання та тексти. *Народна творчість та етнографія.* 2012. № 1. С. 66 – 74.
303. Пригарин А.А. Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. / отв. ред. О. Б. Демин. Одесса-Измаил-Москва: «СМИЛ»-«Археодоксия», 2010. 528 с.
304. Пригарин А.А., Федорова А.И. Русские старобрядцы Одессы: этноконфессиональность в условиях поликультурного города. Одесса – Измаил: «ИРБИС», 2020. 368 с.

305. Протокол №49 НГОУНБ – Реестр книжных памятников. URL: <https://knram.rusneb.ru/uploads/copies/29273/conclusion/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%20%E2%84%9649%20%D0%9D%D0%93%D0%9E%D0%A3%D0%9D%D0%91.pdf> (дата звернення 25.11.2021).
306. Пругавин А.С. Раскол и сектанство в русской народной жизни. Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1906. 276 с.
307. Расков Д.Е. Экономические институты старообрядчества. СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2012. 345 с.
308. Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). Москва: Мысль, 1975. 255 с.
309. Романова Е.В. Проблемы изучения массовых самоубийств старообрядцев в исследованиях XIX – XX вв. *Антропология, фольклористика, лингвистика*: Сб. статей. Вып. 1. СПб., 2001. С. 65–66.
310. Русское православие: вехи истории / Шапов Я. Н. и др. / под. ред. А. И.Клибанова. Москва: Политиздат, 1989. 719 с.
311. Сапожникова Т.Д. Из истории создания и ликвидации Никольского старообрядческого монастыря в Придунавье. *Записки історичного факультету*. Вип. 10. Одеса, 2000. С. 237–243.
312. Сенатов В. Философия истории старообрядчества. *Церковь*. М., 1995. 86 с.
313. Сичевський А.О. Старообрядницькі громади на Житомирщині у 1945–1991 рр. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2015. 342 с.
314. Скалозуб Ю.Г. История Екатеринославской епархии 1775 – 1917 годы. Дніпропетровськ: Січ, 2001. 416 с.
315. Скальковский А.А. Опыт статистического исследования Новороссийского края. Одесса: Типография Фронцова и Нитче, 1853. Ч.1. 188 с.

316. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1730–1823: в 2 ч. Одесса: Городская типография, 1836. Ч. 1 (1730–1796). 289 с.
317. Смолич И.К. История Русской Церкви: 1700–1917: в 2 ч. Москва, Ч. 2. 798 с.
318. Старообрядческие духовные стихи: сборник. URL: <https://altaistarover.ru/articles/dukhovnye-stihi/198-starobryadcheskie-duhovnye-stihi#s9> (дата звернення 14.11.2021).
319. Старообрядчество: история, культура, современность: материалы XIII-й Междунар. науч. конф., 21–23 нояб. 2019 г. Москва, 2019. 275 с.
320. Старостин В.С. Улицы Днепра. Харьков: Фолио, 2019. 314 с.
321. Таранец С.В. Благодійність купців-старообрядців у сфері освіти (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 86–95.
322. Таранец С.В. Куренёвское Тримонастырьё: история русского старообрядческого центра в Украине. Киев, 1999. 160 с.
323. Таранец С.В. Правове становище старообрядців у Росії наприкінці XVII – на початку XX століття. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 79–88.
324. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века). Т. 1: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. Киев, 2012. 702 с.
325. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века). Т. 2: Старообрядчество в социокультурном контексте. Киев, 2012. 686 с.
326. Таранец С.В. Старообрядчество в Российской империи (конец XVIII – начало XX вв.). Т. 3. Традиционная культура и повседневная жизнь старообрядцев. Киев, 2021. 704 с.

327. Таранець С.В. Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у ХІХ – на початку ХХ століття. *Український історичний журнал*. 2009. № 4. С. 84–93.
328. Таранець С.В. Старообрядці в Україні як субетнічна група росіян. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2008. Вип. 15. С. 335–343.
329. Тригуб О.П. Історія заснування єпархії Катеринославської та Херсонської (1775–1837). *Наукові записки історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 1999. Вип. VII. С. 105–116.
330. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 16 с.
331. Тригуб О.П. Місіонерська діяльність православної церкви на Півдні України. *Наукові праці: збірник*. Миколаїв: Видавничий дім МФ НаУКМА, 2000. Т. 8: Історичні науки. С. 45–49.
332. Тригуб О.П. Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Краєзнавство*. 2015. №1/2. С. 178–183.
333. Тур В.Г. Православные монастыри Крыма в ХІХ – начале ХХ веков. 2-е изд., перераб. и доп. Киев: ИД “Стилос”, 2006. 248 с.
334. Федоров В.А. Русская Православная Церковь и государство. Синодальный период 1700–1917. Москва: “Русская панорама”, 2003. 480 с.
335. Федорова А.І. Особливості положення старообрядців Південної Бессарабії під владою Російської імперії (1812–1856 рр.). *Інтелігенція і влада: громад.-політ. наук. зб. Серія: Історія*. Одеса: Астропринт, 2004. Вип. 3. С. 63–72.
336. Федорова А.І. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у ХІХ – першій половині ХХ ст.: історико-конфесійний аспект: дис. канд. іст.

- наук: 07.00.02 / Одеський національний університет. Одеса, 2005. 238 с.
337. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.): критические очерки. Москва: Наука, 1967. 336 с.
338. Чернуха О.В. Рефлексії православного духовенства з приводу поширення прав старообрядців в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Innovative approaches to the development of science : materials of international scientific and practical conference June 1, 2018 in Dublin, Ireland*. 2018. Part 2. P. 56 – 59.
339. Шахназаров О.Л. Отношение к собственности у старообрядцев (до 1917 года). *Вопросы истории*. 2004. № 4 С. 53–70.
340. Шахов М.О. К проблеме содержания понятия «старообрядчество». URL: <http://samstar-biblio.ucoz.ru/publ/146-1-0-1032> (дата звернення: 20.01.2020).
341. Шахов М.О. Философские аспекты староверия. URL: <http://starajavera.narod.ru/> (дата звернення: 20.01.2020).
342. Шахты и рудники Донбасса. Индустриальная фотография. Горнопромышленное краеведение. URL: https://www.donmining.info/2015/03/blog-post_9.html (дата звернення 05.05.2020).
343. Шемякин Я.Г., Шемякина О.Д. Староверы-странники в свете цивилизационного подхода к истории России. Размышления над книгой Е.Е. Дутчак. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2011. № 4. С. 144–160.
344. Шуба А.В. Православ'я і традиції національної культури. Київ, 1989. 47 с.
345. Шуба О.В. Русское православие: вехи истории. Москва, 1989. 719 с.
346. Шугаева Л.М. Духовні християни-містики в Україні: історіософська ретроспектива. Рівне, 2007. 98 с.
347. Щапов А.П. Сочинения. В 3 тт. СПб., 1906. Т. 2. 620 с.

348. Эткинд А. Хлыст. Секты, литература и революция. М.: Новое лит. обозр., 2019. 648 с.
349. Этническая культура русских старообрядцев п. Городище Перевальского района. Краеведческий очерк. Луганск. 2012. 37 с.
350. Южно-русская областная сельско-хозяйственная промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Екатеринослав; Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф. Родзевича-Белевича. Типо-Цинкография Густава Берс. 1912.
351. Яворницький Д.І. До історії Степової України. Дніпропетровськ: Друкарня «Пам'яті Перекопу» поліграфтресту. 1929. 536с.
352. Якунин В.К. История, идеология, политика. Жизнь и познание истории. Днепропетровск: Герда, 2013. 340 с.
353. Ясевич-Бородаевская В.И Борьба за веру. Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии. СПб.: Государственная типография, 1912. 696 с.
354. Ясевич-Бородаевская В.И. Очерки из истории сектантских движений Екатеринославской губернии. *Новое слово*. 1897. № 4.
355. Alter Glaube in neuer Heimat. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/alter-glaube-in-neuer-heimat-100.html> (Last accessed: 25.11.2021).
356. Die Altgläubigen der Region Pričud'e in Estland Stefan Daute. URL: <https://publishup.uni-potsdam.de/opus4-ubp/frontdoor/deliver/index/docId/2587/file/baltikum01.pdf>. (Last accessed: 25.11.2021).
357. Historische Minderheit. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/historische-minderheit-100.html>. (Last accessed: 26.11.2021).

358. Old Belief and the Balance of Red and Blue: How Old Believers Managed Cultural Infringement. URL: <https://digitalcommons.calpoly.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1049&context=histsp> (Last accessed: 25.11.2021).
359. Russian Old Believers in the USA: Language and Belief. URL: <https://nhlrc.ucla.edu/nhlrc/article/166943> (Last accessed: 26.11.2021).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ПЕРЕЛІК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Мірошніченко О.В. Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початку XX століть). *Проблеми політичної історії України*: зб. наук. пр. / редкол.: О.Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. Дніпро: Грані, 2019. Вип. 14. С. 16 – 24.
2. Мірошніченко О.В. Офіційна церква і старообрядці на Катеринославщині у XVIII – на початку XX століть. *Грані: науково-теоретичний альманах*. № 22/2019. С. 39 – 49. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
3. Мірошніченко О.В. Купці-старообрядці Мінаєви: від промислової до добродійної діяльності на території Східної України другої половини XIX – початку XX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Вип. 2(54). С. 106 – 111. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
4. Мірошніченко О.В. Сімейно-шлюбні відносини старообрядців в Україні в умовах політичного режиму Російської імперії у XIX – на початку XX століть. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. Вип. 32. С. 6 – 10. (Входить до наукометричної бази Slavic Humanities Index).
5. Мірошніченко О.В. Старообрядництво на тлі релігійного життя в Україні у XIX – на початку XX ст.: історіографія питання. *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* / за заг. ред. О.Киричук; Львівський музей історії релігії; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Інститут

філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Львів: Видавничий відділ Львівського музею історії релігії “Логос”, 2021. Вип. 31. С. 131 – 151.

Статті в іноземних фахових виданнях:

6. Мірошніченко О.В. Справжні та вигадані причини церковного розколу в Росії у XVII столітті. *Norwegian Journal of development of the International Science*. № 36/2019. С.17-21. (Входить до наукометричної бази Index Copernicus).
7. Мірошніченко О.В. Взаимоотношение старообрядцев с государственной властью в Екатеринославской губернии в XVIII – начале XX веков. *Polish journal of Science*. Vol. 2. №33. 2020. С. 3 – 8.

Публікації, які засвідчують апробацію теми дисертації:

8. Мірошніченко О.В. Релігійна культура людини в епоху постмодерну. *Антропологічні виміри філософських досліджень*: матеріали 8-ої міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 18-19 квіт. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 82 – 85.
9. Мірошніченко О.В. Релігія в житті людини. *Проблеми та перспективи розвитку транспорту*: матеріали 79-ої міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 16-17 трав. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 399 – 400.
10. Мірошніченко О.В. Гендерна рівність: жінка і релігія. *Гендерні перетворення в сучасному українському соціумі в процесі цивілізаційних трансформацій в останніх десятиліттях*: матеріали міжнар. круглого столу, м. Дніпро, 26 листоп. 2019 р. Дніпро. 2019. С.38 – 40.
11. Мірошніченко О.В. Фактор найменування у формуванні старообрядницької конфесійної ідентичності. *Історія України в регіональному та глобальному вимірах*: матеріали II всеукр. наук.-

- практ. конф., м. Маріуполь, 20 лют. 2020 р. Маріуполь. 2020. С. 114 – 117.
12. Мірошніченко О.В. Освіта як гарантія виживання старообрядців у XVIII – на початку XX століть. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку*: матеріали II міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 27 – 28 берез. 2020 р. Дніпро. 2020. Частина II. С. 138 – 140.
13. Мірошніченко О.В. Україна та Катеринославщина XIX – поч. XX ст. через призму релігійного життя (історіографічний аспект). *Perspectives of world science and education: The 8th International scientific and practical conference*, (April 22-24, 2020) CPN Publishing Group, Osaka, Japan. С. 681 – 690.
14. Мірошніченко О.В. Церковний розкол в Росії у XVII столітті та причини появи старообрядців. *Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 73-ї міжнар. наук. конф.*, (м. Харків, 24 квіт. 2020 р.). Харків, 2020. С. 73 – 74.
15. Мірошніченко О.В. Старообрядництво в історіографічній традиції XIX – поч. XX ст. України та Катеринославщини. *Topical issues of the development of modern science: The 9th International scientific and practical conference*, (May 6-8, 2020) Publishing House «ACCENT», Sofia, Bulgaria. С. 586 – 595.
16. Мірошніченко О.В. Роль купців-старообрядців у житті Катеринославської губернії. *Проблеми та перспективи розвитку залізничного транспорту*: тези 80 міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро 17 – 18 верес. 2020 р.). Дніпро. 2020. С. 329 – 330.
17. Мірошніченко О.В. Надавати освячення життю молодій людині. *Проблеми та перспективи розвитку залізничного транспорту*: матеріали 81 міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 22 – 23 квіт. 2021 р. Дніпро. 2021. С. 293 – 294.
18. Мірошніченко О.В. Виховання молоді як ключ до збереження віри (на прикладі старообрядницьких громад). *Освіта і наука у мінливому світі*:

- проблеми та перспективи розвитку*: матеріали III міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 26 – 27 берез. 2021 р. Дніпро. 2021. Частина II. С. 133 – 135.
19. Мірошніченко О.В. Господарювання старообрядців на освоєних територіях Півдня України у XVIII столітті. *Шляхи розвитку науки в сучасних кризових умовах*: тези доп. II міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., (м. Дніпро, 3 – 4 черв. 2021 р.). Дніпро. 2021. С. 358 – 360.
20. Мірошніченко О.В. Акультурація старообрядців у сучасному світі. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: матеріали II міжнар. наук. конф., м. Запоріжжя, 3 грудня, 2021 р. Вінниця, 2021. Т. 3. С. 99 – 101.

ДОДАТОК Б

Ікона ХІХ ст.

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 2368, КП – 173987)

(публікується вперше)

ДОДАТОК В

Ікона XIX ст.

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 2369, КП – 174063)

(публікується вперше)

ДОДАТОК Г

Ікона-складень «З двома десятими святими»

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 632, КП – 35432)

(публікується вперше)

ДОДАТОК Д

Фрагмент ікони-складня «З двома десятими святыми»
(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 632, КП – 35432)

(публікується вперше)

ДОДАТОК Е

Хрест-складень напрестольний

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 2242, КП – 143640)

(публікується вперше)

ДОДАТОК Ж

Хрест-складень напрестольний (зворотня сторона)

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 2242, КП – 143640)

(публікується вперше)

ДОДАТОК 3

Хрест моленний з розп'яттям і херовімами «Патриарший распев» XVIII ст.

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 2195)

(публікується вперше)

ДОДАТОК К

Мідна ікона XIX ст. з дерев'яного оригіналу XVI ст.

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 524; КП – 35524)

(публікується вперше)

ДОДАТОК Л

Ікона молебна «Святі Параскева, Євдокія, Варвара,

Кірік і Улита, Іоан Златоуст» ХІХ ст.

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 2230; КП – 141817)

(публікується вперше)

ДОДАТОК М

Ікона «Микола Чудотворець» ХІХ ст.

(Фонди ДНІМ імені Д.І. Яворницького; К – 2278; КП – 162124)

(публікується вперше)

ДОДАТОК Н

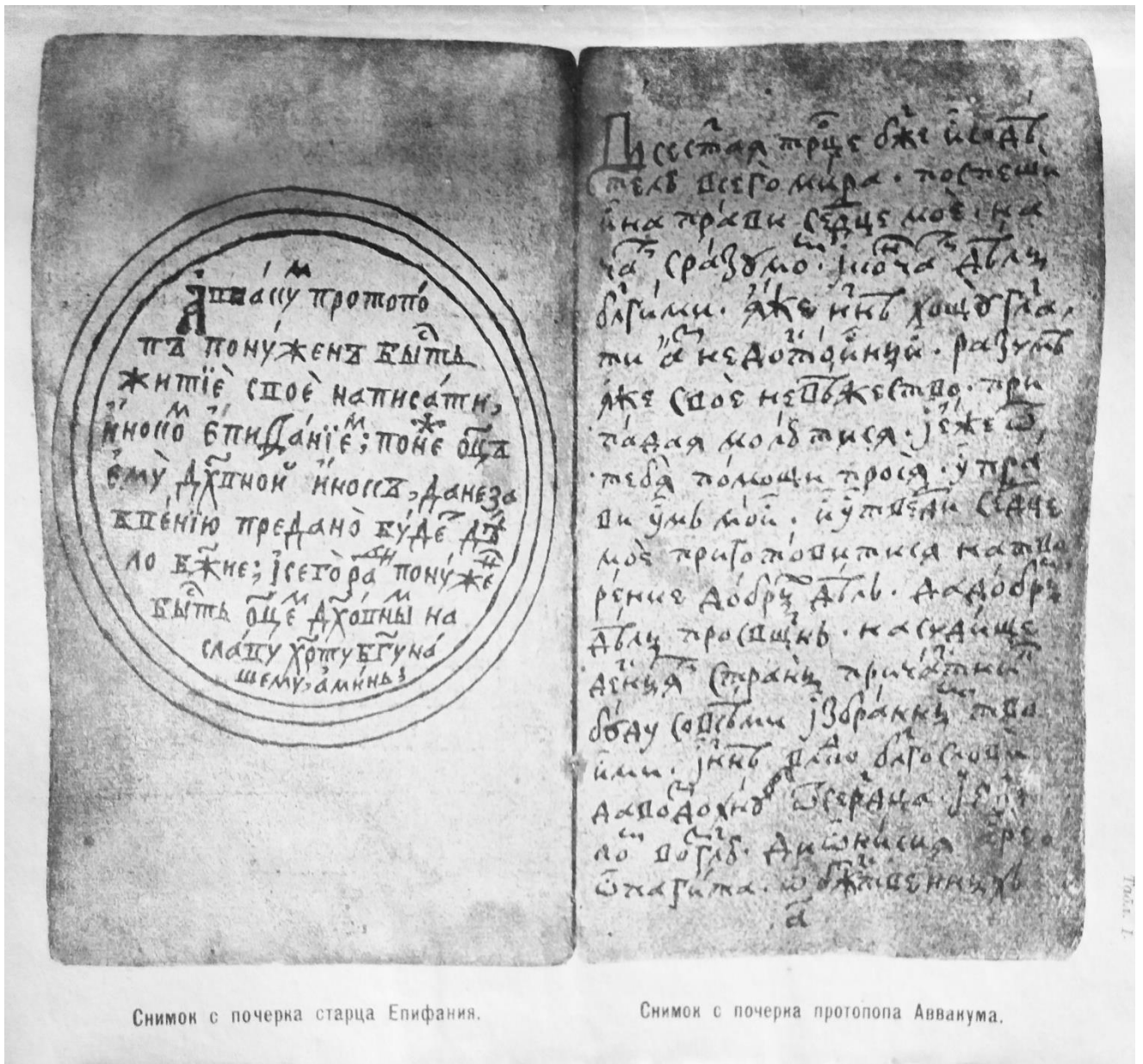

План ділянки землі м. Олександрівська Катеринославської губернії, що була віддана на користь старообрядців між вулицями Мовчанівською, Хрестовою та Софіївською для будівництва храму

Джерело: ДАЗО. Ф.24. Спр. 232. Арк. 4 зв. (публікується вперше)

ДОДАТОК П

Снимок с почерка старца Епифанія.

Снимок с почерка протопопа Аввакума.

Джерело: [122, Таб. 1].

ДОДАТОК Р

Снимок с почерка протопопа Аввакума со вставкой старца Епифания.

Джерело: [122, Таб. 2].

ДОДАТОК С

Порівняльна відомість про кількість старообрядців «часовенної секты» із державних селян Херсонської губернії за 1843 та 1853 рр.

Порівняльна відомість про кількість старообрядців «часовенної секты» із державних селян Херсонської губернії за 1843 та 1853 рр.								
Старообрядці, які визнають священство	Станом на 1 січня 1843 р.		Станом на 1 січня 1844 р.		Станом на 1 січня 1853 р.		Станом на 1 січня 1854 р.	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Селище Плоске Одеський повіт	1060	1242	1055	1237	1206	1478	1180	1430
Селище Маяк Херсонський округ та повіт	104	99	107	149	146	146	152	157
Селище Вшиве	6	3	6	3	–	–	–	–
Всього	1170	1344	1168	1345	1355	1624	1332	1587

Примітка:

1. У с. Вшивому Кам'янської волості Херсонського округу у 1852 р. налічувалося 2 чоловіки, які 1853 р. вибули у відомство військових поселень.
2. У 1843 р. проживали по білетам різного звання старообрядці у с. Плоскому 34 чоловіків та 30 жінок, у с. Маяк – 19 чоловіків та 21 жінка.
А в 1853 р. у цих селищах проживали за білетами державних селян старообрядці різних станів, які визнавали священство у с. Плоскому з чисельністю 24 чоловіків та 25 жінок. У селищі протягом 1853 р. народилося 30 хлопчиків та 26 дівчаток.

Джерело: [17, арк. 10-11] (публікується вперше)